

T. C.
ORDU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ANABİLİM DALI
TARİH

RAHİP BUDRİN'İN SEYAHAT NOTLARINA GÖRE BUHARA
(1820)

ŞADIMAN GÜVEN

DANIŞMAN
PROF. DR. FATİH ÜNAL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORDU 2022

ETİK BEYANI

Enstitü tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmada; bütün bilgi ve belgeleri akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, bu çalışmanın herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir bilimsel çalışma olarak sunmadığımı beyan ederim.

Şadıman GÜVEN

TEZ KABUL ve ONAY SAYFASI

Şadıman Güven tarafından hazırlanan “*Rahip Budrin’in Seyahat Notlarına Göre Buhara (1820)*” başlıklı bu çalışma, 04.07.2022 tarihinde yapılan sınav sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından ***YÜKSEK LİSANS tezi*** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Prof. Dr. Fatih Ünal Ordu Üniversitesi/Fen Edebiyat Fakültesi	İmza
Üye	Doç. Dr. Murat Özkan Ordu Üniversitesi/Fen Edebiyat Fakültesi	İmza
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Zafer Sever Erzurum Teknik Üniversitesi/ Edebiyat Fakültesi	İmza

ÖĞRENCİ BEYAN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak savunduğum “Rahip Budrin’in Seyahat Notlarına Göre Buhara (1820)” adlı çalışmamın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmadan yazdığımı ve yararlandığım kaynakların “Kaynakça” bölümünde gösterilenlerden farklı olmadığını, belirtilen kaynaklara atıf yapılarak yararlandığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

04/07/2022

Şadıman Güven

20530300008

TEŞEKKÜR

Çalışmamız sürecinde engin tecrübeleri ile yol gösteren kıymetli danışman hocam Prof. Dr. Fatih Ünal nezdinde tüm Ordu Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarıma gönülden teőekkürlerimi sunarım. Çalışmalarıyla bana ışık olan ve bu süreçte kıymetli vaktini ayırarak çalışmanın düzenleme ve gözden geçirme safhalarında yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Murat Özkan'a ve lisans hayatım boyunca akademiye yönlendirmesi ve desteğiyle yanımda olan değerli hocam Doç. Dr. Mesut Karakulak'a teőekkürü borç bilirim. Ayrıca çalışmamız sürecinde önerilerde bulunan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Zafer Sever'e ve kaynak konusunda yardımını aldığım Dr. Abdul Metin Çelikbilek'e minnettarım.

Eğitim hayatım süresince varlığını daima üzerimde hissettiğim en büyük destekçim sevgili babam Murat Güven başta olmak üzere tez yazım sürecinde gösterdiği büyük sabır sebebiyle sevgili annem Emel Güven, ağabeyim Mustafa Güven ve kız kardeşim Ceren Güven'e sonsuz teşekkür ederim. Bana olan inançlarını daima hissettiğim dostlarıma ve yakın zamanda vefat eden dedem Mustafa Güven'e minnettar olduğumu belirtmek isterim.

Ordu 2022

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	V
İÇİNDEKİLER.....	Vii
ÖZET.....	ix
ABSTRACT	X
KISALTMALAR VE SİMGELER	XI
GİRİŞ	1
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
1. BUHARA HANLIĞI VE ÇARLIK RUSYA.....	5
1.1. Buhara-Rusya Diplomasisi	5
1.2. XIX. Yüzyılda Buhara Hanlığı'nda Siyasi Yapı.....	13
2. İKİNCİ BÖLÜM.....	19
2. BUHARA'YA SEYAHAT	19
2.1 Rusya'nın 1820'deki Buhara Mısyonu	19
2.2. Rahip Budrin'in Günlüğü ve Genel Özellikleri	21
2.3. Rahip Budrin ile Aynı Heyette Yer Alan Kişiler ve Eserleri.....	22
2.4. Güzergâh ve Yolculuk	25
2.5. Heyetin Buhara'da Karşılanması.....	31
2.6. Heyetin Buhara Günleri ve Rusya'ya Dönüşü	33
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	38
3. RAHİP BUDRİN VE SEYYAHLARIN BUHARA TASVİRLERİ.....	38
3.1. Tarihi Buhara ve Coğrafi Durumu	38
3.1.1. Buhara'nın Konumu	38
3.1.2. Nehirler	40
3.1.3. Göletler	41
3.1.4. Madencilik.....	41
3.2. Buhara'nın Demografik Yapısı ve Özellikleri.....	42
3.2.1. Buhara'nın Nüfusu ve Etnik Yapısı.....	42
3.2.2. Buhara Hanlığı'nın Yönetim Yapısı.....	46

3.3. Buhara’da İdari ve Askeri Yapı	50
3.3.1. Ordu	50
3.3.2. Cezalar	54
3.2.3. Emniyet	56
3.4. Buhara’da Ekonomik Hayat	56
3.4.1. Ticaret	56
3.4.2. Teraziler	58
3.4.3. Madeni Para.....	58
3.4.4. Tarım.....	59
3.4.5. Hayvancılık	63
3.5. Buhara’da Günlük Hayat	66
3.5.1. Camiler.....	66
3.5.2. Okullar	67
3.5.3. Kervansaraylar.....	68
3.5.4. Yeme-İçme	71
3.5.5. Giyim-Kuşam	72
3.5.6. Hamamlar	75
3.5.7. Sokaklar ve Meskenler.....	77
3.5.8. Hastalıklar	81
3.5.9. Fabrikalar, Dükkânlar ve Pazarlar	85
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	88
4. RAHİP BUDRİN’İN GÜNLÜĞÜNÜN TERCÜMESİ	88
1820 YILINDA RUSLAR BUHARA’DA	88
Bir Gezginin Notları	88
Buhara Günleri	100
Buhara hakkında.....	102
Dönüş.....	114
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	124
KAYNAKÇA	128
ÖZGEÇMİŞ	136

ÖZET
RAHİP BUDRİN'İN SEYAHAT NOTLARINA GÖRE BUHARA (1820)

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Fatih Ünal

1820 yılında Aleksandr Negri başkanlığında Rus elçilik heyeti Buhara'ya gitmekle görevlendirilmiştir. Mezkûr elçilik heyetinde seyahat eden Rahip Budrin yolculuğu boyunca gördüğü, çevreden duyduğu ve dikkatini çeken noktaları günlüğüne kaydetmiştir. Yolculuğu sürecince heyetin çektiği zorluklar ve başından geçen olayları anlatan Budrin, Buhara Hanlığı'na ait topraklara girdiği andan itibaren elçinin nasıl karşılandığını, Buhara hanı Emir Haydar'ın kişisel özelliklerini, devletin yapısını, halkın yaşam tarzını, sosyal ve ekonomik konuları ele almıştır.

“Rahip Budrin'in Seyahat Notlarına Göre Buhara (1820)” isimli yüksek lisans tezimizde Rahip Budrin'in “*Russkie v Buhare v 1820 Godu*” isimli günlüğü Rusçadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu çalışmamız sayesinde XIX. yüzyılın ilk yarısında Türkistan sahasında önemli bir yer işgal eden Buhara Hanlığı'nın sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel yönden tarihinin aydınlatılmasında Rahip Budrin'in eserinin önemi titizlikle ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Rahip Budrin, Buhara, Türkistan, Rusya.*

ABSTRACT
BUKHARA ACCORDING TO PRIEST BUDRIN'S TRAVEL NOTES (1820)

Master's Degree Thesis, History Department

Thesis Supervisor: Prof. Dr. Fatih Ünal

In 1820, under the presidency of Alexander Negri, the Russian embassy committee was tasked with traveling to Bukhara. The Priest Budrin, who traveled together with the aforementioned embassy committee, took note of the myriad things he saw, heard and that interested him during the journey in his journal. Budrin had initially described the difficulties he experienced and situations he had been through, however, upon entering the lands belonging to the Khanate of Bukhara, he took notes of how the ambassador was welcomed, the personal traits of the Khan of Bukhara, Haydar bin Shahmurad, as well as the lifestyle, social and economic traits of the locals.

In this thesis titled "Bukhara According to Priest Budrin's Travel Notes (1820)", Priest Budrin's journal titled "*Russkie v Buhare v 1820 Godu*" has been translated from Russian to Turkish. Through this work, the author endeavored to highlight the importance of Priest Budrin's work regarding the social, economic, political and cultural aspects of the Khanate of Bukhara, which played an important role in Turkmenistan in the first half of the XIXth century.

Key Words: Priest Budrin, Bukhara, Turkistan, Russia

KISALTMALAR VE SİMGELER

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
s.	: Sayfa Numarası
S.	: Sayı

GİRİŞ

Asya'nın kalbinde yer alan Türkistan, farklı zaman dilimlerinde pek çok Türk topluluğuna ve muhtelif kavimlere ev sahipliği yapmıştır. Türklerin kadim yurdu olan bu coğrafya İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dâhil olmak üzere Pamir ve Hindukuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibiry'a'nın tamamını kapsayan, batıda Ural dağları ile İdil Nehri'nin Hazar Denizi'ne ulaştığı noktaya kadar devam eden geniş bir sahayı kapsamaktadır.¹ Türkistan yüzölçümü bakımından oldukça geniş bir sahayı kaplamasının yanı sıra zengin yeraltı kaynaklarına sahip olması ve tarihi İpek Yolu üzerinde bulunması sebebiyle pek çok devletin ilgisini çekmiştir. Bölgenin kıymetinin farkında olan Rus yönetimi, bu devletler içerisinde en öne çıkmıştır. Genelde Türkistan özelde ise Buhara bölgesi² olmak üzere XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar bu coğrafya Rusların daima ilgi odağındaydı. Nitekim Çarlık Rusya XVI. yüzyıldan beri Türkistan hanlıklarıyla ilişkiler kurmaya çalışmıştır.

Bir tarafta kabına sığmayan Çarlık Rusya diğer tarafta bilinmezliklerle dolu Türkistan bulunuyordu. Rusya ticari potansiyeli yüksek hanlıklara ve daha ötesine ulaşmak toplamak istiyordu. Bunun için Türkistan'a pek çok elçilik heyeti göndermiştir. Türkistan'a gönderilen elçi ve seyyahların başlıca uğrak yeri ise Buhara Hanlığı olmuştur. Bunun en mühim sebebi Buhara'nın ticaret yollarının kesişim noktasında ve Türkistan'ın merkezinde yer alan en kalabalık nüfusa sahip şehir olmasıdır.³

Rusya'dan Buhara'ya elçi gönderme faaliyetleri esasen ilk olarak XVI. yüzyıl gibi görünse de ilginin artması XVIII. ve XIX. yüzyıllarda olmuştur. Rusların bölgeye gidiş sebebi başta diplomatik ilişkileri geliştirme olarak görünse de durum pek de öyle değildi. Asıl gaye bölgenin sahip olduğu tüm varlıkların tespit edilerek Buhara ve ahalisinin Rusya sınırlarına dâhil edilmesiydi. Bu bağlamda bölgeye pek çok elçi veya

¹ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 556.

² Buhara Hanlığı'nın kontrolündeki topraklar; Zereşan vadisi, Kaşkaderya, Surhanderya, Karategin, Andican, Semerkant, Buhara, Karşi, Hisar, Kerki ve Çizak'tan oluşmaktaydı. Bkz. Ahmet Taşağıl, 2012, 559.

³ Murat Özkan, *Türkistan'ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 23-31.

seyyah gönderilmiştir. Bilgi ve belge toplamak elçi ve seyyahların asli göreviydi. Kaydedilen en ufak bir bilgi bile Rusya nazarında oldukça kıymetliydi. Bunun için bölge ile alakalı bilgiler gönderilen elçilerin Rus çarına sunduğu raporlarda yer alıyordu.⁴

Tezimizin temel yapısını XIX. yüzyılın ilk yarısında Ruslar tarafından bölgeye gönderilen Aleksandr Negri başkanlığındaki heyetin içerisinde yer alan Rahip Budrin'in seyahat sırasında tuttuğu günlük oluşturmaktadır. Budrin'in bir din adamı olması dışında hayatına dair bilgiler kısıtlıdır. Onun seyahati sırasında tuttuğu notlar Buhara'nın ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel açıdan tarihini ortaya koymada mühim bir kaynaktır. Nitekim Budrin'in notları sadece Buhara şehrini değil aynı zamanda Buhara'ya gidiş ve dönüş yolunda gördüklerini, duyduklarını aktarması bakımından önemlidir.

Tezimizin amacı Rahip Budrin'in "*Russkie v Buhare v 1820 Godu*"⁵ isimli günlüğü merkeze alarak aynı Rus heyetinin içinde yer alan Meyendorf, Eduard Aleksandroviç Eversman, Hristiyan Genrih Pander'in eserlerini dikkate alarak Budrin'in gözüyle Buhara'yı canlandırmaktır. Bunun yanı sıra Rahip Budrin'den sonra Türkistan'ın gözde şehri Buhara'ya gelen Aleksandr Burnes, Petr İvanoviç Demezov, İvan Viktoroviç Vitekeviç, Nikolay Hanikov, Arminus Vambery, Eugene Schuyler ve Ole Olufsen gibi diğer araştırmacı ve seyyahların çalışmaları tezimizde başvurduğumuz diğer kaynaklardır.

Bu kaynak ve şahsiyetlerden bahsedecek olursak; 1830'lu yıllarda Buhara'ya gelen Aleksandr Burnes (1805-1841) Hindistan ve Türkistan'a yaptığı seyahate dair kaleme aldığı eseriyle meşhur bir şahsiyettir. Ona Buhara'ya yaptığı keşif gezisinden dolayı, "Buharalı Burnes" lakabı da takılmıştır. Onun şahsi gözlem ve değerlendirmelerini içeren "*Travels into Bokhara Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia also, Narrative of A Voyage on The Indus From the Sea to Lahore, With Presents from the King of Great Britain; Performed Under*

⁴ Özgür Türker, "Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara", Ed. Mustafa Gökçe, *Seyyahların İzinde Türkistan*, Pegem Akademi, Ankara, 2020, s. 73-74.

⁵ Budrin, *Russkie v Buhare v 1820 Godu, (Zapiski Oçevidtsa)*, Spravoçnaya Knijka Orenburgskago Kraja Na 1871 god, Orenburg 1871.

the Orders of the Supreme Government ff India, in the Years 1831, 1832, and 1833”⁶ isimli eseri Türkistan’ı oldukça detaylı anlatan bir kaynaktır. Farklı dillere tercümesi bulunan eserin İngilizce ana metin üzerinden faydalandık.⁷

Petr İvanoviç Demezov, 1834 yılında dönemin Orenburg valisi Vasili Aleksiyeviç Perovski’nin⁸ emri ile bilgi toplamak üzere Tatar bir molla kılığında Buhara’ya gelmiştir. Demezov’dan yaklaşık bir yıl sonra ise Perovski’ninhas adamı olarak bilinen İvan Viktoroviç Vitekeviç Buhara gitmekle görevlendirilmiştir. Demezov ve Vitekiyiç’in seyahatleri sırasında tutmuş oldukları raporlar N.A. Halfin’in derlemesi ve notlandırması ile “*Zapiski o Buharskom Hanstve*”⁹ başlığı altında 1983 yılında Moskova’da basılmıştır.¹⁰

1841 yılında Buhara’yı ziyaret eden Nikolay Hanikov’un “*Opisanie Buhararskago Hanstva*”¹¹ adlı eseri mezkûr bölgenin sınırları, coğrafi yapısı, iklimi, siyasi ve ekonomik yapısı hakkında kayda değer bilgileri bizlere sunmaktadır. Rus şarkiyatçı, diplomat, seyyah ve yazar olarak bilinen Hanikov yaklaşık sekiz ay kadar Buhara’da bulunmuş ve bu süre boyunca bölgede detaylı incelemelerde bulunmuştur.¹²

⁶ *Travels into Bokhara Being The Account of a Journey From India to Cabool, Tartary and Persia Also, Narrative of A Voyage on The Indus from the Sea to Lahore, With Presents from the King of Great Britain; Performed Under the Orders of the Supreme Government ff India, in the Years 1831, 1832, and 1833*, C. II, John Murray-Albemarle Street, London 1834.

⁷ Aleksandr Burnes’in seyahatine ilişkin bkz. Kürşad Köse, *İngiliz Seyyah Alexander Burnes’e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2017.

⁸ I. Nikolay tarafından Orenburg Valisi olarak görevlendirilen Vasiliy Alekseyeviç Perovskiy 1794 yılında Çernigov’da doğdu. Çocukluk yılları hakkında bir malumat yoktur. Gençlik yıllarında Moskova Üniversitesi’nde okumuş ve buradan başarıyla mezun olmuştur. 1811 yılında askeriyede muharebe kolu başkanı olarak hizmet etmeye başlamıştır. Ayrıca 1827-1828 yıllarında Osmanlı-Rus savaşında görev almıştır. Rusların Hive seferinde (1839-1840) seferin komutanı olarak görev almıştır. Bkz. K.Fetterleyn, “Vasiliy Alekseyeviç Perovskiy”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, 13, S. Peterburg 1902, s. 530; Murat Özkan, “İklimle Savaş; Perovskiy’in Hive Seferi (1839-1840)”, s. 255-266.

⁹ Halfin, *Zapiski O Buharskom Hanstve (Otçeti P.İ.Demezova i İ.V.Vitkeviça)*, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı İzd. “Nauka”, Moskva, 1983.

¹⁰ Demezov ve Vitkeviç’in seyahatine ilişkin bkz. Sümevra Ünal, *Petr İvanoviç Demezov’un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019; Selim Serkan Ükten, “Rus Casus I. V. Vitkeviç’in Buhara Emirliği Misyonu (1835)”, *5th International Mardin Artuklu Scientific Researches Conference*, Mardin, Ocak 2021, s. 82-96.

¹¹ N. Hanikov, *Opisanie Buhararskago Hanstva*, S. Petersburg, 1843.

¹² N. Hanikov’un Buhara seyahatine ilişkin bkz. Semanur Oğuz, *Rus Seyyah N.V. Hanikov’a Göre Buhara Hanlığı/Emirliği (1841-1842)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray 2021.

1863 yılında sahte bir derviş olarak Türkistan'a seyahate çıkan Arminius Vambery (1832-1913) yolculuğu boyunca gördüklerini ve edindiği bilgileri not etmişti. Onun Türkistan gözlemleri İngilizce olarak "*Travels in Central Asia Being the Account of a Journey from Teheran across the Torkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand Performed in the Year 1863*"¹³ ismiyle neşredilmiştir. Tezimizde sahte dervişin eserinden az da olsa faydalandık.¹⁴

XIX. yüzyılın sonlarında Batılılar tarafından neredeyse hiç bilinmeyen Türkistan'a seyahat eden Eugene Schuyler'in (1840-1890) seyahati boyunca gördüklerini notlandırmıştır. Amerika'nın Petersburg konsolosu olan E. Schuyler'in bu seyahati "*Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Buhara, and Kuldja*"¹⁵ isimli eserinde toplanmıştır.

1890'lı yıllarda Buhara'yı ziyaret eden Ole Olufsen seyahati "*The Emir of Bokhara and His Country*"¹⁶ isimli eserinde toplanmıştır. Danimarkalı subay olan Olufsen'in bu seyahatnamesinde Buhara'nın siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısını ortaya koymada önemli başvuru kaynağıdır.

¹³ Arminius Vambery, *Travels in Central Asia Being the Account of a Journey from Teheran across the Torkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand Performed in the Year 1863*, Preager Publishers Washington 1970.

¹⁴ Arminius Vambery'in eserinin Türkçe neşri için bkz. Resul Şahsi, *Türkistan'a Seyahat: Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu*, Divan Kitap, 2022.

¹⁵ Eugene Schuyler, *Turkistan Notes of a Journey In Russian Turkistan, Khokand, Buhara and Kudja*, C. II, Spottiswoode and Co. Press, London 1876.

¹⁶ Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London 1911.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

1. BUHARA HANLIĞI VE ÇARLIK RUSYA

1.1. Buhara-Rusya Diplomasisi

Rusların Türkistan'da en çok irtibat kurduğu hanlık Buhara Hanlığı'dır.¹⁷ Türkistan'ın merkezinde yer alan hanlığın önemini artıran bazı hususlar vardır. Bunlar Hanlığın coğrafi bakımdan bölgedeki hanlıklar arasındaki en büyük ve en kalabalık nüfusa sahip olması ve İran, Afganistan, Hindistan gibi ülkelere giden ticaret yollarının üzerinde bulunması Rusları cezbedici unsurlardır.¹⁸

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusların Asya istikametine yönelmesi, üç koldan gerçekleşmiştir. Çarlık Rusya'nın planlarına göre yayılma siyaseti doğuda, Sibiryadan Çin'e; güneyde, Kafkaslardan İran'a ve Osmanlı Devleti'ne; güneydoğuda, Türkistan'dan Hindistan'a kadar uzanıyordu.¹⁹ Türkistan'da gerçekleşen Rus yayılmasının ilk halkasını dönemin Rus hükümdarı IV. İvan'ın Kazan'ı işgal etmesi oluşturur. Nitekim Kazan Hanlığı'nın 1552'de Ruslar tarafından ele geçirilmesi Rusya tarihinde yeni bir devrin başlangıcı sayılır. Kazan'ın düşmesiyle Rusların Türk illerine yayılmasının önü açılmıştır.²⁰ Rus yayılmasının ikinci halkasını ise; İdil'in aşağı kısmındaki Astrahan'ın 1556'da ilhak edilmesi oluşturmaktadır. Astrahan'ın alınması on asırdan fazla bir Türk nehri olan İdil Nehri'nin Volga adını alarak bir Rus nehri haline gelmesiyle sonuçlanmış ve bahsi geçen bölgenin işgali Kafkasya, Sibiryaya ve Türkistan istikametine Rusya'nın yayılmasında kilit rol oynamıştır.²¹ Rus hâkimiyetinin Hazar denizi kıyılarına kadar inmesi Orta Asya

¹⁷ Osmanlı Devleti de çoğunlukla Buhara Hanlığı'nı kendine muhatap edinmiş bu ise diğer hanlıklar arasında şikâyetlerin doğmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, s. 35.

¹⁸ Dinçer Koç, "XVI.- XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 15, S. 227, Mart- Nisan 2017 s. 62-63; Selim Serkan Ükten, "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18(2), Aralık 2017, s. 141.

¹⁹ Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, Ocak 2010, s. 49.

²⁰ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2020, s. 168-169.

²¹ Fatih Ünal, "Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 38, Erzurum 2008, s. 238.

Müslümanlarının İstanbul ile bağlantısını kesmiş ve Mekke'ye hac ziyaretlerinin de önünü kapatmıştır.²²

Rusların yayılmacı politikalarıyla başlayan Türkistan serüveninde devletlerarası ilişkilerin yürütülmesinde elçilik heyetlerinin teşkili önem arzemiştir. Rusların bölgeye yönelmesi ve diplomatik ilişkilerin kurulması XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. Nitekim iki devlet arasındaki ilk siyasi münasebetler Moskova adına Buhara'ya gönderilen aslen bir İngiliz olan Anthony Jenkinson ile kurulduğu bilinmektedir.²³ Anthony Jenkinson ile başlayan münasebetler İvan Daniloviç Hohlov, Onisim Gribov, Boris ve Semen Pazuhin Kardeşler, Vasiliy Aleksandrov Daudov, Florio Beneveni, Filipp Sergeyeviç Efremov, Mendiir Bekçurin ve Timofey Stepanoviç Burnaşev elçilikleri ile devam etmiştir. XVIII-XIX. yüzyıllarda ise diplomatik münasebetlerin ivme kazanmaya başladığını görüyoruz. İki devlet arasındaki ilişkiler kapsamında Buhara Hanlığı tarafından da Rusya'ya birçok elçilik heyeti gönderildi. 1775 yılından 1819 yılına kadar Buhara Hanlığı'ndan Rusya'ya 11 kez elçilik heyeti gönderildiği bilinmektedir.²⁴

Rusların bölgeye gidiş sebebi diplomatik ilişkileri geliştirme olarak görünse de esasen bilinmezliklerle dolu Türkistan'ı keşfetme ve sömürme arzusuydu. Nitekim sömürge faaliyetlerine ve bölge araştırmalarına başlayan Rusların XVI. yüzyılda Türkistan'a gönderdiği ilk elçinin bir İngiliz olması oldukça manidardır. Öyle ki İngilizler Türkistan'dan geçerek, Rusya'dan Çin'e uzanan yeni bir ticaret yolu bulmayı hedefliyordu. Bu münasebetle Ruslarla düzenli ticari ilişkiler geliştirmek için özel bir şirket dahi kurmuşlardı. Anthony Jenkinson da bahsi geçen bu şirketin bir üyesiydi. IV. İvan'ın yönlendirmesiyle Ruslar adına Türkistan'a gönderilen Anthony Jenkinson'un yolculuğu 1558 Nisan'ında Astrahan'dan yola çıkarak başlamıştır. Hazar Denizi'nden geçerek Mangışlak yarımadasına varmış ve oradan da ticari bir kervan ile Hive ve Buhara'ya ulaşmayı başarmıştır.²⁵ Anthony Jenkinson'un

²² Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, Cilt 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 562.

²³ Koç, 2017, 63.

²⁴ A.R. Muhammadjonov-Negmatov T, *Buhoro va Hevaning Rossiya Bilan Munosabatlari Tarihiga Doir Bagzi Manbalar*, Red. Ya. G. Gulomov, Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Naşriyoti, Toşkent 1957, s. 26.

²⁵ V.V Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, Çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Mera, Küre Yayınları, İstanbul 2004, s. 170-171.

Buhara'ya geldiği dönem, Şibani hanlarından II. Abdullah'ın Buhara tahtında olduğu devreye tekabül eder. Dönemin Buhara hanıyla birtakım görüşmeler yaptıktan sonra 1559 yılında yanında Buhara, Belh ve Hive'den gelen elçilerle Rusya'ya döndü. Böylece Çarlık Rusya ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilk diplomatik münasebetler kuruldu.²⁶

XVII. yüzyılda Buhara Hanlığı'nda hanedan değişikliği yaşandı ve Astrahan hanedanlığı başa geçti. Anthony Jenkinson ile kurulan ilk münasebetlerden sonra belirli bir süre ilişkilerin durağanlaştığı ve birtakım sorunların başgösterdiği bilinmektedir. Bu münasebetle dönemin Buhara hanı İmam Kulu'nun (1611-1642) Ruslarla ilişkilerin düzeltilebilmesi için 1613 yılında Nevruz adındaki elçisini Romanov hanedanından genç çar Mihail Fedoroviç'in (1613-1645) huzuruna göndermesiyle ilişkiler tekrar canlanmaya başlamıştır. Fakat bu elçilik başarıya ulaşamadığı için 1619 yılında yeni bir elçilik heyeti oluşturulmuştur. Buhara hanı İmam Kulu bu defa Âdem adındaki elçisini Moskova'ya göndermiştir. Ruslar ise bu dönemde Buhara'da bulunan Rus uyruklu esirlerin kurtarılması için çaba göstermekteydi. Bu çabanın bir neticesi olarak İvan Daniloviç Hohlov Rusya adına elçi olarak Buhara'ya geldi.²⁷ Çarlık Rusya tarafından 1620 yılında Buhara'ya gönderilen Hohlov, yolculuğu boyunca Buhara hanı için hazırlanan hediyelere el koymak isteyen Hive hanı ve Türkmen baskılarına yolculuk boyunca maruz kalmıştır. Buhara'da bulunan Rus esirlerin kurtarılması ve ticari ilişkilerin canlandırılması amacıyla Buhara'ya gönderilen Hohlov'un elçiliği Buhara Hanlığı'ndan 31, Hive Hanlığı'ndan 13 Rus esirini kurtarmasıyla sonuçlanmıştır.²⁸

Rus esirlerin kurtarılması meselesi sonraki dönemlerde neredeyse her elçinin gündeminde olan bir konuydu. Nitekim Hohlov'un elçiliğinden yaklaşık 20 yıl sonra, Rus esirlerin kurtarılması amacıyla, tüccar Onisim Gribov görevlendirilmiştir.²⁹ Tüccar olmanın yanı sıra, daha önce bu coğrafyada görev alması bu sebeple de yerel dillere hâkim olması bu göreve onun seçilmesinin tesadüf olmadığını gösterir.³⁰

²⁶ Koç, 2017, 63.

²⁷ Ükten, 2017, 144.

²⁸ Mesut Karakulak, "İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622)", *Turkish Studies- Social*, Şubat 2020, 15(1), s. 369-388.

²⁹ Ükten, 2017, 65.

³⁰ Audrey Burton, *The Bukharans A Dynastic, Diplomatic And Commercial History 1550-1702*, Richmond: Curzon Press, 1997, s. 204.

Onisim Gribov elçiliği sırasında pek çok zorluklar yaşamış ve Buhara'ya geldiğinde yöneticilerin soğuk davranışlarıyla karşılaşmıştı. O, Rus esirler ve ticaret yolları hakkında bilgi toplamaya çalıştıysa da başarılı olamamıştır. Bu durumun en önemli sebebi Türk yurdunda kendisine casus gözüyle bakılmasıydı.³¹

Ruslar uzun bir aradan sonra seyrekleşen ilişkileri tazelemek için Türkistan'a bir elçilik heyeti göndermeye karar vermişti. Bu elçilik heyetinin başına, Çar Aleksey Mihayloviç (1645-76) adına, iki üvey kardeş Boris ve Semen Pazuhin kardeşler seçilmiştir.³² Üvey kardeşlerin misyonu üç aşama olarak belirlenmiştir. Buna göre; birincisi, devletlerarası ilişkileri geliştirmek ve dostane ilişkiler kurmak; ikincisi, tüccarların serbestçe dolaşımını ve geri dönüşlerini sağlamak; üçüncüsü ise; Türkistan'da bulunan Rus uyruklu esirleri kurtarmaktır.³³ Pazuhin Kardeşler döneminin Buhara hanı Abdülaziz (1651-1681) ile birtakım görüşmelerde bulunmuşlardı. Buhara ve Hive hakkında mühim malumatlar toplamışlarsa da Rus uyruklu esirlerin kurtarılması hususunda sıkıntılı aşamalardan geçmişlerdi. Elçilik heyetinin edindiği bilgilere göre Türkistan hanlıklarında toplam 300 Rus esiri bulunmaktaydı. Ancak elçilik heyeti bu esirlerden sadece 31'ini kurtarabilmişti.³⁴ Pazuhin kardeşlerin Buhara'da olduğu yıllarda Buhara'dan Rusya'ya Nazar Bey ve Hoca Muhammed adlı elçilerin de gönderildiği bilinmektedir.³⁵

Türkistan'da XVII. yüzyıl diplomasi açısından oldukça hareketli bir dönem olmuştur. Nitekim Buhara hanı Abdülaziz döneminde Rusya ile kalıcı ticaret ilişkilerinin kurulması ve Buhara mallarının Rusya'da satılmasına müsaade edilmesi amacıyla Rusya'ya pek çok elçi gönderilmiştir. Yine Abdülaziz döneminde Molla Far adındaki elçiyi Rusya'ya gönderme kararı alındı. Siyasi ilişkileri geliştirmek adına Çar Aleksey Mihailoviç'e gönderilen elçilik heyeti, 27 Ocak 1671 tarihinde Moskova'ya girmiştir. Bu elçilik heyeti içerisinde Molla Far ve oğlu başta olmak üzere tercümanı ve 16 hizmetçisi vardır. Fakat bu elçilik heyeti amacını gerçekleştirmede pek başarıya ulaşamamıştır. 1 Mart 1675 tarihinde Buhara hanı adına Moskova'ya bu defa Hacı

³¹ Ükten, 2017, 126.

³² Mesut Karakulak, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", *History Studies-Social*, 11/5, Ekim 2019, s. 1608.

³³ Burton, 1997, 293.

³⁴ V.V Barthold, 2004, 255.

³⁵ Jukovski, *Snoşeniya Rossi s Buharoy i Hivoy za Poslednee Trehsotletiyey*, Petrograd, 1915, s. 31.

Ferik adında bir elçi daha gönderilmiştir. Hacı Ferik'in Buhara'da köle olarak çalıştırılan 28 kişiyi beraberinde götürerek Rus yetkililerine teslim ettiği bilmektedir.³⁶ Hacı Ferik ülkesine döndüğünde ise yanında Rus çarı tarafından Buhara hanına gönderilen Tatar kökenli Vasiliy Aleksandrov Daudov ve Muhammed Yusuf Kasımov' da bulunmaktaydı.³⁷ Daudov ve Kasımov' a verilen misyon çok sayıda Rus esiri kurtarmak, iki devlet arasında ticari ilişkileri geliştirmek, hanlıkta üretilen veya bulunan, İpek dışında, mallar hakkında malumat toplamak, kara, dağ veya deniz yoluyla Hindistan'a giden yollar ve var olan nehir adlarını öğrenmek ve bunların çevresinde hangi halkın yaşadığı hakkında bilgi toplamaktı. Bu elçilik heyeti Buhara ve Hive'de köle olarak çalıştırılan 33 Rus esirini belirli bir meblağ karşılığında satın alarak esaretten kurtarabilmişti.³⁸

Çarlık Rusya ve Buhara Hanlığı arasındaki XVI. ve XVII. yüzyıllarda gerçekleştirilen bu elçi teatisinin düzensiz gerçekleştiğini görmekteyiz. Belirli bir kaideye uygun gerçekleştirilmeyen elçilik faaliyetlerinde ise genel manada üzerinde durulan başlıca husus; Rus esirlerin serbest bırakılması ve ticari konular olmuştur.³⁹ Bilindiği üzere XVIII. yüzyıl Çarlık Rusya açısından büyük reformların yaşandığı bir yüzyıldır. Sistematik ve kapsamlı olarak Çar Petro'nun önderliğinde başlayan bu reformların yanı sıra komşu devletlerle ilişkilerde de önemli bir döneme girildiğini görmekteyiz. Asya'daki ticaret yollarına nüfuz etmeye çalışan Çar Petro, bu gaye doğrultusunda Türkistan topraklarını işgal etme faaliyetlerinde bulunmuştur. Türkistan'ı nüfuzu altına almak demek aynı zamanda Çin, Hindistan, Afganistan gibi diğer pek çok devletlerle ilişkiler kurmak ve efsanevi zenginlikleriyle ünlü Hindistan'a ulaşabilmek manasına geliyordu.⁴⁰ Asya'da altın kaynaklarını bulma isteği ve Hindistan'a doğrudan ticaret yoluna sahip olma arzusuyla hareket eden dönemin Rus hükümeti askeri bir seferi zaruri olarak görmüş bununla beraber Türkistan'a Alexandr Bekoviç Çerkasskiy'i göndermiştir.⁴¹ Rusların Türkistan üzerine yaptığı seferler her

³⁶ Koç, 2017, 67.

³⁷ Barthold, 2004, 255-256.

³⁸ Burton, 1997, 309-310.

³⁹ Özkan, 2019, 39.

⁴⁰ Orhan Doğan, "Çarlık Rusya'sının Türkistan (Orta Asya) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 11, Konya 2004, s. 288-289.

⁴¹ Murat Özkan, "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2018, s. 96-97.

ne kadar başarısızlıkla neticelenmiş olsa da Petro Türkistan'a seyyah, diplomat ve tüccar göndermeye ve ilişkileri sürekli hale getirmeye çabalamıştır.⁴² Ancak Rusların Türkistan siyaseti içerisinde Buhara Hanlığı ile ilişkileri, Hive ve Hokand hanlıklarına göre daha dikkat çekici bir görünümdeydi.⁴³ Bu sebeple Ruslar her ne kadar ilk teşebbüslerinde başarısız olsalar da Türkistan hanlıklarıyla ilişkilerine devam etmek istemişler; buna bağlı olarak da Buhara Hanlığı'na bir Rus elçi gönderme kararıyla almışlardı. 1721 yılında yapılan müzakereler neticesinde bu görev; doğu dillerini iyi bilen ve Rusya'ya sadakatle bağlı olan Florio Beneveni'ye tevdi edilmiştir.⁴⁴ Rusların ticari konuları görüşmek için görevlendirdiği Florio Beneveni önce Buhara'da bir müddet kalıp bilgi toplamış ardından dönemin Hive hanı Şir Gazi'nin daveti üzerine Hive'ye geçmiştir. 1725 ilkbaharında Hive'ye gelen Rus elçisi Hive hanı tarafından oldukça iyi karşılanmıştır. Ayrıca Çerkasskiy'in Hive'de esir olarak tutulan 92 askerini de yanına alarak Rusya'ya dönmüştür.⁴⁵

Florio Beneveni'nin elçiliğinden çok geçmeden 1728 yılında II. Petro (1727-1730) Türkistan hakkında bilgi toplamak amacıyla Buhara ve Hive hanlıklarına bir elçi daha göndermeye karar vermiştir. Bu görev ise Astarhan'da yaşayan tüccar kervanbaşı Yadiğâr Mahler Mugli Alimov'a tevdi edilmiştir. Kendisine verilen görevi yerine getiren elçi, geri dönüşte Astrahan'da bulunan Rus yetkililerine Buhara ve Hive hanları adına Rus sarayında görüşme yapmak için görevlendirildiğini söylemişti. 1730 yılında maiyetindeki 34 kişiyle Moskova'ya gönderilen Yadiğâr'dan, dışişleri yetkilileri bir Rus vatandaşının nasıl olurda Buhara hanının elçisi sıfatıyla Moskova'ya geldiğini açıklamasını istemişlerdir. Yadiğâr Buhara'da uzun yıllar yaşadıkdan sonra Astarhan'a göç ettiğinden dolayı Buhara hanı tarafından oldukça iyi bir şekilde karşılanmıştı. Samimiyetinden ötürü han, Rus çarına hitaben yazdığı mektubu Rusya'ya iletmesini ondan ısrarla talep etmişti. Yadiğâr da onun bu talebini reddedemediği için Buhara elçiliği görevini üstlenmek zorunda kalmıştı. Bu arada Buhara'dan ayrıldıktan sonra Harezmi üzerinden, Astarhan'a dönüşü esnasında Şir Gazi Han'ın ölümünden sonra

⁴² Doğan, 2004, 288.

⁴³ Seda Yılmaz Vurgun, "Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 2016, s. 139.

⁴⁴ Murat Özkan, Mesut Karakulak, "Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725)", *Turkish Studies-History*, 15(1), Mart 2020, s. 209-227.

⁴⁵ Dinçer Koç, "Hive Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemalöglü, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2016, s. 601.

Hive tahtına çıkan II. İlbars Han (1728-1740) tarafından kabul edilmişti. Hive Hanı da Rusya ile ticareti geliştirme talebini Rus çarına iletmesi için onu elçisi olarak görevlendirmişti. Yadigâr'ın Buhara hanından Rus sarayına getirdiği iki adet mektup, Mekke'ye hac için giden Müslümanların Rus topraklarından serbestçe geçmelerine müsaade edilmesini ve Rusya'da 15 yıldır hapiste tutulan meşhur iki Müslümanın serbest bırakılmasını içeriyordu.⁴⁶

Afşar Türklerinden Nadir Şah'ın (1736-1747) Türkistan'ın bazı bölgelerini zaptetmesinden⁴⁷ sonra Buhara Hanlığı'nda hanedan değişikliği meydana gelmiş ve Muhammed Rahim Atalık'ın saltanatıyla birlikte Mangıt kabilesinden hanlar tahta çıkmaya başlamıştır. Buhara Hanlığı'nın Mangıt hanedanı devrindeki sürecine tanıklık eden bir diğer kişi F. S. Efremov'dur. Rus ordusunda hizmette bulunan Efremov, 1774'te Pugaçev İsyanı sırasında Kazaklara esir düşmüş daha sonra Buhara'ya gitmekte olan Gafur Hoca adında bir tüccar tarafından satın alınmıştır. Gafur Hoca da onu, Muhammed Danyal Biy Atalık (1758-1785)'a hediye etmiştir. Efremov bundan sonra Buhara hanının yanında askeri hizmette bulunmuştur. Askeri bilgisinden dolayı hanlık ordusunda eğitim vermekle görevlendirilen Efremov esaret altındayken Buhara ordusuyla birçok askeri sefere katılmış; hizmetlerinden dolayı yüzbaşı rütbesi ile taltif edilmiştir. Buhara hanının görevlendirmesiyle incelemelerde bulunmak amacıyla Hive ve Merv'e gitmiştir. Böylece Buhara Hanlığı'nda bir süre daha kaldıktan sonra uygun fırsatı yakaladığı 1782 yılında Rusya'ya dönebilmiştir.⁴⁸

II. Katerina, seleflerinin politikasını takip ettirerek Türkistan'ın vaziyetini daha yakından takip etmek istemiştir. Böylece Buhara Emirliği'ne bir elçilik heyeti göndermeye karar vermiştir. Bu asli görev ise bir maden mühendisi olan Timofey Stepanoviç Burnaşev'e tevdi edilmiştir. Burnaşev, Rus hükümetinin isteği üzerine gittiği bölgeleri araştırıp, bilgi toplamak adına seyahat etmiştir. Nitekim onun bu göreve seçilmesi pek tesadüfi değildir. Rusların bölgeye bir maden mühendisini göndermesi, Türkistan siyasetinde ne kadar kararlı olduklarının bir göstergesidir. Burnaşev, 1794-1795 yılları arasında gerçekleştirdiği bir yıllık Buhara seyahati

⁴⁶ Koç, 2017, 70-71; Jukovskiy, 1915, 68-69.

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Alpargu, M. Bilal Çelik, "Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 29, Temmuz 2009, s. 511-530.

⁴⁸ Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mayıs-Haziran 2018, C. 119, S. 234, s. 143-190.

boyunca bölgeyi hemen hemen her bakımdan incelemiş ve II. Katerina'ya karşı görevini büyük bir titizlikle yerine getirmiştir.⁴⁹

XIX. yüzyılın başında Çarlık Rusya'da Türkistan'a silahlı birliklerle kervan gönderme düşüncesi ortaya çıktığını görüyoruz. Bu yola başvurulmasının sebebi hiç şüphesiz güvenlik kaygısıydı. Türkistan'a giden Rus kervanları birçok kez yağmalanıyor ve bu girişimler cezasız kalıyordu. Rus İmparatoru I. Aleksandr (1801-1825) döneminde 1802 yılında Ticaret Bakanı Kont Rumyantsev'in bildiriyle bir kervan hazırlandı. 12 Ağustos 1802 tarihinde Buhara'ya ticari münasebetlerin geliştirilmesi, en güvenli, en kestirme ve en az maliyetli güzergâhın araştırılması amacıyla elçi gönderilmesine karar verildi. Elçiliğin başkanlığına Rus subayı Gaverdovskiy'in getirilmesi kararlaştırıldı. Gaverdovskiy içerisinde tercüman vb. görevlilerin de yer aldığı küçük bir konvoyla 29 Temmuz 1803 tarihinde Orsk'tan hareket etti. Ancak Sır Derya üzerindeki Maylibaş geçidinin Hiveliler ve Kazaklar tarafından tutulduğu haberini alınca kervanı herhangi bir tehlikeye maruz bırakmamak için Orsk'a geri dönmeye karar verdi. Böylece Rus yönetiminin Türkistan'a ilk silahlı birliklerle kervan gönderme teşebbüsü başarısızlıkla neticelendi.⁵⁰

Buhara Hanlığı ve Çarlık Rusya arasındaki ilişkilerin XVI. yüzyıla kadar dayandığını belirtmiştik. XVI. yüzyılda başlayan ilk münasebetler XIX. yüzyıl boyunca devam edegelmiş ve elçilik teatileriyle bu ilişkiler pekiştirilmiştir. Öteden beri Türkistan hanlıklarının bölgeye gönderilen heyetlerin hemen hemen tamamının asli görevlerinden biri hanlıklar hakkında bilgi toplamaktır. Bunun yanı sıra hanlığın siyasi durumu, ticaret ağı ve Ruslar için oldukça mühim olan Rus esirler hakkında olabildiğince bilgiler toplamak da heyetlerin görevleri arasındadır. Öyle ki XIX. yüzyıla gelindiğinde de durum aynıydı. Tezimizin konusunu temsil eden ve Rahip Budrin'in de dâhil olduğu Aleksandr Negri başkanlığındaki Buhara misyonuna geçmeden evvel bizatihi eseri temellendireceğimiz Rahip Budrin'in Buhara'da bulunduğu yılların daha iyi anlaşılması için dönemin Buhara hanı Emir Haydar zamanında Buhara'nın durumunu değerlendirmek gerekir.

⁴⁹ Özkan, 2019, 52-56.

⁵⁰ Jukovskiy, 1915, 96-97.

1.2. XIX. Yüzyılda Buhara Hanlığı'nda Siyasi Yapı

Türkistan'da Özbeklerin kurduğu ilk hanlık olan Buhara Hanlığı jeopolitik konumu nedeniyle muhtelif devletlerin merceği altındaydı. Nitekim Türkistan'da diğer hanlıklara ve Ruslara sınır olması Hanlığı'nın önemini kat be kat artırıyordu. Bu bağlamda Türkistan'ın hanlıklar tarihine bakıldığında Buhara Hanlığı bölgesel güç olarak karşımıza çıkmaktadır. XIII. yüzyılın başlarında Moğolların, ardından XIV. yüzyılın sonlarında ise Timur'un eline geçen, Hanlığın başkenti Buhara şehrine adeta altın çağını yaşatan Timurlu Devleti'nin çözülmeye başlamasının ardından Buhara Hanlığı Türk coğrafyasında kurulan hanlıklardan biri olmuştur. 1500 yılından işgal edildiği 1920 yılına kadar 420 yıl varlığını devam ettirmiştir. Hanlığın siyasi tarihi boyunca üç hanedan bölgede hüküm sürmüştür. Bu hanedanlar sırasıyla Şibaniler (1500-1599), Astarhanlar (1599-1756) ve Mangıtlar (1756-1920)'dir.⁵¹

Rahip Budrin'in Buhara'da bulunduğu yıllarda hanlıkta Mangıt hanedanı hüküm sürüyordu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan tarihinde döneme damgasını vuran bir hadise yaşanmıştır. Bu olay Avşar hanedanının kurucusu Nadir Şah'ın Türkistan seferi ve bunun sonucunda Batı Türkistan'daki eski Cengizli sülalelerinin düşmesi ve urug başkanlarının başına buyruk yönetimlerinden ibaret olan ufak beyliklerin kurulmasına yol açtı.⁵² Hive Hanlığı'nda Kongratların, Buhara Hanlığı'nda ise Mangıtların iktidara gelmesi bu gelişmeye örnek verilebilir. Bu hanedanlar Cengiz'in soyundan gelmeyip onunla beraber seferlere katılan boylara mensuptular. Türkistan hanlıklarında bu değişimi tetikleyen gelişmeler Nadir Şah'ın siyasi bir güç olarak ortaya çıkması ile başlamıştı. Nitekim Hint seferinden sonra Buhara ve Hive'yi itaat altına almaya çalışan Nadir Şah bu bölgelere doğru yönelmiştir. Nadir Şah Buhara önlerine geldiği dönemde hanlıkta Astarhanların son hanı Ebu'l Feyz Han hüküm sürüyordu. Nadir Şah'ın hazırladığı büyük ordunun haberini alan Ebu'l Feyz Han, Nadir Şah'a bir mektup göndermiştir. Mektupta kökü eskiye dayanan bir ailenin son temsilcisi olduğunu, onun gibi kudretli bir hükümdarla karşılaşmaya gücü olmadığını, isterse onu misafir etmekten şeref duyacağını belirtmişti. Mektubu okuyan Nadir Şah, Buhara Hanlığı ile bir sorununun olmadığını

⁵¹ Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 11-100.

⁵² Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 198.

Ebu'l Feyz Han'a bildirdi. Fakat bu sırada Hokand, Namangan, Andican ve hatta Kaşgar'dan birçok Özbek beyinin yardıma geldiği haberini aldı ve savaşmaya karar verdi. Ebu'l Feyz Han Nadir Şah'ın ateşli silahlarla donatılmış ordusuna dayanamayıp savaşı kaybetti. 1740 yılında bu savaşı kaybedince Ebu'l Feyz Han Nadir Şah'ın yanında giderek bağlılığını bildirdi. Bu bağlılığın ardından Nadir Şah, Ebu'l Feyz Han'ın Buhara hanı olarak kalmasına müsaade etti ve aralarında bir anlaşma yapıldı. Anlaşmaya göre Amu Derya, Buhara ülkesinin güney sınırını teşkil etti.⁵³

1747 yılında Nadir Şah yeğeni Ali Han tarafından düzenlenen bir suikast sonucu öldürüldü. Uzun süredir hanlığa hâkim olmak isteyen Muhammed Rahim için adeta bir fırsat doğmuştu. Öyle ki hemen harekete geçti ve Ebu'l Feyz Han'ı tutuklayarak hapse attırdı. Fakat bu davranış hanı serbest bırakılmasını isteyenler tarafından tepki çekti. Bundan dolayı Muhammed Rahim çözümü Ebu'l Feyz Han'ı öldürmekte buldu. Sonrasında sırasıyla Abdülmümin ve Ubeydullah'ı hanlık tahtına oturttuysa da onlar kukla han olmaktan öteye geçemediler. Sonunda 1756 yılına gelindiğinde Muhammed Rahim kendisini han ilan etti. Böylece Buhara'da Mangıtlar dönemi fiilen başladı. Onlar, Maveraünnehir'in Timurlulardan beri Cengiz soyundan gelmeyen ilk hanedanıydı.⁵⁴ 1756 yılında iktidara gelen Mangıtlar, Buhara Hanlığı'nda Astrahanilerden yönetimi devralmış ve 1920 yılına kadar Buhara yönetimini üstlenmişlerdi.⁵⁵

Muhammed Rahim, han olduktan sonra kendine bağlı emirleri hâkimiyeti altında bulunan topraklara yönetici olarak atadı.⁵⁶ Buhara Hanlığı'na hükmettiği yıllar boyunca güçlü bir merkezi yönetim oluşturmaya çalıştı ve askeri teşkilata oldukça önem verdi.⁵⁷ Muhammed Rahim'i tedirgin eden en önemli husus Cengiz Han neslinden gelmediği için kendisine karşı bir ayaklanma ihtimalinin olmasıydı. Bu sebeple Muhammed Rahim Han, kendi otoritesine karşı ayaklanan kabilelerin çoğuna

⁵³ Nurettin Hatunoğlu, “*Buhara Hanlığı*”, Ed. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemalolu, Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 496.

⁵⁴ Özkan, 2021, 59-61.

⁵⁵ *İstoriya Uzbekistana*, Çast 1, Ed. S. A. Abrarov, Ukituvçi, Taşkent 2007, s. 100.

⁵⁶ Djurabayev Djamşed Habibulloev, “Borba za Trenstralizatsiyu Gosudarstvennoy Vlasti v Buxarskom Hanstve v Period Pravleniya Muhammada Rahim-Hana (1747-1758)”, *Vestnik Tadjikskogo Gosudarstvennogo Universiteta Prava, Biznesa i Politiki Seriya Gumanitarnih Nauk*, 3(51), 2012, s. 238.

⁵⁷ L. Sobolef, *Latest History of the Khanates of Bokhara and Kokand*, Translated from P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876, s. 2.

merhamet göstermeyerek cezalandırdı. Merkezi otoritedeki dengeyi sağlamaya çalışan Muhammed Rahim Han, yaptığı fetihlerle ülke topraklarını hız kesmeden genişletti. Onun Buhara hanı olduğu dönemlerde (1756-1759) hâkimiyet sahası başkent Buhara ve çevresi, Semerkand, Hocend, Taşkent, Türkistan, Semerkand ile Kermine arasındaki Zerefşan vadisinde bulunan Miyankal, Karşi, Şehrisebz, Huzar, Karagöl ve Amu Derya sahilinin aşağı mecrası boyunca uzanıyordu. Ayrıca bu şehirlere ilaveten Ura-Tübe, Hisar, Nur-Ata da sonradan Buhara'ya tabi oldu.⁵⁸

Uzun süren karışıklıkların ardından tahta çıkan Muhammed Rahim Han ülkede çıkan ayrılıkçı hareketleri çözmeye çalıştığı bir dönemde 1759 yılında aniden öldü. Onun ani ölümüyle tahta kimin çıkacağı hususunda bazı sorunlar yaşandı. Nitekim varis bırakabileceği bir erkek çocuğunun olmaması bu durumun iyice karışık bir hal almasına neden oldu. Bu olayın daha fazla büyümemesi için devlet adamları ve beyler, Muhammed Rahim Han'ın kızının oğlu Fazıl Töre'yi hanlık tahtına oturtular. Fakat Fazıl Töre'nin tahta çıkması bir çözüm değildi. Zira Fazıl Töre o yıllarda henüz 6 yaşındaydı. Devlet işlerini yürütme kabiliyetinden yoksun olan Fazıl Töre tahttan indirilerek Buhara'dan uzaklaştırıldı. Onun tahttan indirilmesinin ardından tahta Muhammed Rahim Han'ın amcası Muhammed Danyal Bey (1759-1785) geçti. Fakat onun hanlığın başına geçmesi bazı Özbek beyleri tarafından kabul görmedi ve ülke genelinde ayaklanmalar çıktı. Bu ayaklanmaları önlemede güçlük çeken Muhammed Danyal Bey geri adım atarak Cengizli soyundan olan Ebulgazi'yi han ilan ettiyse de o da kukla han olmaktan öteye gidemedi.⁵⁹ Ebulgazi Buhara'ya yakın bir köyde tutularak sadece Cuma namazları için şehre getiriliyordu. Buhara Hanlığı'nın siyasi ve askeri yetkilerinin tamamı Muhammed Danyal Atalık'ın elinde bulunuyordu. Muhammed Danyal Bey'in, yönetimi boyunca aşırılıktan uzak durduğu bilinmektedir. Ayrıca o Muhammed Rahim'in aksine "Han" unvanını kullanmayarak "Atalık" unvanıyla hüküm sürdü. Son zamanlarında devlet işlerinden iyice uzaklaştı ve bu durum oğlu Şah Murad'ın hanlık makamına geçmesinin önünü açmıştır.⁶⁰

⁵⁸ Özkan, 2021, 63.

⁵⁹ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, (Basılmamış Doktora Tezi) Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009, s. 70-75.

⁶⁰ Özkan, 2021, 64-65.

Mangıt hanedanlığının Buhara’da hüküm sürmeye başladığı yıl olarak 1756 olarak kabul edilse de Buhara Hanlığı’nda Mangıt sülalesinin hükümlerlik devri 1785 yılı olarak kabul edilir. Bu tarihe kadar Muhammed Rahim Han (1756-1759) ve Danyal Bey (1758-1785) Buhara Hanlığı’nı gerçek bir han olarak yönetseler de Mangıtların resmen iktidara gelişleri 1785 yılında Şah Murad’ın başa geçmesiyle olmuştur.⁶¹

Muhammed Danyal Bey’in varisi olan Şah Murad babasının 1785 yılında ölmesinin ardından tahta geçti. Başarılı bir siyasi figür olarak karşımıza çıkan Şah Murat başa geçer geçmez ilk iş babasının kukla han olarak oturttuğu Ebulgazi’yi saraydan uzaklaştırmak oldu. Bu olaydan sonra Mangıtlar tam olarak Buhara’nın hâkimi oldu. Kendisini 9 Haziran 1785 tarihinde Buhara Emiri ilan eden Şah Murad bundan sonra Buhara Hanlığı’nın Buhara Emirliği adıyla anılmasını sağladı.⁶²

Şah Murad (1785-1800) zamanının büyük çoğunluğunu dini faaliyetlerle geçiren bir han idi. Derviş kıyafetleri giyen Şah Murad’ın dindar tarafı idari manada başarılı olmasına engel olmadı.⁶³ Siyasi yönden mevkiisini sağlamlaştırdıktan sonra babasının zamanında ortaya çıkan sorunlara çözüm aramaya başladı. Bu sorunlardan biri devletin bozulan mali yapısıydı. Şah Murad mali yapıyı düzeltmeye çalıştı ve hanlığa tarımsal faaliyetleri arttıracak sulama sistemi kazandırdı.⁶⁴ Ekonomik alanda çalışmalarına devam eden Buhara hanı Şah Murad şeriat kurallarına aykırı olarak alınan vergilerin önemli bir kısmını kaldırmıştır. Buhara bölgesindeki esnafa ek yük getiren birçok vergiyi de iptal etmiştir. Buhara halkının yararına olan bu ekonomik düzenlemeler ne var ki devletin gelirlerini de bir ölçüde düşürmüştür.⁶⁵

Hükümdarlığı döneminde Merv ve Belh gibi bölgenin önemli şehirlerini de Buhara Hanlığı’na bağlamayı başaran Şah Murad ardından Amu Derya’nın güneyindeki eyaletlere seferler düzenledi. Meymene ve Endhuy şehirlerini Buhara emirliği topraklarına dâhil etti. Yine onun zamanında Meşhed’e kadar ilerlendi. Fakat ele geçirilemedi. On beş sene süren saltanatının on iki yılı İran ile mücadele etmekle

⁶¹ Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 574.

⁶² Hatunoğlu, 2016, 499.

⁶³ Özkan, 2021, 67.

⁶⁴ Sobolef, 1876, 4.

⁶⁵ Çelik, 2009, 33.

geçti.⁶⁶ Islahatları ve başarılarının yanı sıra çok sade bir hayat yaşadığı bilinmektedir. O kendi döneminde han ve emir gibi hükümdarlık unvanları kullanmamıştır. Nitekim bu tür unvanları kullanmaktan daima kaçınmıştır. Şah Murat 30 Kasım 1800 yılında Buhara’da hayatını kaybetmiştir. Kendisinden sonra Buhara Emirliği’nin başına oğlu Emir Haydar geçmiştir.⁶⁷

1800-1826 yılları arasında hanlığa hâkim olan Said Emir Haydar’ın tıpkı babası gibi sufi bir yaşam tarzında hayatını sürdürdüğü bilinmektedir. Onun soyu anne tarafından hem Hz. Muhammed’e, hem de Cengiz Han’a dayandırılır. Onun hükümdar ilan edilmesiyle yine Orta Asya tarihinde bir ilk yaşanmıştır. Şöyle ki; o güne kadar hep erkek sulbünden ilerleyen Cengizli hâkimiyet geleneğine aykırı hareket edilerek anne üzerinden bu hanedanla irtibat kurulmuştur. Bununla birlikte yine de, o han olunca bu unvanı kullanmamış, onun yerine Emirü’l-müminin unvanıyla yetinmiştir.⁶⁸

Buhara Emirliği, Şah Murad ve oğlu Emir Haydar’dan itibaren dinin, devletin siyasî ve sosyal hayatında daha etkili olmaya başladığı görülüyor. Zira Buhara emirleri dinî unvanlar alarak, müderrislik yaparak, tarikatlara katılarak ulema ile medrese çevrelerinin desteğini sağlamışlardır. Daha önce Buhara Emirliği’nde hükümdarlık haklarının meşruluğu ve bunun topluma kabul ettirilmesi için kan bağılılığına, yani Cengizoğulları’nın kızları ile evlenip onlara Küregen (damat) olmaya ziyadesiyle ehemmiyet verilirken, Mangıtlar ile birlikte ulema ve şeyhlerin nüfuzunun yükselmesi neticesinde seyitliğe daha çok ehemmiyet verilmeye başlanmıştır.⁶⁹

Said Emir Haydar’ın tahta geçmesi ile meydana gelen olaylar, ondan önceki hanlarda olduğu gibi iç çekişmelerle başlamıştır. Said Emir Haydar göçebe Özbekleri kendi saltanatına tehdit olarak gördüğü için şehirli Türk ve Taciklere yaklaştı. Ancak bu durum 1821-1825 yıllarında Zerefşan havzasında Miyan Kan, Kıtay ve Kıpçak uruğlarının isyan etmesine neden oldu. Kıtay ve Kıpçak boyunun Şehrisebz’deki ayaklanmasına karşı sefer yapıldı. Said Emir Haydar, bütün bu çarpışmalardan galip çıkmayı başarmıştır.⁷⁰

⁶⁶ Özkan, 2021, 67.

⁶⁷ Hatunoğlu, 2016, 500.

⁶⁸ Muhammed Bilal Çelik, “Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri”, *Turkish Studies- International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 7, S. 3, 2012, s. 783.

⁶⁹ Togan, 1981, 213.

⁷⁰ Togan, 1981, 216.

Saltanatı bu iç isyan ve saldırılara karşı koymakla geçen Emir Haydar 1826 yılında vefat etti. Onun ölümünün ardından tahta sırasıyla üç oğlu geçmiştir. Kendisi vefat etmeden önce en küçük oğlu Hüseyin'i hanlık makamına tayin ettiğinden ilk önce tahta o geçmiştir (1826). Fakat Hüseyin'in erken vefat etmesinden dolayı saltanatı kısa sürmüştür. Ardından Emir Haydar'ın diğer oğlu Mir Ömer (1826-1827) başa geçti. Fakat onun da saltanatı uzun sürmemiş ve üçüncü oğlu Nasrullah 1827 yılında Buhara tahtına oturmuştur. 1827-1860 yılları arasında Buhara'nın hâkimi olmuştur.⁷¹

⁷¹ Özkan, 2021, 68.

2. İKİNCİ BÖLÜM

2. BUHARA'YA SEYAHAT

2.1 Rusya'nın 1820'deki Buhara Misyonu

Çarlık Rusya ile Buhara Hanlığı ilişkileri çerçevesinde her iki devlette birbirine karşılıklı elçiler göndermiştir. İki devlet arasındaki elçi teatisi, devletlerin son dönemlerine kadar devam edegelmiştir. Bölgeye giden elçiler Rusya'nın siyasi, ekonomik, politik çıkarlarına ilişkin bilgi edinmeye çalışmıştır.

Rahip Budrin'in de içinde yer aldığı Rus elçilik heyetinin 1820'de Buhara gelişinin hemen öncesinde Rusya ile Buhara arasında diplomatik ilişkiler ivme kazanmıştı. Emir Haydar'ın elçisi Azimcan Mumincanov 1815 yılında Rus başkentine gelmişti. Bu ziyaretin amacı Rusya ile Buhara hanlığı arasında bir ticaret antlaşması yapmak için Buhara'ya bir Rus elçisinin gönderilmesini talep etmek idi. Rus dışişleri bakanı K.V. Nesselrod, Çar I. Aleksandr'ın ticaret kervanlarının güvenliği, Buhara'daki Rus esirlerin serbest bırakılması ve Buhara'da daimî temsilcilik bulundurulması maksadıyla Buhara'ya derhal bir elçi göndereceğini Temmuz 1816'da duyurmuş ise de bu gerçekleşmemişti. Buhara elçisi Mumincanov'un 1819'da Petersburg'a yeniden gelişinde konu tekrar ele alınmış ve bu defa çok yakın bir zamanda Buhara'ya bir Rus heyetinin gönderileceği kararı ilan edilmişti.⁷²

Dönemin Rus çarı Aleksandr Buhara'yla sıcak diplomatik ilişkilerin kurulmasını arzu ettiğinden sonuçsuz kalan bu meseleyi bir an evvel hayata geçirmek istiyordu. Bu yüzden teklifi memnuniyetle kabul etmişti. Rus çarı iki devlet arasında ticari ilişkileri geliştirmek ve ticaret güvenliği imkânlarının sağlanması dışında, Buhara Hanlığı ve Türkistan hakkında geniş ve güvenilir bilgiler edinmek istiyordu. Bunun yanı sıra başta yer altı ve yer üstü zenginliklerinin öğrenilmesi olmak üzere, hanlıkları, onların kendi aralarındaki ve Afganistan, İran, Osmanlı Devleti, Hindistan gibi ülkelerle ilişkileri hakkında bilgi toplanması, Sır Derya ve Amu Derya'da gemi taşımacılığı imkânlarının araştırılması, Rusya'da yeterince bilinmeyen bu toprakların pek çok açıdan incelenmesi ve öğrenilmesi arzusundaydı. Şartlar olgunlaştığında ise bölgeyi ele geçirmek düşüncesi söz konusuydu. Başta elçi olmak üzere heyete dâhil

⁷² Halfin, *Rossia i Hanstva Sredney Azii*, Moskova: Nauka, 1974, s. 155.

edilen kişilerin çok çeşitli uzmanlık alanlarına ve vasıflara sahip olması bu hususların ne denli dikkate alındığını ortaya koyuyordu.⁷³

Aradan bir yıl daha geçmiş ve 1820 yılına gelindiğinde Buhara Hanlığı'na elçi gönderimi için Rusya'da hazırlıklar başlamıştı. Buhara'ya gönderilecek Rus elçilik heyetinin başına Aleksandr Fedoroviç Negri⁷⁴ atanmıştı. Rum asıllı olan A. F. Negri, 1806'da Rusya'ya yerleşmiş ve Dışişleri hizmetine girmişti. Dışişlerinde oldukça deneyim kazanmıştı. Ayrıca Farsçaya ve Türkçeye vâkıf olan Negri Doğu'yu yakından tanıyordu. Hazırlanan elçilik heyeti içerisinde araştırma konumuz olan Rahip Budrin'in haricinde elçilik sekreteri olarak görev alan Pavel Lukyanoviç Yakovlev, tıp, botanik ve jeoloji yuzmanı E. A. Eversman, Doğa bilimci Doktor H. Pander bulunmaktaydı. Genel karargâh subaylarından Albay Egor Kazimiroviç Meyendorf'a güzergâhların ve bölgenin coğrafi yönden incelenmesi ve bilhassa Kazak steplerinin panoramasının çıkarılması, kaleler kurulmasına müsait mevkilerin belirlenmesi, haritaların hazırlanması görevi tevdi edilmişti.⁷⁵ Onun yardımcıları ise genel karargâh subaylarından topograflar V. D. Volhovskiy ve Timofeyev idi.⁷⁶

Anlaşılabacağı üzere hazırlanan heyette alanında uzman kişilerin bulunması Rusların kadim Türk topraklarına nüfuz etme arzusunda ne kadar kararlı olduklarının bir göstergesidir. Nitekim bahsi geçen kişiler Buhara'ya yolculukları boyunca not tutan mühim şahıslardır. Bu bağlamda Rahip Budrin başta olmak üzere heyette yer alan alanında uzman kişilerin ve eserlerinin tanıtılmasında fayda vardır.

⁷³ Fatih Ünal, "1820'de Buhara'ya Gönderilen Rus Elçiliği ve Yakovlev'in Notları", Ed. Hüseyin Yıldız-Abdulkadir Öztürk, Türkoloji'nin Delikanlısı Seyyah Prof. Dr. İsmail Doğan Armağanı, Fenomen, Erzurum, 2021, s. 565-578.

⁷⁴ Aleksandr Fedoroviç Negri (1784-1854) Odessa Tarih ve Eskiçağlar Cemiyeti'nin başkanı, yazar ve arkeologdur. Türkçe ve Farsça bilen ve aslen bir Grek olan A.F. Negri 1806 yılında Rusya'ya göç ederek Rus Dış İşleri Bakanlığı'na memur olarak girdi. 1818 yılında İran'a gönderilen Rus elçilik heyetinde baş danışman olarak görev aldı. 1820 yılında ise Buhara'ya Rusya adına elçi olarak gönderildi. 1828 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında cereyan eden savaşa katıldı. 1837 yılında Odessa'ya yerleşerek ilmi işlerle uğraştı. Bkz. *Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Materialı k İstorii İzuçeniya Sredney Azii*, Çast 1 1715-1856, İzd. Sagu, Taşkent, 1955, s. 33.

⁷⁵ Meyendorf, *Puteşestvie İz Orenburga v Buharu*, Per. E. K. Betger, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1975, s. 6-7.

⁷⁶ Jukovskiy, 1915, 102.

2.2. Rahip Budrin'in Günlüğü ve Genel Özellikleri

1820 yılında Aleksandr Fedoroviç Negri başkanlığında Rusya'dan Buhara'ya gönderilen heyetin içerisinde bulunan Rahip Budrin'in "*Russkie v Buhare v 1820 Godu, (1820'de Ruslar Buhara'da)*" adlı tuttuğu günlük, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya ile Buhara arasındaki ilişkileri ortaya koymada mühim bir kaynaktır. Öyle ki yolculuk boyunca geçilen nehir ve dağ isimleri, bölgenin coğrafi yapısı hakkında ve çeşitli etnografik bilgiler vermesi bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Rahip Budrin'in seyahati sırasında tutmuş olduğu notları kendisinden çok sonra yayımlanabilmiştir. Eser yayımlandığında Budrin hayatta değildir. Ayrıca Budrin'in seyahat günlüğünden bazı parçalar Meyendorf'un eserinin Rusça neşrine ilave edilmiştir.⁷⁷

Günlüğünü dört başlık altında kaleme alan Budrin; ilk olarak Orenburg şehrinden Buhara şehrine seyahat güzergâhı hakkında bilgi verirken özellikle yol üzerinde bulunan nehir ve dağ isimlerinden, bölgenin coğrafi yapısından ve bitki örtüsünden bahsetmiştir. Bu bölüm heyetin Buhara'ya girişi ve elçilerin karşılanması hakkında verilen bilgilerle sona ermiştir. Buhara Hanlığı'na gelen heyetin Buhara hanı Emir Haydar ile yaptığı müzakereler, diplomatik ritüeller ve Rus esirler meselesiyle ilgili verdiği bilgiler günlüğün ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Üçüncü bölümde, heyetin kaldığı üç ay gibi bir sürede Budrin burada bulunan göletler, kervansaraylar, camiler, hamamlar, pazarlar hakkında bilgi verirken bununla beraber şehirde ticaret, yaygın hastalıklar, Buhara halkının dış görünüşü, Buhara hükümdarı, askeri yapı, hukuk sistemi ve kanunların uygulama biçimi gibi Buhara'ya ilişkin konular hakkında da kısa ama kayda değer bilgiler vermektedir. Günlüğün son bölümü yani dördüncü bölümde ise Buhara'dan Orenburg'a dönüş yolu hakkında bilgiler vererek eserini noktalamıştır.

⁷⁷ Meyendorf, 1975, 160-163.

2.3. Rahip Budrin ile Aynı Heyette Yer Alan Kişiler ve Eserleri

1820 yılında Aleksandr Fedoroviç Negri başkanlığında Rusya'dan Buhara'ya gönderilen elçilik heyeti ve Buhara başta olmak üzere Kazak stepleri ve Türkistan hakkında Rusya ve Batı dünyasında kapsamlı ilk ve en kıymetli eserler bu heyette yer alan kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Budrin'in eseri haricinde heyetin içerisinde yer alan diğer kişiler tarafından kaleme alınan eserler döneme tanıklık etmektedir. Bu kişilerin başında E. K. Meyendorf, Eduard Aleksandroviç Eversman, Hristiyan Genrih Pander gelmektedir.

Meyendorf'un 1820'de Buhara seyahati ile ilgili eseri ilk olarak 1826'da Paris'te Fransızca yayınlandı⁷⁸ ve daha sonra başka dillere de çevrildi. Eserin Buhara Hanlığı ile ilgili bazı bölümleri daha o yıllarda Rusya'da çeşitli dergilerde tefrika edilmiş⁷⁹ ise de tam olarak 1975'de Rusça yayınlanabildi. Heyet içerisinde en ayrıntılı yazan Meyendorf'un eserinde Rusya'dan Türkistan'a giden yol güzergâhları, Kazak halkının etnografyasına ait bilgiler, Türkistan hanlıkları ve onların Rusya ile ilişkileri detaylı anlatılmıştır. Eserinin en kıymetli bilgiler verdiği bölümler ise Buhara Hanlığı'nın coğrafi yapısı, sosyal ve ekonomik hayat, idari ve askeri yapı, dış ilişkileri ve bilhassa ticari ilişkilere dair verdiği bilgilerdir. Eser Meyendorf'un kendi gözlemleri, insanlardan duyduğu ve edindiği bilgiler, yerel tarihçilerin eserleri, kendinden evvel Türkistan'da bulunmuş Batılı seyyahların eserleri temelinde yazılmıştır.

Eduard Aleksandroviç Eversman Vestfalya'da doğmuş, Magdeburg, Berlin ve Dresten'de eğitim görmüş, 1816'da Rusya'ya gelerek tıp doktoru olarak hizmete başlamış ve bu arada tabiat bilimlerine ilgisinden dolayı Urallar ve Türkistan'da ve bilhassa Kaşgar'da doğa araştırmaları yapmak istemiştir. Buhara'ya gönderilen heyete doktor olarak katılma şansı elde etmiştir. Eversman'ın "*Reise von Orenburg nach Buchara*"⁸⁰ isimli eseri 1820'de katıldığı Rus elçilik heyeti içerisinde Buhara'daki gözlem ve araştırmalarına dayanmaktadır. Bu eseri Buhara ve Rus elçilik heyeti hakkında Batıda ilk yayınlardan biri olup 1823'de Berlin'de Almanca neşredilmiştir.

⁷⁸ Georges De Meyendorff, *Voyage D'Orenbourg A Boukhara, Fait En 1820*, Paris 1826

⁷⁹ Bu dergilerden ilki de *Severnıy Arhiv*'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Sever, "19. Asır Rus Matbuatında Türkler ve Türk Dünyası: Severnıy Arhiv Örneği", *Mavi Atlas*, 9(2), 2021, s. 34-46.

⁸⁰ E. Eversmann, *Reise von Orenburg nach Buchara*, Berlin 1823.

Aynı yıl Londra’da İngilizce yayımlanmıştır. Eser Eversman’ın şahsi gözlem ve tespitlerini yansıtır. Orenburg’dan başlayıp, yolları, bitki örtüsü, jeolojik yapı, Kazak halkı etnografyası tasvirleri de dâhil olmak üzere heyetin Buhara’da karşılanmasına kadar olan anlatımları eserde yer almaktadır. Bunun yanı sıra Buhara Hanlığı’nın tarihi ve Buhara şehrinin birçok yönden tasvirine de yer vermiştir. Rusya’da tıp doktoru olarak görev yapan Eversman Buhara’da sağlık sistemi, doktorlar, hastalıklar, ilaçlar vs. ile ilgili bazı gözlem ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun eserinden bazı parçalar Meyendorff’un eserinin Rusça neşrine ilave edilmiştir.⁸¹ Buhara Hanlığı’nın tarihi hakkında verdiği bilgiler yazıldığı dönem için Buhara tarihçiliği noktasında önemlidir. Buhara’nın iktisadi ve ticari vaziyeti ile Rusya, Türkistan hanlıkları, İran, Hindistan ve Uzak Doğu dış ticari ilişkileri ve bu bağlamda Buhara’nın rolü dikkat çekilen hususlar arasındadır. Eversman’ın eseri XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Buhara Hanlığı ile Rusya arasındaki ilişkiler, diplomasiye ilişkin Budrin ve Meyendorff’un eserlerini tamamlayıcı niteliktedir. Buhara Hanlığı ve Rusya ilişkileri bağlamında Eversman’ın Buhara seyahatinde Orenburg valisine yazdığı mektuplar XIX. yüzyılda Buhara’yı anlama noktasında önemlidir.⁸²

Heyette yer alarak gözlemlerini ve değerlendirmelerini yayımlayan bir diğer kişi Doğa bilimci Doktor Genrih Pander’dır. Pander Riga’da doğmuş, tıp eğitimi almış, daha sonra doğa bilimlerine yönelmiş, bu arada Fransa, İspanya Hollanda ve İngiltere’de bilimsel seyahatler yapmış, Rusya’ya geldiğinde A. F. Negri başkanlığında Buhara’ya gönderilen elçilik heyetine dâhil olmuştur.⁸³ Doğa bilimlerinde birçok araştırmalar yapmış ve eserler vermiş olan Pander’in Buhara Hanlığı’nın doğal tarihini, bitki örtüsünü ve çeşitli canlı türlerini incelediği eseri “*Histoire Naturelle De La Boukharie*”,⁸⁴ Meyendorff’un *Voyage D’Orenbourg A Boukhara*⁸⁵ isimli eseri içerisinde yayımlanmıştır. Kazak stepleri ve Türkistan’ın jeolojik yapısı, botanik zenginliği ve zoolojik çeşitliliği ortaya konmuştur.

⁸¹ Meyendorff, 1975, 155-160

⁸² “Pismo Doktora Eversmana, Nahodivşagosya Pri Rossiyskoy Missii v Buhariyu, Poluçennoe Pervogo Marta 1821 Goda v S. Peterburge”, *Severnıy Arhiv*, 1822 Mart, No 6, s.512-517

⁸³ K. Fetterleyn, “Pander Hristiyan Genrih”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, 13, S. Peterburg 1902, s.175

⁸⁴ Pander, “*Natural History of Bokhara*”, *The Asiatic Journal and Monthly Register for British India and its Dependencies*, Sayı 25, 1828, s. 207-212.

⁸⁵ Meyendorff, *Voyage D’Orenbourg A Boukhara, Fait En 1820*, Paris 1826, s. 349-479.

Diplomatik heyette gözlemlerini yazan bir diğer kişi ise elçilik sekreteri olarak vazifelendirilmiş olan Pavel Lukyanoviç Yakovlev'dir. Yakovlev Moskova'da doğmuş, eğitimini burada tamamlamıştır. 1804'de Dışişleri'nde memuriyete başlamış ve devletin çeşitli kademelerinde görev yapmıştır. 1813'de Moskova Maden İşletmelerine, 1818'de ise tekrar Petersburg'da Dışişleri hizmetine girmiş ve ayrıca edebiyat alanında çalışmalarda bulunmuştur. Nitekim Yakovlev Rusya'da edebi çalışmalarıyla tanınan, eserleri çeşitli mecmualarda tefrika edilen bir çevirmen ve bir öykü-roman yazarı olarak bilinmektedir.⁸⁶ Yakovlev'in 1820'li yılların Çarlık Rusyası'nda 7. dereceden vatandaşlık rütbesinin karşılığı olan "Nadvorniy Sovetnik" unvanına sahip olduğu bilinmektedir. Buhara seyahatine ait tuttuğu notları yayımlanmak üzere Grigori Spasski'nin başında bulunduğu Sibirskiy Vestnik mecmuasına göndererek Rus kamuoyunun Buhara'ya yapılan bu diplomatik faaliyetten haberdar olmasını sağladı. Yakovlev'in "1820-1821 Yılları Buhara Seyahatinden Kesitler"⁸⁷ ile "Rusya İmparatorluk Misyonu'nun 1820'de Buhara Şehrine Girişi"⁸⁸ yazıları Sibirskiy Vestnik'de, Buhara'da bir Rus esirine dair yazdığı "Buhara Hanının Topçubaşısı Bir Rus Onbaşı"⁸⁹ başlıklı yazısı Oteçestvenniya Zapiski mecmuasında yayınlandı. Yakovlev'in bu yazıları diplomatik misyonun Buhara'daki faaliyetleri ve şahsi izlenimleri hakkında Rus kamuoyunun bilgilendiği ilk Rusça neşriyatlar arasına girdi.⁹⁰

⁸⁶ İ. Kubasov, "Yakovlev Pavel Lukyanoviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, İzdavayemiy İmperatorskim Russkim İstoriçeskim Obşestvom, 25, S. Peterburg, 1913, s. 97.

⁸⁷ P. L. Yakovlev, "Otrivok İz Puteşestviya v Buhariyu v 1820 i 1821 godah", *Sibirskiy Vestnik*, 18. Kısım/ Sanktpeterburg 1822, s. 419-428.

⁸⁸ P. L. Yakovlev, "Vyezd v Gorod Buharu Rossiyskoy İmperatorskoy Missii v 1820 Godu (20 Dekabriya 1820)", *Sibirskiy Vestnik*, 1822, 19. Kısım, s. 47-52.

⁸⁹ P. L. Yakovlev, "Russkiy Kapral Topçi-Başı u Buharskogo Hana", *Oteçestvenniya Zapiski*, 1822, XI. Kısım, XIX. Kitap, Sanktpeterburg 1822, s. 366-369.

⁹⁰ Ünal, 2021, 565-578.

2.4. Güzergâh ve Yolculuk

Aleksandr Negri ve beraberindeki heyetin Buhara'ya gitmek için kullanabileceği üç güzergâh vardı. Bu yollardan ilki Orenburg'dan başlıyor, büyük Kazak bozkırından ve Kızılkum çölünden geçerek şehre ulaşıyordu. Bu güzergâh çoğunlukla Buharalı ve Tatar tüccarlar ile birlikte Ruslar tarafından kullanılmaktadır. İkinci yol İran'dan başlıyor, Hazar Denizi ve Karakum Çölünden geçiyordu. Hindistan ile alışveriş yapan tüccarlar tarafından kullanılan üçüncü güzergâh ise güneydoğu Karakum çölü ve Hindukuş Dağlarını aşarak Kabil ve Herat istikametinde ilerlemeyi gerektiriyordu. Doğal şartların zorluğuyla bilinen Karakum çölü aynı zamanda Türkmen aşiretlerin sığınağı olması bakımından XIX. yüzyılın sonuna kadar aşılması oldukça güç bir bölge olarak biliniyordu.⁹¹

Rus elçilik heyeti Buhara'ya varmak için bu güzergâhlardan elbette ilki olan Buharalı ve Tatar tüccarların kullandığı yolu kullanmaya karar verdiler. Orenburg'un askeri valisi General Essen, Buhara'ya gitmesi için görevlendirilen bu konvoyun Ağustos ayına kadar Orenburg'da toplanmasını planladıysa da müfrezenin oluşumu Eylül ortasına kadar uzamıştı. Konvoyun güvenliğinin sağlanması üzere Rus Kazaklarından müteşekkil 200 Kazak atlı, 200 piyade ve 25 kişilik Başkurtlardan oluşan birlik hazırlanmıştı. Ayrıca elçilik heyetinde yük ve mühimmatı taşıyan toplam 358 deve ve binek hayvanı olarak da 400 at bulunmaktaydı.⁹²

Nihayetinde yolculuk 10 Ekim'de askeri vali G. Essen'in tüm konvoyu Orenburg meydanında toplaması ve denetlemesiyle başladı. Denetlemenin ardından Peterpavl Kilisesi'nde tüm Orenburg halkıyla beraber yapılan kutsal ayin eşliğinde edilen dualarla beraber heyet Orenburg'dan uğurlandı. Heyet önce Berdyanka Nehri'ne kadar 20 verst⁹³ ve 251 sajen⁹⁴ yol kat etti. Ardından 11 Ekim'de bir günlük mola verildi. Budrin ilk dinlenme yerinde ailelerinden ve arkadaşlarından ayrılan Rus gezginlerin yüzünde oldukça kasvetli bir görüntünün olduğunu günlüğüne yazmıştır. Zira heyetin üstlendiği bu zorlu görevde başlarına gelebilecek her şey onları

⁹¹ Gülay Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2006, s. 110.

⁹² Meyendorf, 1975, 20.

⁹³ 1 verst, [1.067 kilometre uzunluğunda eski bir Rus ölçü birimi.](#)

⁹⁴ 1 sajen, [2.13 metre uzunluğunda eski bir Rus ölçü birimi.](#)

korkutuyordu. Budrin bu korkunun sebebini Rusya tarihinde yaşanan şu iki olaya bağlamıştır: Birincisi Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'nin 1717 yılında Hive'ye yaptığı sefer, ikincisi Poruçik Gaverdovskiy'in 1803 yılında yaşadığı felakettir. Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'nin seferi hem Türkistan bölgesinin kısmen keşfi hem de Hazar Denizi'nin kıyılarının haritalandırılması bakımından oldukça kıymetlidir. Trajik bir sonla biten sefer Rusların hafızasından hiç silinmediği gibi Rus literatürüne “*Bekoviç Gibi Kaybetmek*” deyimini kazandırmıştır.⁹⁵ Bunun yanı sıra 1803 yılında gerçekleştirilen Gaverdovskiy'nin seferi ise Rus yönetiminin Türkistan'a ilk silahlı kervan gönderme teşebbüsünde bulunmasından dolayı oldukça mühimdir. Bu sefer de başarısızlıkla neticelenmiş ve Gaverdovskiy kendi canını zor kurtarabilmiştir.⁹⁶

Türkistan tarihi açısından önemli olan bu seferler Rusya tarihi açısından da oldukça önemliydi. Yaşanan bu olaylar unutulmamalı ve bir sonraki sefer için ders çıkarılmalıydı. Aleksandr Negri başkanlığındaki heyet de bunu gayet iyi biliyordu. Budrin insanlardaki kasvetli görüntünün sebebini bu iki olaya bağlarken “*Tanrı'nın takdirine dair inancımızdan ilham alarak, umutsuzluğa kapılmadan, belirlenen yola kararlılıkla ve soğukkanlılıkla devam etmekteydik.*” ifadeleriyle heyetin bu yolculukta oldukça kararlı olduğunu vurgulamıştır.⁹⁷

Yolculuğuna devam eden heyet sırasıyla Bitesu, Burt ve Oazun-Burt nehirlerini geçip İlek Nehri'ne⁹⁸ ulaşmıştı. Budrin İlek nehrinde Kazak Sultanı Arungazi'nin⁹⁹ aulları ile karşılaştıklarını söyler. Ayrıca Sultan Arungazi'nin

⁹⁵ Asya'da altın kaynaklarını bulma isteği ve Hindistan'a doğrudan ticaret yoluna sahip olma arzusuyla hareket eden dönemin Rus Çarıçesi II. Katerina askeri bir seferi zaruri olarak görmüş bununla beraber Hive'ye Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'i göndermiştir. Fakat bu girişimler Çerkasskiy ve ordusunun mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır. Bkz. Özkan, 2018, 93-111.

⁹⁶ Türkistan'a giden Rus kervanlarının sürekli olarak yağmalanması sebebiyle XIX. yüzyılın başında Rus hükümeti P. Gaverdovskiy başkanlığında Türkistan'a silahlı kervan gönderme teşebbüsünde bulunmuştur. Fakat Gaverdovskiy'in elçiliği yolda Rus Kazakları tarafından saldırıya uğramasıyla sonuçlanmıştır. Bu saldırıdan kendisi kaçarken; eşi, doktoru ve müfrezenin çoğu, bozkır göçebelerinin insafına kaldığı bilinmektedir. Bkz. Jukovskiy, 1915, 96-97; Meyendorf, 1975, 23-24; Murat Özkan, Sibir Araştırmalarına Dair Bir Rus Mecmuasının Tetkiki: “Sibirskiy Vestnik”, *SUTAD*, Nisan 2019, S. 45, s. 327.

⁹⁷ Budrin, *Russkie v Buhare v 1820 Godu*, s. 2.

⁹⁸ Meyendorf İlek nehrini “Sır Derya'dan önce karşılaştığımız en büyük nehir” olarak anlatmıştır. Ayrıca bu nehrin birçok balık türüne ev sahipliği yaptığını da ifade etmiştir. Meyendorf, 1975, 28.

⁹⁹ XIX. yüzyılda Küçük Orda Kazaklarında siyasi olarak bir karmaşa hâkimdi. Kazak Hanlığını yeniden canlandırmayı düşünen güçlü bir isim olan Arungazi tarih sahnesine çıktı. Arungazi, Ebulhayr ailesinin düşmanı durumundaki Batır Sultan soyundan geliyordu. Dedesi Kaip Sultan Hive'de ve daha sonra Kazaklar arasında hanlık yapmış şöhretli birisiydi. Babası Ebulgazi Sırderya boyundaki Küçük Cüz Şekti boyunun başında bulunmuştu. Arungazi babasının ölümünden sonra 1815 yılında Şektiler'in onu

maiyetindeki otuz kişiyle beraber sabah saatlerinde Aleksandr Negri'yi ziyarette bulunduğunu ifade eder.¹⁰⁰ Yolculuğun sekizinci gününde gerçekleşen bu görüşme ardından Kazak Sultanı Rusya'ya bağlılığını beyan ederek, ordusuyla beraber heyeti Sır Derya'ya kadar eşlik edecekti.¹⁰¹ Nitekim Kazak Sultanı sözünü tutmuştu.¹⁰²

İlek Nehri'nden ayrılarak yolculuğuna kaldığı yerden devam eden heyet 30 Ekim'de Magadjar dağları¹⁰³ önlerine geldi. Magadjar dağları, Orenburg'dan neredeyse 500 verst uzaklıktaydı. Yollar genellikle tepeler, göller ve tuzlu sulardan oluşuyordu.¹⁰⁴ Budrin yol boyunca gördüğü stepler, karşılaştıkları ormanlar, nehirler, dağlar, kuyular gibi yolun tabii özellikleri hakkında notlar tutmaktan geri durmamıştır. Nitekim Ruslar için bu bilgiler sonraki seferler için hayati derecede kıymetliydi.¹⁰⁵

Çoğunlukla kumlu arazilerden geçen heyet Ase-Kuduk¹⁰⁶ yakınlarında "saksaul"¹⁰⁷ olarak bilinen bir ağaç türüyle karşılaşmıştı. Budrin bu ağacın farklı

han seçmesiyle başa geçti. Ataları gibi Ebulhayr ailesine mensup hanlara muhalif olmuş bunun yanı sıra Buhara ve Hive ile münasebetlerde bulunmuştu. Arungazi barımtaları (saldırı, baskı, yağma) durdurarak boy ve uruğlar arasında birliği sağlamaya çalıştı. Bunu yaparken itaat etmek istemeyenlere ölüm cezası vermek gibi sert tedbirlere başvurdu. "Biyler mahkemesi" yerine "kadı mahkemeleri"ni (şer'i) işletti. Vergi sistemine yeni bir düzen getirdi. Şirgazi Han'ın (1812-1824) güçsüzlüğünden faydalanarak bölgesinde nüfuzu arttırıp tek hâkim güç haline geldi. 1817 yılında Küçük Cüz'ün önemli bir kısmı ile bazı Orta Cüz uruğları bir araya gelerek onu han seçtiler. Ardından Ağustos ayında Orenburg askeri valisi G. Essen'e müracaat ederek Şirgazi yerine Arungazi'nin han seçildiği, hanın kararına uygun olarak bu seçimin onaylanmasını istendi. Fakat onun bu talebi hükümet tarafından kabul görmedi. 1820 yılında Asya komitesi, Küçük Cüz'ü, Şirgazi ile Arungazi arasında ikiye bölmeyi teklif ettiyse de bundan da netice çıkmadı. Arungazi, Ruslara rağmen Buhara Hanlığı'na kendi hanlığını kabul ettirdi. Hanlığını Rusların tanınması için de oldukça uğraş verdi. Arungazi 1821 yılında Petersburg'a çağrıldı. Hanlığının onaylanacağını ümit ettiyse de Petersburg'a gittiğinde tutuklanarak 1823 yılında Kaluğa Kalesi'ne gönderildi. 1833 yılında ölene kadar orada yaşadı. Bkz. Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 275-277; Ünal, 2010, 75.

¹⁰⁰ Meyendorf'un ifadelerine göre Negri ile Sultan Arungazi'nin görüşmeleri yaklaşık bir buçuk saat sürmüştür. Ayrıca Sultan Arungazi'nin fiziksel özelliklerine eserinde yer veren Meyendorf, onun güzel bir tene, iri ve siyah gözlere, hoş ve ciddi bir görünüme sahip olduğunu söyler. Bkz. Meyendorf, 1975, 28

¹⁰¹ Sultan Arungazi, Hive hanı ile yaşadığı çekişmeler sebebiyle kendi hâkimiyetini muhafaza altına almak istemiş ve Rus hükümetine bağlılığını bildirmiştir. Bu durum karşılığında ise Aleksandr Negri başkanlığındaki Rus elçilik heyetini Buhara yolculuğu boyunca eşlik etme görevini kendine vazife edinmiştir. Bkz. Meyendorf, 1975, 28.

¹⁰² Budrin, 1871, 2-3.

¹⁰³ Kazakistan'ın orta batı kısmında bulunan Aktöpe bölgesinde yer alır.

¹⁰⁴ Budrin, 1871, 4-5.

¹⁰⁵ Budrin, 1871, 5.

¹⁰⁶ "Kuduk" derin kuyu manasına gelmektedir. Bkz. Togan, 1981, 16; "аше кудук" Meyendorf, 1975, 35-36.

¹⁰⁷ Budrin ile aynı heyette yer alan Meyendorf ve Eversman da saksaul adı verilen bu ağaç türünü ilk kez gördüklerini ifade etmişlerdir. Bkz. Meyendorf, 1975, 36; Filipp Nazarov, *Russian Missions Into The Interior of Asia*, Richard Phillips, Londra. 1823, s. 25.

boyutlarda olduğunu söyler. Bu ağacın en önemli özelliği uzun süre yanıyor olmasıdır. Ayrıca kökü toprağın çok derininde olmadığı için bir insan en kalın saksaulu bile kökünden rahatça kırabilirdi. Bu ağaç hem Kazak bozkırlarında hem de Buhara’da oldukça fazlaydı.¹⁰⁸

Büyük ve Küçük Barsuk çöllerinden geçen heyet Sır Derya’ya yaklaşıyordu. Kumlu arazileri geçtikten sonra Sarıbulak pınarına geldiler ve burada dinlendiler. Pınarın suyu oldukça iyi ve kumu killi idi. Buradan Termenbes Dağı’nın önlerine geldiler. Bu dağın eteklerinde saksaul bolca yetişiyordu. Tarihler 12 Kasım’ı gösterdiğinde heyet Karakum Çölü’ne ulaşmıştı. Oldukça büyük bir alanı kapsayan bu çölde suyun olmaması yolculuğu zorlaştırıyordu. Kumlu arazilerden geçen heyet yoluna devam ediyor ve donmuş yüzeyi ile hoş bir manzara sunan Aral Denizi’ne ulaşıyorlardı. Aral Denizi kuzeyde ve batıda yüksek bir dağ ile çevriliydi. Yolculuk boyunca pek çok göl, nehir ve dağ geçilmiş ve nihayetinde 19 Kasım’da Sır Derya önlerine gelinmişti. Budrin Sır Derya yakınlarında kilden dörtgen şekilde yapılmış Kazak mezarlıkları gördüğünü söyler. Ayrıca bölgenin doğu yönünde uzanan hendeklerin olduğunu belirtir.¹⁰⁹

Orenburg-Sır Derya arası kat edilen mesafe 878 verst idi. Sır Derya, Hokand, Hocend, Taşkent ve Buhara idaresindeki pek çok bölgeden geçiyor, birçok ırmağı içine katarak Kazak steplerine uzanıyor ve sonunda Aral Denizi’ne dökülüyordu. Bölgede balık çeşitleri ve saksaul oldukça fazlaydı. Heyet Sır Derya üzerinden, nehrin üstünü kaplayan buzları geçerek düz ve killi yollardan geçerek yola devam etti. Dört gün süren yolculuğun ardından Kuvan Derya’ya ulaştılar. Bu nehir Sır Derya’ya göre daha küçük bir nehirdi. Budrin Sır ve Kuvan nehirlerinin heyetin burada bulunduğu tarihten önce donduğunu söyler. Bir din adamı olan Budrin bu durumu Tanrı’nın takdiri olarak yorumlar. Zira Sır ve Kuvan nehirleri heyet gelmeden önce yükselmişti. Bu durumdayken heyet gelmiş olsaydı sadece iki adet bulunan tekneleri, erzakları, at arabaları ve özellikle soğuk dönemlerde yüzemeyen develeri geçirmek oldukça zor

¹⁰⁸ Budrin, 1871, 7.

¹⁰⁹ Meyendorf’un eserinde bu konuya ilişkin Budrin ile benzer ifadeler bulunmaktadır. Ona göre bazı Kazak çiftçileri Sır Derya ve Kamışlı gölü yakınlarındaki tarlalarını küçük kanallar vasıtasıyla suluyorlardı. Meyendorf, 1975, 38; Budrin, 1871, s. 9.

olacaktı. Nitekim Troitsk'den gelen bir Buhara kervanının Sır Derya'nın donmasını iki hafta beklediğini notlarına kaydeder.¹¹⁰

Bir gün molanın ardından yola kaldığı yerden devam eden heyet Kuvan Derya'nın yukarisından 16 verst ve 249 sajen yol kat etmişti. Büyük ormanların bulunduğu ve saksauulların arasında yolun sol tarafından artık kimsenin uğramadığı Karakalpak harabelerini gördüler.¹¹¹ Budrin bahsi geçen bu bölgede çok sayıda kaplumbağa kafatasına rastladığını yazmıştır. Heyet eskiden büyük bir nehir olan Yan Derya da bir gün mola verdi. Burası uzun süredir sazlıklarla kaplanmış ve yer yer çukurların içerisinde çamurlu suyun bulunduğu bir vadiye dönüşmüştü. Budrin bu bölgede Hivelilerin sık sık kervanlara saldırıp yağmaladıklarını yazar. Yan Derya'dan sonra Kızılkum çölüne girilecek ve bu yol Yan Derya'ya göre daha elverişsiz olacaktı. Nitekim heyet için su bulmak da gittikçe zorlaşıyordu. Bu sebeple heyet hem hayvanlar hem de insanlar için 5 günlük su tedariki yapılarak yola devam edildi.¹¹²

7 Aralık sabahı elçilik heyeti Bokan kuyularına vardı. Bu kuyu ismini eşkiya olan bir Kazak tarafından aldığı bilinmektedir. Kuzeyde ve batıda kayalık sarp dağlarla çevrili olan Bokan kuyuların suyu oldukça iyi idi. Budrin Bokan kuyularını çevreleyen dağların "Ertau (ертау)" yani cesur veya yağmacı olarak adlandırıldığını ifade eder. Budrin uzun zamandır buralarda kervanların yağmalanmasından dolayı bu ismin verildiğini düşünmüştür.¹¹³ Bokan kuyularını geçen heyet Yuskuduk'a ulaşır. Genel olarak bu güzergâh üzerinden geçen kervanlar bahsi geçen kuyulardan su tedariki sağlayarak istifade ederlerdi. Buralar Orenburg'dan Buhara'ya yol boyunca en tehlikeli yerlerdi. Kızılkum'a ulaşan heyet artık oldukça zorlanıyordu. Bu bölgenin çorak oluşu hem de bölgede suyun bulunmayışı heyet için oldukça meşakkatliydi. Buralarda sıcak yaz aylarında yolda yorgun düşerek telef olan sayısız deve, at ve koyun kemiklerine rastlamışlardı. Budrin bu kumları geçtiğinde heyetteki 52 Başkurt atından sadece 26'sının kaldığını ve kalanlarla Buhara'ya zor ulaştıklarını ifade eder. Heyetin

¹¹⁰ Budrin, 1871, 10; Meyendorf, 1975, 38-39.

¹¹¹ Eversman bu bölge hakkında "bataklıklarla dolu birçok antik kent ve mezar kalıntısı vardı." ifadelerini kullanmıştır. Bkz. Nazarov, 1823, 25.

¹¹² Budrin, 1871, 10-11.

¹¹³ Meyendorf Bokan kuyularının bulunduğu bölgeyi anlatırken "Bizden 10 gün sonra Bokan kuyularında saklanan Hiveliler, Buharalı ve Kazaklardan oluşan bir kervanı yağmaladılar." bilgisini verir. Bkz. Meyendorf, 1975, 48.

bu bölgelerden geçişi sonbahara gelmesine rağmen susuzluk ve yorgunluk gezginler tarafından belirgin bir şekilde hissediliyordu.¹¹⁴ Yuskuduk’u geride bırakan heyet Kapkataş dağları önlerine geldi. Ardından Batkakum kumlarından yola devam ettiler. Bu kumlardan sonra tekrar dağlık bir bölgeye geçip Karagata pınarının yakınlarında mola verildi. Söz konusu pınarın suyu ılık ve kükürtlüydü. Çevresinde ise çok sayıda dut ağacı yetişmekteydi. Pınarın doğusunda kilden yapılmış harabeler ve sürülmüş eski tarlaların izleri vardı. Budrin bu harabelerde eskiden Buhara manastırları olduğunu ve orada keşişlerin yaşadığını nakleder. Ayrıca burada tüm Buharalıların saygı duyduğu bir evliyanın üzerine çaputların bağlandığı birkaç mezarın olduğunu gözlemlemişti.¹¹⁵

Karagata pınarından ilerleyen heyet nihayetinde Agatma önlerine geldi. Burada sabah saat 11 civarında elçilik heyetini 40 kadar Buharalı karşılamaya geldi ve kadim Türk topraklarına selamete ulaşmalarından dolayı tebriklerini sundu. Ardından heyete Buhara bölgesinde yetişen kuru üzüm, nar, kavun; atlara ise buğday, saman tedarik ettiler. Heyet Agatma pınarı kenarında bir gün geceledi. Söz konusu pınarın suyu tuzluydu. Buradan yarım günlük mesafede tuğladan yapılmış ve Rusya’dan getirilen malların vergilerinin toplandığı bir gümrük bulunmaktaydı. Heyet Kızılkum’u geçtikten yaklaşık 7 gün sonra ilk Buhara yerleşim yeri olan Kagatan köyünde bir süre dinlendi. Köyün yakınlarında 150 Buharalı asker heyeti karşıladı. Kalabalığın içinden geçen heyet yürümekte epeyce zorlandı. Negri ve heyeti, Rusya’dan gelen kervanlardan vergi toplamak için Buhara hanı Emir Haydar’ın Kuşbegi’ne ziyarette bulundu. Ertesi gün, 16 Aralık’ta bir gün molanın ardından yola devam edildi. Bundan sonraki süreçte heyet hiç duraksamadan birçok köy ve kasabadan geçti. Oldukça küçük bir nehir olan Vapkan Nehri’nin¹¹⁶ üzerinden Vapkent şehrine ulaştılar. Buralarda dar

¹¹⁴ Budrin bahsi geçen bölgeden geçerken yaşadıkları bu sıkıntılardan dolayı “Bu kumlarda birileri kuyular açmış olsaydı insanlığa olağanüstü hizmet etmiş olacaktı.” ifadelerinde bulunarak çektiği sıkıntıları dile getirmiştir. Ayrıca Budrin’in duyduklarına göre eskiden buralarda kuyular varmış fakat yağmacı Hiveliler kervanlara saldırdıkları için bazı elverişli olan kuyularda kapanmıştır. Bkz. Budrin, 1871, 12-13.

¹¹⁵ Budrin, 1871, 14.

¹¹⁶ Budrin’den çok sonra Buhara’ya gelen Hanikov bu nehri Vapkent Derya olarak bahsetmiştir. Bu nehri Zerefşan’ın doğal bir kolu olarak tanımlamıştır. Vapkent nehri adını Harezmi yolu üzerinde yer alan Vapkent köyünden almaktadır.

geçitler ve sayısız hendekler vardı. Vapkent'ten 5 verst mesafede yer alan Zerefşan¹¹⁷ Nehri'nin üzerindeki taş köprüden geçtiler.¹¹⁸

Burada büyük bir kalabalık heyetin çevresini kuşatmıştı. Bando eşliğinde sıra halinde ilerleyen Rus heyeti Vapkent şehrine 2 verst uzaklıkta bulunan Bazarçi köyüne¹¹⁹ geldi. Burada kamp kuran heyeti Azathan¹²⁰ karşıladı ve hoş geldin konuşması yaptı. Tarihler 20 Aralık gününü gösterdiğinde Alexandr Negri başkanlığındaki heyet Buhara kentinde halka açık bir törenle şehre giriş yapmıştır. 10 Ekim'de Orenburg'dan yola çıkan Alexandr Negri başkanlığındaki heyetin yolculuğu 69 gün sürmüş ve toplam 1525 verst yol kat edilmişti.¹²¹

2.5. Heyetin Buhara'da Karşlanması

Buhara'ya yakın Bazarçi köyüne kamp kuran heyete 19 Aralık saat 10 civarında dönemin Buhara Hanı Emir Haydar tarafından bir memur gönderildi. Diplomatik kurallar gereği Elçi önce sağlık temennisinde bulundu¹²² ve Kuşbegi Hâkim Bey ile aralarında elçiliğin kabulü hakkında müzakereler yapıldı. Aleksandr Negri Rusya'nın şanı ve şerefine atıftlarda bulunarak Rus hükümdarı tarafından gönderilen mektubun hana takdim edilmesinin ardından kendisinin oturmasına ve konuşmasına izin verilmesini istedi. Nitekim Buhara hanı bu duruma itiraz etmedi. Böylece heyet 20 Aralık sabahı saat 10 civarında Buhara'ya önlerinde piyade ve süvari birlikleriyle beraber giriş yaptılar. Arkalarında ise Rusya'dan Buhara hanına getirilen

¹¹⁷ Budrin'in aktardığına göre bu nehir 20 sajen genişliğinde olup suyu temizdir. Üzerinden çekilen hendekler sayesinde tüm Buhara'nın bu nehirden beslendiğini ifade etmiştir. Bkz. Budrin, 1871, 15.

¹¹⁸ Yakovlev bu taş köprünün mimarının ismiyle anılan "Mihter Kassim" olduğunu ifade eder. Bkz. Nazarov, 1823, 34.

¹¹⁹ Bazarçi köyü Buhara'ya iki verst mesafede olup Vezir'e ait bulunuyordu. Bu köy kale görünümüne sahipti. Budrin bu köyden bahsederken Bazarçi kalesi olarak bahsetmiştir. Rus heyetinin Buhara'da bulunduğu süre zarfında tüm konvoy burada konaklamıştır. Bkz. Nazarov, 1823, 34-35.

¹²⁰ Yakovlev'in notlarında "Dabaşı Azathan" olarak geçmektedir. Dabaşı/Deh-başı, Buhara ordusunda onbaşı rütbesidir. Bkz. Nazarov, 1823, 35.

¹²¹ Budrin, 1871, 15-16.

¹²² Türkistan'ın içlerine gönderilen her elçiye "nakaz" adı verilen talimatnameler veriliyordu. Nakazlarda; bölge hakkında bilgi toplamak dışında elçinin nasıl davranması gerektiği hususunda bazı maddeler bulunmaktaydı. Harfiyen uyulması gereken bu maddelere göre elçiler kendi düşüncelerini ekleyemez veya bu maddelerden herhangi birini çıkaramazdı. Bahsi geçen talimatnamelerin başında ise gelen elçinin sağlık temennisinde bulunması geliyordu. Bkz. Avis Bohlen, "Changes in Russian Diplomacy under Peter the Great", *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, 1966, S 7, N 3, s 341-358; Ron Sela, "Seventeenth Century Russian Diplomatic Missions To Central Asia", (edited by Nile Green), *Writing Travel in Central Asian History, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press*, 2013, s 75.

hediyeleri taşıyan 8 kişi¹²³ bulunmaktaydı. Bu hediyeler iki samur kürkü, birkaç kılıç, vazolar, çay bardakları, nargile, ayna ve başka değerli hediyeler.¹²⁴

Büyük bir kalabalıkla şehre giren heyet Buhara'nın dar sokaklarından geçiyor ve hanın sarayına ulaşmakta zorlanıyordu. Buhara'ya gelen neredeyse çoğu seyyah, gezgin ve diplomat Buhara'nın oldukça dar sokaklara sahip olduğundan bahseder. Sonunda hanın sarayına gelindiğinde Negri, maiyetindekiler ve 30 piyadenin (Rus) içeri girmesine izin verildi. Ordunun geri kalanı ise sarayın önünde bekledi. Sarayın içinde çeşitli koridorlardan geçtikten sonra hanın bulunduğu odaya ulaşılar. Odaya girmeden önce hediyeler görevliler tarafından alındı.¹²⁵ Elçi mahiyetiyle birlikte hanın huzuruna çıktı.¹²⁶ Han, İran halılarıyla döşeli büyük odada, kısmen yüksek bir mevkide oturuyordu. Üzerinde şal halat (çapan/cüppe/entari) vardı, kuşağında kıymetli bir hançer, sarığında siyah kuş tüyü bulunuyordu. Hanın sağ tarafında Vezir, sol tarafında ise iki oğlu ayakta hazır vaziyette idiler.¹²⁷ Elçi Bey Farsça konuşma yaptı.¹²⁸ Konuşmasını yapan elçi mektubu öptü, başına kaldırdı daha sonra vezire verdi ve yerine oturdu. Vezir ise mektubu hana teslim etti. Mektubu alan han oldukça yüksek bir sesle okudu.¹²⁹ Rus imparatorunun dileklerinin kendi dilek ve arzularıyla örtüştüğünü görmekten çok memnun olan han, her iki devletin menfaati için derhal Rusya'dan Buhara'ya, Buhara'dan Rusya'ya daha sık kervan gidip gelmesinin gerekliliğinden bahsetti.¹³⁰ Ardından sarayın önünde bekleyen askerleri görmek istedi. Askerler içeri girer girmez gülümseyen han kendisini selamlayan askerlere “*Yakşı*”, yani “*iyi*” diye cevap verdi. Böylece merasim sona erdi ve Elçi maiyetiyle birlikte,

¹²³ Yakovlev hediyeleri taşıyanların sayısını 14 olarak vermiştir. Bkz. Nazarov, 1823, 35.

¹²⁴ Budrin, 1871, 16-17.

¹²⁵ Teşrifatçı, haberci ve vergi tahsildarı olarak görev yapan “yasavul” olarak adlandırılan saray hizmetlileri, Hanların ziyaretçi ve misafirlerine refakat ederler. Yasavullar gelen elçileri karşılayarak getirdikleri hediyeleri, yazılı veya sözlü mesajları hana ulaştırmaktan sorumlu kimselerdir. Bkz. Burton, 1997, 26; Hatunoğlu, 2016, 491.

¹²⁶ Budrin, 1871, 17.

¹²⁷ Nazarov, 1823, 35.

¹²⁸ Yakovlev elçinin konuşmasına ilişkin şu bilgileri aktarır: “Merhametli hükümdarım Rusya İmparatoru siz majestelerine özel teveccühünü ve dostluğunu izhar ederek, ticaretin, her iki devletin tebaalarının refahının temellerini atmak üzere beni siz majestelerine elçi olarak gönderdi. İmparatorun fermanı muhtevasında hükümdarımın niyetlerini ve onun yöneticilere karşı şanlı yüce ve şöhretli niteliklerini ayrıca kendi tebaasının refah temellerini nasıl attığını görün. Eğer hükümdarımın emirlerini yerine getirir ve siz majestelerinin teveccühünü kazanırsam kendimi gerçekten mutlu sayarım. İmparator hazretleri siz majestelerine dostluğunun nişanesi olarak, hâkim olduğu topraklarda üretilmiş olan bazı hediyeler gönderdi.” Bkz. Nazarov, 1823, 36.

¹²⁹ Budrin, 1871, 17.

¹³⁰ Nazarov, 1823, 36-37.

kendisine tahsis edilen şehrin en iyilerinden olan vezirin evinde konakladı. Konvoy ise Bazarçi köyüne geri dönerek, oradan ayrılana kadar kendilerine tahsis edilen yerde kaldılar.¹³¹

2.6. Heyetin Buhara Günleri ve Rusya'ya Dönüşü

Meşakkatli süreçlerden geçerek Buhara'ya gelen heyet esasen Negri'nin beklediği gibi karşılanmamıştı. Elçinin Buhara şehrine girdiği andan itibaren heyet ve konaklamaları için 32 rubleye tekabül eden iki Buhara altın sikkesi verileceği açıklanmıştı. Bu denli düşük bir bütçenin heyet ve konaklamalar için ayrılması elçi tarafından oldukça memnuniyetsizlikle karşılanmıştır. Fakat Buhara hanına karşı incitici bir tavır sergilememek adına bu ayrılan bütçeyi atların bakımı için kabul ettiğini belirtmiştir.¹³²

Elçinin Buhara hanı ile ilişkisinde aracı daima vezir idi. Elçi ya vezirle birebir görüşmüş ya da vezirle mektuplaşarak han ile iletişime geçmiştir. Anlaşılacağı üzere elçi bütün işlerini vezirle konuşarak halletmeye çalışıyordu. Budrin vezir hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Budrin'in gözlem ve değerlendirmelerine göre Rus heyeti ile han arasındaki anlaşmazlıkların baş mimarı vezirdi. Hanı elçinin taleplerini reddetmeye ikna etmek için elinden geleni yapıyordu. Öyle ki Elçi, han ile ısrarla görüşme talep ettiyse de bu isteği ancak 22 Şubat'ta gerçekleşmişti. Bu görüşmede görüşülen konu heyetin Buhara'ya gelme misyonlarından biri olan Rus esirler meselesiydi. Elçi Rus esirlerin iadesini istemiş fakat han bunu kesin bir dille reddetmişti. Ayrıca Elçi Bazarçi'de kampta bulunduğu sırada pek çok Rus esirle karşılaşmış ve onları himaye altına almak istemişti. Bu nedenle 60 ila 70 Buhara altın sikkesi ödeyerek bazılarını satın almıştı.¹³³ Fakat Elçinin bu girişimi han tarafından pek hoş karşılanmamıştı. Buharalılar hanın izni olmadan esirlerin satılmasına karşı kayıtsız kalmamıştı. Esirleri satan herkese 100 altın sikke tutarında para cezası

¹³¹ Budrin, 1871, 17.

¹³² Budrin, 1871, 18.

¹³³ Yakovlev, Buhara şehrinde 27'si erkek, 7 tanesi ise kadın olmak üzere 37 Rus esir bulunduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Rus esirlerin tüm yıl boyunca tarlada ve bahçede çalıştırıldığını, sadece ağır hastalık geçirdikleri takdirde çalışmaya ara verdiklerini ifade etmiştir. Ancak bu durum Buharalılar nazarında tembellik ve itaatsizlik olarak kabul gördüğü için çoğu zaman esirleri cezalandırdıklarını belirtmiştir. Bkz. Ünal, 2021, 570-572.

uygulanmış ve sahiplerinden firar eden esirlerin bulunması ardından hapsedilmesi emri verilmişti.¹³⁴

Hanın ertesi gün 23 Şubat'ta Rus heyetin 12 gün sonra geri dönüşü için emir verdiği ilan edilmişti. Han bu emrinin sebebini ise 9 Mart'ta başlayıp birkaç gün sürecek yeni yıl kutlamaları olarak göstermiştir. Bu kutlamalar top atışlarıyla başlıyor ve han mahiyetiyle beraber ordusunu denetlemeye gidiyordu. Ardından askerlerini ödüllendiriyordu. Bu eğlence için en iyi atlarıyla zengin Buharalılar da geliyordu. Han bu kutlamaların Rusların nazarında yapılmasını pek uygun görmüyordu. Bu nedenle Rus heyetine dönüş için emir vermişti. Elçi Negri bu beklenmedik durum karşısında oldukça rencide olmuş zira hanın böyle bir tavır takınacağı heyet tarafından öngörülememişti. Heyet içerisinde oldukça telaşlı bir hava hâkimdi. Çünkü dönüş yolu için ne erzak ne de gereken hazırlıklar henüz yapılmamıştı. Nitekim bu dönemde atlar için mera otunun bulunmaması yola çıkmak için uygun bir zamanlama olmadığını gösteriyordu. Hal böyleyken Negri, Rusların Buhara'daki kutlamalara hiçbir şekilde engel olmayacağını, Buharalıların rahatı için orduya Bazarçi köyünde tahsis edilen yere çekileceğini ve şu anda yola çıkamayacağını bildirmişti. Ardından Han'ın heyetin dönüşü için verdiği emri ertelemesi için müfreze komutanını vezire göndermişti. Vezir müfreze komutanına nezaketli tavırlar gösterse de Han'dan böyle bir konuda istekte bulunamayacağını belirtmişti. Fakat heyetin dönüşü için erzak toplamak ve yolların elverişli olmasını beklemek istiyorlarsa bunu Vapkan'da yapabileceklerini söylemişti. Vezir heyete Vapkan'da konaklama yeri ve gerekli olan her şeyi sağlayacağı vaadinde bulunmuştu. Anlaşılacağı üzere Negri vezire pek güvenmemiş olacak ki müfreze komutanını Vapkan'a inceleme yapması için göndermişti. Negri hislerinde yanılmamış müfreze komutanı Vapkan'a gittiğinde vaat edilen hiçbir hazırlığın olmadığını görmüştü. Bu duruma karşılık Negri Buhara'dan ayrılmayacağını bildirmişti. Ne var ki; Ruslar yabancı topraklarda bulduklarını gayet iyi biliyorlardı. Bu nedenle Vapkan'a gitmek dışında başka çareleri de yoktu. Nitekim öyle de oldu. Negri Bazarçi'de küçük bir birlik bırakarak maiyetiyle beraber Vapkan'a gitmek zorunda kaldı.¹³⁵

¹³⁴ Budrin, 1871, 19-20.

¹³⁵ Budrin, 1871, 21.

Negri'nin han ile son görüşmesi 7 Mart'ta gerçekleşmişti. Han tarafından oldukça nazik karşılanan elçi isteğini hana bildirmişti. Han elçinin talebini saygıyla karşılayarak yapılacak olan kutlamalarda hiçbir Rus'un katılmaması kaydıyla Buhara'da 20 Mart'a kadar kalmasına müsaade etmiştir. Ardından Negri'ye 200, komutan Meyendorf'a 40, müfreze komutanına 40 ve heyetin diğer üyelerine 15'er altın sikke hediye edilmişti. Fakat Negri bu hediyeyi kabul etmedi. Han elçiliğe hediye vermek istiyorsa bu işi para ile değil emtia ile yapabileceğini belirtmişti. Negri maiyetiyle beraber 9 Mart'ta şehirden ayrılarak Bazarçı'deki kamplarına döndü. Bu tarihten sonra heyetten hiçbir kimse Buhara'da bulunmadı.¹³⁶

Buhara hanı 21 Mart'ta Negri ve maiyetine hediye olarak İran şalı ve Hint kumaşı göndermişti. Hediyeleri kabul eden Negri, Asya geleneğine uygun olarak hana hediyelerin 1/10 oranında altın sikke gönderdi. Buhara misyonunu tamamlayan heyet 22 Mart'ta yola çıkmayı kararlaştırmıştı. 23 Mart'ta Rus ordunun su ile kutsanmasından sonra öğlen saat 2 civarında Bazarçı'de kurulan kamptan ayrılarak yola çıktı.¹³⁷

Yola koyulan heyet birçok köy üzerinden ilerleyip nihayet sınır kasabası olan Vardanzıya geldi. Bu kasaba doğuda ve batıda topraktan yapılmış yüksek duvarla örülmüş, kuzeyde ise yüksek tepelerle çevrilmişti. Buradan yola çıktıktan sonra 6 verst kadar ilerlediler. Çöl üzerinden ilerleyen heyetin yürüyüşü aşırı rüzgâr yüzünden engelleniyordu. Heyet buradan Agatma'ya doğru ilerliyordu. Nitekim dönüş yolunda tüm ormanlar yeşilliklerle örtünmüştü. Buğdaylar yükselmiş, bozkırda ise her yerde otlaklar oldukça fazlaydı. Bu durum heyetin dönüş yolunda sıkıntı yaşamadıklarının bir göstergesidir. Geliş güzergâhında Ekim ayında çıktıkları için bazı sıkıntılar yaşansa da dönüş yolunda bahar geldiği için zorlanmamışlardır. Agatma'ya varan heyet burada bir günlük mola verdi. Agatma'dan Koragata'ya ulaştılar. Burada konvoy için 4 günlük su depolandı ve bir günlük mola verildi. 1 Nisan'da Susunkara dağından geçtiler ve Yuskuduk pınarına ulaştılar. Bokan kuyularından ilerleyen heyet Kızılkum önlerine geldi. Yollarda etrafa dağılmış pek çok insan cesedi gördüler. Bu görüntünün sebebi kış aylarında Hiveliler ve Kazaklar arasında geçen çatışmadan kaynaklanıyordu. Şöyle ki; Hiveliler Orenburg, Troitsk ve Orsk kalelerinden gelen

¹³⁶ Budrin, 1871, 20.

¹³⁷ Budrin, 1871, 42.

Buhara kervanlarına durmadan saldırıyordu. Yan Derya civarında Sultan Arungazi Hivelilerin bu davranışlarını haber alınca harekete geçti. Sultan Arungazi Buharalıların yağmalanan mallarını geri almaya karar vermişti. Bu nedenle en iyi batırlarından seçilmiş bir kişiyi rakibi olan Hivelilerin üzerine göndermiş ve yenmişti. Hiveliler korkudan kaçmaya başladıysa da peşlerine düşen Kazakların birçoğunu yakalayıp öldürmüştür. Fakat Hiveliler ve Kazaklar arasındaki çatışma bununla sınırlı kalmamıştı. Hiveliler peşlerindeki Kazakların sayılarını az olduğunu haber alınca silahlanarak çoğu Kazak'ı öldürmüştü. Böylece Kazaklar İlek'e geri çekilmişti. Hiveliler ise bütün bir kış boyunca Yan Derya ve Sır Derya civarında göçebe yaşam süren Karakalpak ve Kazakları yağmalamıştı. Alexander Negri başkanlığındaki heyet Buhara'ya gelmeden bir ay evvel Hiveliler geri dönmüştü.¹³⁸

Heyet 7 Nisan günü Buhara'ya Sultan Arungazi adına mektup götüreren bir Kazak ile karşılaşmıştı. Sultan Arungazi mektupta Buhara'dan Hivelilere karşı ordu talebinde bulunuyordu. Onun bu talebi reddedilmiş olduğundan Sultan Arungazi epeyce öfkelenmişti. Sultan Arungazi görevlendirdiği Kazak'ı Buhara hanı ve askerlerinin önünde atın kuyruğunu kesme¹³⁹ emri vermiş ve şunları söylemesini emretmişti: *“Tıpkı bu atın kuyruğunun koptuğu gibi Kazaklar da Buhara'dan ayrılıyor. Böylece Buhara Hanlığı bozkırda bir düşman kazanmış oluyor.”*¹⁴⁰

Heyet 8 Nisan'da aynı çölden ilerlemeye devam etti. 10 Nisan Paskalya Günü sebebiyle mola verildi. Saat 3 civarı ayinden sonra yola koyulan heyet Yan Derya ve Kuvan Derya'yı geçti. Sır Derya'ya kadar yeni güzergâhtan gelen heyet bu nehri Kazak sandallarıyla geçti. 12 verst yol kat ettikten sonra Akça-kuduk diye bilinen suyu tuzlu olan üç kuyunun yanında durakladılar. Günlerce çöllerde yürümüşlerdi. Küçük Barsuk ve Büyük Barsuk'tan geçen heyet 30 Nisan'da Magadjar dağlarının önlerine gelmişti. İlek nehrine kadar ilerleyen heyeti burada 100 askeri ile Sultan Arungazi karşıladı ve heyete birkaç koyun hediye etti. Burada bir günlük molanın ardından 14 Nisan'da Orenburg yakınındaki bir hana ulaştılar. Heyet 16 Nisan sabah saat 9

¹³⁸ Budrin, 1871, 42-43.

¹³⁹ Türk kültüründe at kuyruğunun bağlanması ve kesilmesiyle ilgili uygulamalar genel olarak ölüm ve savaş durumlarında görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Yılmaz-Ali Toraman, “Türk Kültüründe At Kuyruğunu Bağlama ve Kesme Geleneği Üzerine Bazı Tetkikler”, *History Studies-International Journal of History*, C. 12, S. 3, Haziran 2020, s. 745-763.

¹⁴⁰ Budrin, 1871, 43.

civarında Orenburg'a girdi. Askeri vali General Essen'in konağının karşısındaki bir koruda tören eşliğinde şükran ayini yapıldı. Ardından heyete ziyafet verildi.¹⁴¹

¹⁴¹ Budrin, 1871, 44-45.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. RAHİP BUDRİN VE SEYYAHLARIN BUHARA TASVİRLERİ

3.1. Tarihi Buhara ve Coğrafi Durumu

3.1.1. Buhara'nın Konumu

Bölgede yaşayan halk tarafından “*Türklerin Ülkesi*” olarak adlandırılan ve küçük bir bölgeyle sınırlı kalan Buhara'nın etrafı çöllerle çevriliydi.¹⁴² Coğrafi bakımdan Buhara kuzeyden Karakalpak toprakları ve Kırgız-Kazak stepleriyle ayrılmaktaydı.¹⁴³ Hanlığın İpek yolu üzerinde bulunmasından dolayı önemli ticaret merkezlerinden biri olan Buhara, Amu Derya ve Sır Derya arasında yer alan etrafı çöllerle ve bozkırlarla çevrili bir vaha şehridir. Şehrin batısında Hive vahası güneyinde ise Karakum çölü bulunmaktaydı. Buhara şehri tam olarak Tanrı dağlarından doğan Zereşan nehrinin aşağısındaki vaha üzerine kuruluydu ve Batı Türkistan'ı Güney Rusya, Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde bulunmaktaydı.¹⁴⁴ Siyasi bakımdan ise batıda Türkmenler, Arallar ve Hiveliler, güneyde İran, Hindistan ve Tibet, doğrudan Çin, Hokand, Taşkent toprakları ile sınırı bulunmaktadır.¹⁴⁵ İngiliz kâşif Alexander Burnes Buhara'nın öneminin topraklarının genişliğinde değil bulunduğu konumdan kaynaklı olduğunu belirtmiştir. Avrupa ve Asya'nın en zengin bölgeleri arasında bozkırlar ve çöllerle çevrili bir arazide yer alan Buhara, tüccarların ve yolcuların dinlenme yeri ve geniş ticaret hacminden dolayı önemli bir merkez haline gelmiştir.¹⁴⁶

Başkent Buhara, özellikle XIX. yüzyılda, Batı Türkistan'ın en önemli merkezi konumundaydı. Budrin'in anlatımına göre Buhara şehrinin dışı kil surlarla çevriliydi. Dıştan 3 sajen yüksekliğinde alttan 37/2 sajen, üstten 2 arşın¹⁴⁷ kalınlığındaydı. Bu bağlamda, Buhara'nın güvenliğine son derece önem verilmekle beraber şehre girmek için sütunlu tonozlarla birleştirilmiş ve oldukça güzel 12 adet taş kapısı bulunmaktaydı.¹⁴⁸ Budrin'in verdiği bu bilgilerin aksine Meyendorf, Buhara'yı çevreleyen surların yüksekliğinin ve kalınlığının 4 feet¹⁴⁹ olduğunu ve Buhara'da 11

¹⁴² Burnes, 1834, 153.

¹⁴³ Budrin, 1871, 28.

¹⁴⁴ Karadağ, 2006, 110.

¹⁴⁵ Budrin, 1871, 28.

¹⁴⁶ Burnes, 1834, 362.

¹⁴⁷ 1 arşın, 68 santimetreye eşit bir uzunluk ölçüsüdür.

¹⁴⁸ Budrin, 1871, 21-22.

¹⁴⁹ İngiliz birim sisteminde bir uzunluk ölçüsüdür. 1 feet, 30.48 cm uzunluğundadır.

kapı olduğunu belirtmiştir. Meyendorf'un verdiği bilgilere göre Buhara'da bulunan kapıların isimleri şunlardır: İmam, Semerkant, Manazar, Karşı, Sabahan, Namazgâh, Şah Celal, Karakul, Şirgaran, Tolpalak ve Uglan. Tuğladan yapılmış olan bu kalelerin her iki tarafında yuvarlak kule bulunmakta ve genellikle askerler tarafından korunmaktaydı. Kapılar gün doğumunda açılır yine gün batımında kapanırdı.¹⁵⁰ Rus subay Demezov Buhara'da bulunduğu yıllarda Buhara halkına şehrin kaç kapısı olduğunu sorduğunda 12 tane olduğunu öğrenmiş ve halktan kapı isimlerini saymalarını istediğinde bir kapının daima eksik çıktığını fark etmiştir. Rus subay bu durumun sebebini şehrin kapılarından bir tanesinin tamamen kapatılıp giriş çıkış yapılmadığını ifade ederek açıklamıştır.¹⁵¹ Hanikov'a göre Buhara, 3.5 sajen yüksekliğinde ve 1.5 sajen eninde kil duvarlarla çevrelenmişti. Şehrin duvarlarının dıştan oldukça iyi korunduğunu fakat içten bu korunmanın zayıf olduğunu belirten seyyah, sadece toprakların değil küçük taşların bile gedik açabileceğini belirtmiştir. Budrin şehir kapılarının sayısını 12 olarak verse de Hanikov da Meyendorf gibi bu kapıların sayısını 11 olarak verir.¹⁵² Olufsen ise Buhara'da bulunan kapıların sayısını 11 olarak vermekle beraber bu kapıların isimlerini ana caddeden aldığını belirtir. Ayrıca Meyendorf'un verdiği bilgileri tasdikler nitelikte Olufsen'in belirttiği kapı isimleriyle de örtüşmektedir.¹⁵³

Budrin tarihi Buhara'nın coğrafi yapısına ilişkin bazı malumatlar vermiştir. Ona göre ülkenin büyük kısmı düzdür. Fakat bazı yerler dağlar dağlık arazilerden oluşuyordu. Bölgenin neredeyse tamamında kumla karışık killi toprak mevcuttur.¹⁵⁴ Nitekim Meyendorf Budrin'e benzer ifadelerde bulunmuştur. Meyendorf da bölgenin killi topraklara sahip olduğunu belirtir.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Meyendorf, 1975, 96.

¹⁵¹ Halfin, 1983, 98.

¹⁵² Hanikov, 1843, 79-80.

¹⁵³ Ole Olufsen, 1911, 514.

¹⁵⁴ Budrin, 1871, 28.

¹⁵⁵ Meyendorf, 1975, 86.

3.1.2. Nehirler

Buhara Hanlığı'nın çöllerle çevrili olması sebebiyle nehirlerin varlığı oldukça önemliydi. Çünkü yaşanması zor bölgelerde nehirlerin varlığı bölgede yaşayan insanlar için orayı daha yaşanabilir kılmaktadır. Öyle ki su hayatın ve geleceğin kaynağı idi. Nitekim Budrin 1820 yılında Buhara'ya geldiğinde nehirleri gözlemleme fırsatında bulunmuştur.

Budrin'in verdiği bilgilere göre Buhara'nın en meşhur nehri Amu Derya idi.¹⁵⁶ Bu nehir ülkenin güney tarafından çıkıyor ve birçok nehri içine alarak akıyordu. İran, Hive ve Buhara arasından geçerek güneyde Aral Gölü'ne dökülüyordu.¹⁵⁷ Bahsi geçen nehrin önemini Budrin'den sonra bölgeye gelen seyyahların eserlerinden anlaşılmaktadır. İngiliz kâşif Alexander Burnes'in seyahat notlarında Buhara'daki nehirler beş adet olarak belirtilmiştir. Bu nehirlerin başında ise Amu Derya gelmektedir. Burnes'in ifade ettiği beş nehir ise şöyledir: Amu Derya, Sır Derya, Kohik, Karşı ve Belh.¹⁵⁸ XIX. yüzyılın ilk yarısında Buhara'ya gelen Hanikov ise Budrin ile aynı görüştedir. Ona göre Buhara'nın en önemli nehri Amu Derya'dır. Hanikov bu nehrin 1.100 verstten sonra deniz taşımacılığı için elverişli hale geldiğini belirtmiştir. Ticari yol olarak kullanılabilindiği için bu nehrin önemi kat be kat arttığını söylemiştir. Ayrıca Aral denizinin de Sır Derya sayesinde bölgenin doğu pazarlarıyla olan iletişimini sağladığını da ifade etmiştir. Fakat bölge insanının nehir böyle bir avantaj sağladığını bilmediğini ve Aral Gölü'nün nimetlerinden faydalanmadıklarını belirtmiştir.¹⁵⁹

Buhara Irmağı ve Vapkan Nehri, Vapkan şehrinin dışında birleşiyor ve tek bir göle dökülüyor. Bu nehirlerden açılan kanallar vasıtasıyla tüm Buhara su temin edilmektedir.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Nehri çeşitli milletlerin değişik isimlerle andıkları görülmektedir. Çinliler Wu-hu, Araplar Ceyhun, Türkler ise "ırmak" anlamında olan Ögüz adını vermişlerdir. Grek ve Latin yazarları da bu son ismi halk etimolojisi ile Oxus'a çevirmişlerdir. Halen kullanılmakta olan Amu Derya adı, nehrin kıyılarındaki Amuya şehrinin adından alınmıştır. Bkz. Emel Esin, "Amuderya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, s. 98-99.

¹⁵⁷ Budrin, 1871, 29.

¹⁵⁸ Burnes, 1834, 160.

¹⁵⁹ Hanikov, 1843, 21.

¹⁶⁰ Budrin, 1871, 30.

3.1.3. Göletler

Budrin Buhara'da derinlikleri 3 sajen olan 30 kadar gölet bulunduğunu belirtmiştir. Onun anlatımına göre göletlerin içine inmek için basamaklı kesme taşlar döşenmiş ve dairesel olarak yapılmıştır. Göletler Buhara'nın nehirlerinin çekilen kanallar vasıtasıyla dolduruluyordu. Halk ise bu göletler sayesinde temel gereksinimleri karşılıyordu. Ona göre göletler yaz-kış iyi durumda değildi. Budrin halkın bu göletleri kullanıma ilişkin bir eleştiri getirmiştir. Şöyle ki temizliğe önem veren çoğunluğu Müslümandan oluşan halk bu suda hem elbiselerini temizliyor hem de kendilerini yıkamak için kullanıyorlardı. Budrin bu duruma oldukça dikkat çekmiş olacak ki eleştirileri bununla sınırlı değildir. Aynı zamanda halkın yıl boyunca göletten yemek yapmak için su kullandığını bilhassa kışın gölet donduğunda buz üzerine tuvaletlerini yaptıklarını, buz eridiğinde ise tekrar göletlerdeki bu suyun kullandığına dikkat çekmiştir.¹⁶¹

3.1.4. Madencilik

Budrin Buhara dağlarının altın ve gümüş bakımından oldukça zengin olduğunu belirtmiştir. Buharalıların madenlerden bihaber olduğunu ve onları çıkartmak için çaba göstermediklerini ifade etmiştir. Altın ve gümüşü Hindistan'dan, bakırı İran ve Çin'den, demiri ve kalayı ise Rusya'dan ithal ediyorlardı. Budrin Emir Haydar'ın Rus elçisi Aleksandr Fedoroviç Negri'ye Buhara'da altın ortaya çıkınca Buharalı tüccarların Rusya ile ticaretini geliştirdiği itiraf ettiğini açıklar.¹⁶² Meyendorf Budrin ile aynı görüştedir. Buhara maden bakımından her ne kadar bol olsa da Buharalıların özellikle dağlardaki madenlerin çıkartılması konusunda çok zayıf kaldıklarını söylemiştir. Bundan dolayı pek çok madeni Ruslardan tedarik edildiğini ifade etmiştir.¹⁶³

Buhara halkı kendi madenlerini çıkarmada gayretli değildi. Budrin buralarda kurşun, yanıcı kükürt, kezzap, amonyak, sap, güherçile ve tuz bulunduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra Buhara değerli taşlarıyla da öne çıkmaktaydı. Budrin akik,

¹⁶¹ Budrin, 1871, 23-24.

¹⁶² Budrin, 1871, 30.

¹⁶³ Meyendorf, 1975, 112.

turkuaz, lacivert taşı (lapis lazuli)¹⁶⁴ gibi değerli taşların Buhara'da çok ucuza satıldığını ifade etmiştir.¹⁶⁵ İngiliz kâşif Alexander Burnes Buhara Hanlığı'nda değerli metallerin Amu Derya'nın kumları arasında bulunduğunu belirtmiştir. Burnes, bölgede yaşayanların sel olaylarından sonra kumları temizleyerek altın parçacıklarını ya da tanecikleri bulunduğunu ve bu sebeple de büyük kazanç sağladıklarını söylemiştir.¹⁶⁶

3.2. Buhara'nın Demografik Yapısı ve Özellikleri

3.2.1. Buhara'nın Nüfusu ve Etnik Yapısı

Tarihin her devrinde çeşitli din ve kültürleri içinde barındıran Türkistan coğrafyası kozmopolit bir yapıya sahipti. İklim özellikleri, su kaynakları, ticaret ağı gibi çeşitli etkenler farklı milletten insanların bu coğrafyaya yerleşmesinde etkili olmuştur.

Budrin'e göre, hanlığın kadın-erkek yaklaşık 3 milyon nüfusu bulunuyordu. Fakat bu verinin güvenilir olmayacağını notlarına ekleyen Budrin bu durumun nedeni ise hanlıkta o döneme kadar nüfus sayımı yapılmaması olarak açıklamıştır.¹⁶⁷ Meyendorf Budrin gibi burada hiç nüfus sayımının yapılmadığını belirtmiş ancak Budrin'den farklı olarak hanlığın nüfusunu 2.5 milyon olarak ifade etmiştir.¹⁶⁸ 1830'lu yıllarda Buhara'ya gelen Alexander Burnes diğer seyyahların aksine Buhara Hanlığı'nın başkenti Buhara'nın nüfusunu 150.000 olarak vermiştir.¹⁶⁹ 1841 yılında Buhara'da bulunan Hanikov ise Hanlığın nüfusunu 2-2.5 milyon olarak verir.¹⁷⁰ Rahip Budrin'in içerisinde bulunduğu heyetten yaklaşık altmış yıl sonra Buhara'ya gelen Olufsen'e göre ise Müslümanlar sayıma karşı çıktığı için Buhara'nın nüfusu hiçbir zaman sayılmamıştı. Ona göre hanlığın tahmini nüfusu 3-3.5 milyondur.¹⁷¹

¹⁶⁴ Lapis Lazuli, lacivert taş manasına gelir. Hindi kuş dağlarının kuzey yamacında bulunur. Budrin oldukça kıymetli olan bu taşın ucuza satıldığını belirtmiştir. Eversman bir lacivert taşının 36 pound ettiğini söyler. (1 pound 0,48 kg) Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara 1830-1888*, çev. Ali Berktaş, İletişim yay., İstanbul, s. 126; Budrin, 1871, 31; Nazarov, 1823, 38.

¹⁶⁵ Budrin, 1871, 30.

¹⁶⁶ Burnes, 1834, 165.

¹⁶⁷ Budrin, 1871, 28.

¹⁶⁸ Meyendorf, 1975, 106.

¹⁶⁹ Burnes, 1834, 302.

¹⁷⁰ Hanikov, 1843, 94.

¹⁷¹ Ole Olufsen, 1911, 282.

Budrin'e göre Buhara'da Buharalılar olarak bilinen Tatar ırkından başka Özbekler,¹⁷² İranlılar,¹⁷³ Kazaklar,¹⁷⁴ Afganlar,¹⁷⁵ Ermeniler,¹⁷⁶ Yahudiler,¹⁷⁷ Hintliler,¹⁷⁸ Sartlar¹⁷⁹ ve Rus esirler¹⁸⁰ yaşamaktaydı.¹⁸¹

¹⁷² Buhara Hanlığındaki Türk kabilelerinin büyük bir çoğunluğunu teşkil eden Özbekler olmuştur. Özbek tabiri etnolojik bir terim olmayıp Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci Han'ın hanedanında gelmiş olan Özbek Han'ın (1312-1340) adına izafeten verilen politik bir terimdir. Meyendorf Özbeklerin Buhara nüfusu içerisinde ayrıcalıklı bir konumda olduğunu ve kendi içerisinde pek çok kabileye ayrıldığını ifade etmiştir. Ayrıca bu kabileler arasında en ünlüsünün Buhara Hanlarının da mensup olduğu Mangıt Kabilesi olduğunu belirtmiştir. Buhara Hanlığı içerisinde Özbeklerin yaşadığı şehirleri Semerkand, Buhara, Kara-Kul, Karşı, Hisar ve Miyankal olarak açıklamıştır. Eversman'ın Buhara nüfusuyla ilgili verdiği bilgiler de Meyendorf'un kendi eserinde verdiği bilgilerle büyük benzerlik göstermektedir. Eversman Buhara şehrinin en önemli sakinlerinin Özbekler, Tacikler ve Yahudiler olduğunu söylemektedir. Taciklerin Buhara'nın asil yerleşimcileri olduğunu söyleyen Eversman, Özbeklerin daha sonra şehrin ve ülkenin efendisi konumuna geldiklerini ve bir soylu sınıf oluşturduklarını belirtmektedir. Özbeklerin Buhara Hanlığı'nın tüm sivil ve askerî makamlarında kendilerine yer bulduklarını belirten Eversman, Taciklerin ise sadece tüccar olarak faaliyet gösterdikleri açıklamasında bulunmaktadır. Budrin'den çok sonra Buhara'ya gelen Olufsen Buhara nüfusunun başlıca olarak Özbek ve Taciklerden oluştuğunu söylemiştir. Buhara'daki diğer yabancıların bir tür misafir olarak görülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Olufsen Özbeklerin Türkçe, Taciklerin ise Farsça konuştuklarını ve birbirlerini anlamamalarına rağmen birbirleriyle çok yakın yaşayan iki topluluk olduğunu belirtmektedir. Olufsen'e göre Buhara'daki Tacikler, nüfusun yaklaşık dörtte birini oluşturmaktaydı. Bkz. Timurlan Omorov, "Buhara Hanlığı'nda Etnik Yapı", *Manas Sosyal Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2013, s. 74-75; Meyendorf, 1975, 103; Nazarov, 1823, 44; Olufsen, 1911, 283-285.

¹⁷³ Budrin'in bahsettiği İranlılar Buhara'da köle olarak yaşayan halktır. Meyendorf Buhara'daki her zengin kişinin genellikle İranlı köleye sahip olduğunu ve Buhara'da birkaç bin İranlının olduğunu ifade eder. Bkz. Meyendorf, 1975, 103.

¹⁷⁴ En eski Türk grupları içinden birisi olan Kazaklar, Buhara Hanlığı'nın bozkır bölgelerinde konargöçer şekilde yaşıyorlardı. Nitekim Meyendorf Buhara bölgesindeki Kazakların zaman zaman Buhara'yı terk ederek bozkıra döndüklerini, daha sonra tekrar Buhara'ya geldiklerini söylemiştir. Macar seyyah Arminius Vambery ise Kazakların Buhara'ya geldiklerini fakat Buhara'ya yerleşmediklerini ve genellikle Buhara Hanlığı'nın kuzey bölgelerinde dolaştıklarından bahsetmiştir. Macar seyyaha göre Kazakların sayılarını belirlemek oldukça güçtü. Öyle ki bir Kazak aşireti içerisinde bulunduğu sırada sayılarını öğrenmek isteyen Macar seyyahın sorusuna her defasında "*Önce çölün kumlarını sayınız, sonra Kazakların sayısını hesap edebilirsiniz.*" yanıtını aldığını söylemiştir. Bkz. Meyendorf, 1975, 104; Vambery, 1970, 419-421.

¹⁷⁵ Meyendorf'un ifadelerine göre Afganlar kendi memleketlerindeki huzursuzluktan dolayı Buhara'ya gelmişlerdir. Öyle ki 1817 yılında Buhara Hanlığı'nda Afganların sayısında artış olmuştur. Ona göre Buhara Hanlığı'nda sayıları neredeyse 4.000'e ulaşmıştı. Budrin'den çok sonra 1890 yılında Buhara'ya gelen Olufsen Afganların fiziksel özelliklerine dair bilgiler vermiştir. Olufsen'e göre Afganlar keskin, belirgin ve gagaya benzer burunları, kömür karası gözleri, siyah saçları, sarıkları, beyaz yün kaftanları ve sarı deriden botları ile hemen tanınıyorlardı. Bkz. Meyendorf, 1975, 129; Olufsen, 1911, 301.

¹⁷⁶ Ermenilerin Buhara Hanlığı'na girişleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus işgalinin ardından gerçekleşmiştir. Ruslar Türkistan bölgesine girdikten sonra bazı Ermeniler Rusları takip etmiştir. Olufsen'in ifadelerine göre Ermeniler kısa boylu esmer insanlardı. İran formunda sık bir şekilde düğmelenmiş kabanlar giyerlerdi. Buhara'da bulunmayan küçük kürk kepler takarlardı. Bir kısmı tüccarlarla birlikte Nogay bölgesinden gelmişlerdi ve ticaretle uğraşırlardı. Bir kısmı ise uygunsuz mekânların işverenlerinin işlerini görürlerdi. Ancak Buhara Hanlığı'nda kanunlar çok sıkı olduğundan ahlaki olmayan işleri yapmakta zorlanırlardı. Bkz. Seda Yılmaz Vurgun, "XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)", *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Basılmamış Doktora Tezi), Haziran 2013, s. 56; Olufsen, 1911, 301-302.

¹⁷⁷ Türkistan'daki Yahudi varlığı oldukça eskiye dayanmakla birlikte Buhara'daki Yahudi topluluğunu tanımlamak amacıyla "*Buhara Yahudileri*" tabiri sıkça kullanılmaktadır. Buhara Yahudileri'nin birçok nesil önce İran'dan bölgeye geldikleri bilinmektedir. Fakat bölgeye ne zaman gelip yerleştiklerine dair

Budrin günlüğünde Buhara halkı hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun ifadelerin göre Buharalılar orta boylu, ince ve zarif yüzlü, biraz esmer ve hafif kızarık bir yüze, sahipti. Zayıf bedenli, elmacık kemikleri çıkık, çekik gözlü, güçlü ve sıcakkanlı, savaşa yatkınlardı. Budrin Buharalı kadınların oldukça güzel olduğunu da günlüğüne eklemiştir.¹⁸²

Buhara'da farklı dış görünüş ve yüz şekillerine sahip etnik gruplar bulunmaktaydı. Budrin'in günlüğünde bilhassa Buhara'da yaşayan Yahudiler hakkında dikkate değer bilgiler bulunmaktadır.

Budrin'e göre Buhara'da yaşayan Yahudilerin sayısı bilinmemektedir.¹⁸³ Meyendorf'a göre Türkistan şehirleri arasında Yahudi nüfusunun en kalabalık olduğu şehir Buhara'ydı. Nüfusları ise 4.000 idi.¹⁸⁴ Eversman Buhara'da yaşayan Yahudilerin sayısını 1.200 olarak vermiştir.¹⁸⁵ Alexander Burnes'in verdiği bilgiler Meyendorf ile aynıdır. Ona göre de Buhara'da yaşayan Yahudilerin nüfusu 4.000 idi.¹⁸⁶ Hanikov Yahudilerin nüfusu ile ilgili kesin bir veri vermemiş olsa da ona göre Yahudiler nüfusun önemsiz bir bölümünü oluşturmaktaydı.¹⁸⁷

kesin bilgiler bulunmamaktadır. Buhara Hanlığı sınırları içerisinde farklı şehirlerde varlığını sürdürmüştür. Meyendorf eserinde Yahudilerin 700 yıl önce Bağdat'tan ayrıldıktan sonra Semerkant'tan buraya geldiklerini ifade etmiştir. Ayrıca ona göre Semerkand, Herat, Belh, Hive ve İran'da Yahudi aileler yaşamaktaydı. Bkz. Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, Aziz Andaç Yayınları, Akara 2005, s. 49; Meyendorf, 1975, 95-96.

¹⁷⁸ Budrin Buhara'da yaşayan bir başka etnik grup olarak Hintlilerden bahsetmiştir. Ona göre Hintliler orta boylu, gözleri siyah ve siyah çenelidir. Sakallarını yarıya kadar keserler. Sert ve vahşi görünüşlü oldukları kadar asabi ve kavgaya meyillidirler. Meyendorf Hintlilerin çoğu Kabil'den ve Şikapur'dan geldiğini ifade etmiştir. Olufsen'in ifadelerine göre Hintlilerin saçları düzdü, çukurlu bir yüzleri vardı ve alınlarında portakala çalan kırmızı, siyah ya da beyaz renkte onların kastlarına göre çapraz şekilde ya da dairesel şekilde çizilmiş nokta bulunurdu. Hintliler Yahudiler gibi bellerine sadece sıradan bir ip takarlardı. Bkz. Budrin, 1871, 34; Meyendorf, 1975, 129; Olufsen, 1911, 297.

¹⁷⁹ 1863 yılında Buhara'yı ziyaret eden Macar asıllı seyyah Arminius Vambery Hive'de "Sart", Buhara ve Hokand'da "Tacik" olarak adlandırıldığını ifade etmiştir. Bkz. Arminius Vambery, 1970, 400.

¹⁸⁰ Budrin Buhara'da zor işlerin çoğunu Rus esirlerin yaptığını belirtir. Ona göre Buhara'daki Rus esirlerin birçoğu sahipleri tarafından özgürlüğüne kavuşmuş olsalar dahi ülkelerine dönmelerine izin verilmediğini açıklamıştır. Rus subay Demezov Buhara'daki esirlerin Hive'ye nispeten daha az barbarca davranıldığı belirtmiştir. Rus subay Demezov Budrin ile aynı görüştedir. Rus esirlerin ağır işlerde çalıştırıldığını ve Buhara'da 100 den fazla Rus esirin bulunduğunu ifade etmiştir. Bkz. Budrin, 1871, 29; Halfin, 1983, s. 25.

¹⁸¹ Budrin, 1871, 34.

¹⁸² Budrin, 1871, 34-35.

¹⁸³ Budrin, 1871, 29.

¹⁸⁴ Meyendorf, 1975, 95-96.

¹⁸⁵ Nazarov, 1823, 44.

¹⁸⁶ Burnes, 1834, 275.

¹⁸⁷ Hanikov, 1843, 88-89.

Budrin'e göre Yahudiler kendi inanç ve geleneklerini özgürce yaşayabiliyorlardı.¹⁸⁸ Meyendorf Yahudilerin 800 kadar eve sahip olup yalnızca üç sokakta yaşamalarına izin verildiğini ifade etmiştir. Ona göre Buhara yönetimi Yahudi nüfusuna baskı yapmamakta fakat hor görüyorlardı. Nitekim bu durum onların giyim kuşamlarına dahi yansımıştır.¹⁸⁹ Budrin Yahudilere yapılan kısıtlamalardan bahsetmiştir. Onun verdiği bilgilere göre Yahudilerin süslü elbiseler giymeleri yasaktı. Bellerine kuşak yerine ip kullanmalı, başlarına ise en basit şapka takmalıydılar.¹⁹⁰ Meyendorf Yahudilerin ipek giysi giymelerinin, şehrin içinde ata binmelerinin ve yeni bir sinagog inşasına başlamalarının yasak olduğunu eserinde belirtmiştir.¹⁹¹ Eversman ise Yahudiler hakkında Budrin'e benzer ifadeler kullanmıştır. Ona göre Yahudileri ayırt etmek için özel siyah başlıklar takmaya, uzun ve dar elbiselerini ipek kumaş yerine bir iple bağlamaya mecbur bırakıyorlardı. Şehir içinde ata binmeleri yasaktı.¹⁹²

Yahudilerin dikkat çekici ve çok güzel bir ırk olduğundan bahseden İngiliz kâşif Alexander Burnes, onların oldukça farklı elbiseler giydiğini ve kafalarına koni şeklinde başlık taktığından bahsetmiştir.¹⁹³ Hanikov'a göre Buhara'da Yahudilerin hak ve ayrıcalıkları son derece kısıtlıydı. Onlara tahsis edilen bölgede yaşarlar böylece Müslümanlarla karışmazlardı. Diğer yazarlara göre Hanikov Yahudilerin başlarına taktıkları başlıkları daha ayrıntılı tasvir etmiştir. Ona göre Yahudiler başlarına eni iki parmaktan fazla olmayan, koyun derisiyle dar bir şeritle çevrelenmiş koyu renkli küçük bir başlık takıyorlardı. Bellerine ise Budrin'in ifade ettiği gibi ince bir ip taktıklarını ifade etmiştir.¹⁹⁴

Budrin Yahudilerin saç kesimleriyle ilgili erkeklerin tüm Buharalılar gibi saçlarını tıraş ettiğini söylemiştir.¹⁹⁵ Eversman Budrin ile aynı görüştedir. Onun verdiği bilgilere göre de Yahudiler saçlarını Müslümanlar gibi kazırlardı. Ancak her iki yandan bukle bırakırlardı.¹⁹⁶

¹⁸⁸ Budrin, 1871, 29.

¹⁸⁹ Meyendorf, 1975, 95-96.

¹⁹⁰ Budrin, 1871, 29.

¹⁹¹ Meyendorf, 1975, 96.

¹⁹² Nazarov, 1823, 41-42.

¹⁹³ Burnes, 1834, 275-276.

¹⁹⁴ Hanikov, 1843, 88-89.

¹⁹⁵ Budrin, 1871, 29.

¹⁹⁶ Nazarov, 1823, 41-42.

Genellikle ipek boyacılığı yapan Yahudiler, çeşitli kumaş üretimiyle uğraşmaktaydı. Budrin Yahudilerin Buhara’da kendi fabrikaları olduğunu söylemiştir. Kırmızı şarap ve içki imalatında bulunan Yahudiler, Buhara’da şarapçılığa müsaade edilmediği için bu işi gizlice yapmak zorunda kalmışlardır. Ürettikleri şarabın bir kısmını kendileri tüketirken; kalanı ise gizlice satmaktaydılar.¹⁹⁷ Budrin’den çok sonra 1890 yılında Buhara’ya gelen Olufsen Yahudiler’in Buhara’da yaşadıkları kısıtlamalara rağmen ticaretle uğraşan bir halk olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁸

Budrin Yahudilerin durumlarına göre Han’a vergi verdiklerinden de bahsetmiştir. Fakir ayda bir tenge, orta gelirli kişi ayda iki tenge, zengin ise altı tenge veriyordu.¹⁹⁹ Meyendorf Yahudilerden oldukça ağır vergiler alındığından bahsederek ortalama bir serveti sahip olan Yahudi ayda iki tenge, fakir ise bu miktarının yarısını ödemektedir. Anlaşılacağı üzere Meyendorf, Budrin ile aynı görüştedir.²⁰⁰ Eversman’ın ifadelerine göre Buhara’da ikamet eden 16 yaşından büyük her Yahudi vergiye tabii tutulurdu.²⁰¹

3.2.2. Buhara Hanlığı’nın Yönetim Yapısı

Buhara Hanlığı’nın yönetim yapısını belirleyen esas fonksiyonlardan biri hanın iradesi, diğeri ise Müslümanlığın kutsal kitabı Kur’an idi. Budrin’in ifade ettiğine göre bu iki unsur Buharalıların yarasını oluşturuyordu. Ona göre hanın gücü sınırsızdı. Devlet bünyesindeki tüm işler herhangi bir yazılı işlem gerekmeksizin hanın tek sözüyle yürütülürdü.²⁰² Nitekim İngiliz kâşif Alexander Burnes Buhara hanının her durumda Kur’an’a ve dini yasalara göre hareket ettiğini ifade etmiştir.²⁰³ Budrin’den çok sonra Buhara’ya gelen Hanikov Buhara hanının gücünün Müslümanlığın kabul ettiği Kur’an, Tefsir ve Hadis yasaları ile sınırlandırıldığı açıklamasında bulunmaktadır.²⁰⁴

Buhara’da en yaygın din Müslümanlık olmasına rağmen İslam dini çok katı bir biçimde yaşanmıyordu. Nitekim Budrin Buhara da geçerli olan yasanın İslam kanunu

¹⁹⁷ Budrin, 1871, 29.

¹⁹⁸ Olufsen, 1911, 297.

¹⁹⁹ Budrin, 1871, 29.

²⁰⁰ Meyendorf, 1975, 96.

²⁰¹ Nazarov, 1823, 44.

²⁰² Budrin, 1871, 34

²⁰³ Burnes, 1834, 308.

²⁰⁴ Hanikov, 1843, 179.

olduğunu ancak Buharalıların İslam kanununa pek riayet etmediklerini belirtir. Ona göre Müslümanlığın kutsal kitabı olan Kur'an'da açık bir şekilde belirtilmiş olan emir ve yasaklara Buharalılar pek uymuyordu. Bir din adamı olarak gözlemlerde bulunan Budrin İslam inancında sarhoşluk, dolandırıcılık, aldatma gibi olguların Buhara toplumunda oldukça yaygın olan kusurlar olduğunu ifade etmiştir. Müslüman olan halk ile ilgili bazı değerlendirmelerde bulunan Budrin onların sadece kendilerini mümin ve kendi dinlerini diğer tüm dinlerden üstün gördüklerini de belirtmiştir.²⁰⁵

Budrin'in Buhara da bulunduğu yıllarda hanlıkta Emir Haydar (1820-1826) hüküm sürmekteydi. Nitekim Budrin Buhara hanı Emir Haydar'ın fiziksel özellikleri ve devleti yönetim şekli hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Onun aktardığı bilgilere göre Emir Haydar 43 yaşında orta boylu, oldukça hoş ve iyi simaya sahip bir hükümdardı. Budrin Emir Haydar'ı oryantalist bakış açısıyla zevkine düşkün bir hükümdar olarak değerlendirmektedir.²⁰⁶ Ona göre Buhara hanı zamanının çoğunluğunu tebaasındakilerin düzeni ve koruma işlerinden ziyade eşleri ve çok sayıda cariyesiyle vakit geçirirdi.²⁰⁷ Fakat Şah Murad'ın²⁰⁸ halefi olan Emir Haydar tıpkı babası gibi sufi bir yaşam tarzında hayatını geçirdiği bilinmektedir. Nitekim "Seyyid"²⁰⁹ unvanını kullanan ilk Buhara Hanı Emir Haydardır.²¹⁰ Buna bağlı olarak Budrin Emir Haydar'ın sıradan bir Buharalıdan farksız giyindiğini de belirtmiştir. Buhara hanı Emir Haydar hakkında değerlendirmelerine devam eden Budrin Emir Haydar'ın çok sık düğün merasimlerine katıldığını ve her daim en güzel kadınlarla

²⁰⁵ Budrin, 1871, 34

²⁰⁶ Budrin burada Emir Haydar'ın yaşını hatalı vermiştir. 1780 yılında doğan Emir Haydar 1820 yılında 40 yaşında olması lazım gelir. Bkz. Çelik, 2009, 91.

²⁰⁷ Budrin, 1871, 37.

²⁰⁸ Mangıt hanedanının resmi kurucusu olarak bilinen Şah Murad 1785 yılında Buhara Hanlığı'nda kendini "Buhara Emiri" sıfatıyla Han ilan ederek tahta oturmuştu. Öyle ki han ya da hükümdardan ziyade bir derviş hayatı süren Şah Murad on beş yıl tahta kalmıştı. Mali, askeri ve siyasi alanlarda yaptığı reformlarla bilinen Han, 30 Kasım 1800 tarihinde Buhara'da hayatını kaybetmişti. Kendisinden sonra ise tahta oğlu Emir Haydar başa geçmiştir. Bkz. Özkan, 2021, 65-68.

²⁰⁹ İslam dünyasında önemli bir sosyal unvandır. Hz. Muhammed soyundan olanlara bu unvan verilmektedir. Öyle ki Emir Haydar'ın annesi tarafından seçerisi hem Cengiz Han'a, hem de Hz. Muhammed'e dayanıyordu. Seyyid gibi dini unvanları kullanması, müderrislik yapması ve tarikatlara katılması Emir Haydar'ın ulemanın desteğini almasını sağladı. Emir Haydar'ın yöneticilik yaptığı yıllarda artık hükümlerlik haklarının meşruluğu ve bunun topluma kabul ettirilmesi için kan bağılılığına, yani Cengizogulları'nın kızları ile evlenip onlara Küregen (damat) olmaya önem verilmemeye başlandı. Bunun yerine saltanatın meşruiyeti seyyidlik ile desteklenmiş oldu. Bkz. Kaan Akar, *XI. XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve Islahatlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018, s. 442; Bilal Çelik, 2009, 91.

²¹⁰ Özkan, 2021, 67-68; Hatunoğlu, 2016, 496-503.

evlendiğini ifade eder. Ona göre Emir Haydar yeni eşi ile dilediği kadar yaşadktan sonra, eşini memurlarından biriyle evlendirdiğini ve kendisinin tekrar evlendiği bilgisini verir. Bu bağlamda Budrin Buhara Hanı Emir Haydar'ın bütün işlerini ibadet ve şehvet olarak iki kelimeyle özetlemiştir.²¹¹

Ülkenin merkezî yönetimini meydana getiren unsurların başında hanın iradesi bulunmakla beraber beylik yönetimi denilen bir de taşra yönetimi vardı. Hanlığın idari kadrosunda görevli beyler ve onlara verilen görevler oldukça önemliydi. Bu beylerin başında ise “kuşbegi”²¹² gelmektedir. Budrin'in aktardığına göre Emir Haydar'ın hükümdarlık yaptığı dönemde kuşbegi Hâkim Bey idi.²¹³ Meyendorf Kuşbegi Hâkim Beyin elli yaşlarında ve kibar bir simaya sahip olduğunu söylemiştir.²¹⁴ Budrin'den yaklaşık 16 yıl sonra Buhara'ya gelen İ.V.Vitkeviç Buhara'da yaklaşık bir buçuk ay kalmıştır. Kaldığı süre zarfında ise kuşbeginin han üzerindeki etkisine dikkat çekmiş ve bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Vitkeviç Hâkim Bey'in, handan bile zengin olduğunu, neredeyse yaptığı hiçbir işini ona anlatmadığını ifade eder. Ona göre kuşbegine bu gücü veren Emir Haydar'ın oğlu Nasrullah'dır. Zira Nasrullah, hükümdarlığa giden yolda yardımlarını gördüğü kuşbegine mükâfat olarak koşulsuz sadık kalma ve onu babası gibi dinleyeceği sözünü vermiştir.²¹⁵

Budrin mezkûr kuşbegini Emir Haydar'dan sonra gelen ilk kişi olarak tanımlamıştır. Ona göre kuşbeginin yetkilerinin kimi zaman hana eş değeridir. Halkın önemli davalarına bakan kuşbegi halka nasihat edebilir, mallardan vergi toplayabilir,

²¹¹ Budrin, 1871, 37.

²¹² Kuşbegi, kelime anlamı itibariyle av kuşlarından sorumlu görevlileri ifade etmek için kullanılır. Avcı başı olarak kuşbegi makamının, Bregel'in de belirttiği üzere kuşbegi makamından ayrı tutulması gerekmektedir. Zira Budrin'in yukarıda ele aldığı kuşbegi makamı, esasen ordugâhın emiri veya komutanı anlamına gelmekte olan kuşbegi makamıdır. Bu unvanın Türkistan coğrafyasında Timurlu Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıktığı ve Buhara'ya da Timurlulardan geçmiş olduğu görülmektedir. Buhara'da Mangıtların iktidarı ele geçmesiyle güçlenmeye devam eden kuşbegi makamı, atalığın onursal bir makam halini almasıyla birlikte onun yerini almaya başlamıştır. Mangıtlar dönemine ait kaynaklara göre bu makam, ülkede emirden sonra gelen en yüksek makam olarak görülmektedir. Bu makamı elinde bulunduran kişiler, ülkede idarî güce sahip olmanın yanı sıra iç işleri, dış işleri ve vali yöneticiliği gibi yetkileri de bünyesinde barındırmaktaydı. Bkz. Selim Serkan Ükten, “Buhara Hanlığı'nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)”, TTK, Ankara 2018, s. 154-158.

²¹³ Emir Haydar ve onun ardılı Emir Nasrullah döneminde kuşbegi unvanını elinde bulunduran Hâkim Bey, her iki hükümdar döneminde de iç ve dış siyaseti yönlendiren, Emir Haydar'dan sonra siyasi erki elinde bulunduran bir devlet adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Buhara kronikleri onun etkili ve akıllı bir yönetici olduğuna değinmektedir. Nitekim Mangıtlar dönemi vakanüvislerinden Mir Abdulkerim Buharî, Buhara Emirliği siyasetinin en etkin ismi olarak gördüğü Hâkim Bey'i iyi bir devlet adamı olarak tanıtmaktadır. Bkz. Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Fransızca'ya çev. Charles Schefer, Paris 1876, s. 76; Budrin, 1871, 37.

²¹⁴ Meyendorf, 1975, 55.

²¹⁵ Halfin, 1983, 106.

para cezası veya cezalar uygulayabilirdi. Aynı zamanda şehirdeki sükûnetin sağlanmasından mesuldü. Kısacası Budrin, kuşbegini devlet idaresi ile ilgili tüm görevlerden sorumlu olan kişi olarak özetlemiştir.²¹⁶ Buhara Hanlığı'nda tüm idarenin kuşbeginde olduğunu ifade eden Meyendorf kuşbegini Osmanlı'da sadrazamın karşılığı olduğunu belirtmiştir.²¹⁷ Budrin'in ifadelerine göre kuşbegi aynı zamanda hanın yemeğini hazırlamakla görevlidir. Öyle ki han hizmetlilere güvenmiyordu. Bunun için han saray mutfağından asla yemek yemezdi. Budrin hanın yemeğini kuşbeginin hazırlatır ve yemeğe oğlu vasıtasıyla hana sunmadan öne tabağın dört köşesinden tadım yapardı. Ardından mührü ile mühürleyerek hana gönderirdi.²¹⁸ Nitekim Meyendorf Budrin'e benzer ifadelerde bulunmuştur. Ona göre han yalnızca kuşbegine güvenirdi. Meyendorf'un aktardığı bilgilere göre hanın sofrası için tüm yemekler kendi mutfağında hazırlanırdı. Kuşbegi han için hazırlanan yemeği onun huzurunda aşçıya tattırırdı. Meyendorf tadımın ardından yemeğin mühürlendiğini söylemiştir. Bundan sonra ise han yemeği geldiğinde korkusuzca yiyebilirdi.²¹⁹ Rus subay Demezov Buhara da kuşbeginin hanın yemeklerini önce kendi denediğini sonra hanın sofrasına gönderdiğini söylemiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere kuşbegi hanın adeta sağ koludur diyebiliriz.²²⁰

Budrin idari kadroda görevli olan kuşbeginin yanı sıra hanın yanında "divanbeg"²²¹ olarak bilinen pek çok danışmanında yer aldığını belirtir. Ancak mezkûr makam hakkında ayrıntı vermemiştir.²²² Meyendorf bu makam için Buhara'da pek de önemli olmadığını belirtmiştir.²²³

Budrin Buhara'da ilçelerden sorumlu şeflere *toksabay*, köylerin yetkililerine *aksakal* denildiğini ifade etmiştir. Toksabaylar şehir yönetimine bizzat han tarafından atanırken aksakallar ise bölge halkı tarafından seçiliyordu. Her ikisi de görev yaptıkları

²¹⁶ Budrin, 1871, 37.

²¹⁷ Meyendorf, 1975, 134.

²¹⁸ Budrin, 1871, 37-38.

²¹⁹ Meyendorf, 1975, 133.

²²⁰ Halfin, 1983, 50.

²²¹ İlk kez Timurular döneminde rastladığımız divanbegi, Buhara Hanlığı'nda esasen devletin, mali ve finansal işleri, devlet kayıtlarındaki bilgileri, vergi tahsili, dış işleri ve diplomasisinden sorumlu bir memurdur. Bunun yanı sıra askeri aristokraside bir ordu mensubu olmasından dolayı, oldukça çeşitli görevleri icra eden bir rütbeli olarak da karşımıza çıkmaktadır. Önem açısından kuşbeginden sonra en önemli makamdır. Bkz. Ükten, 2018, 150.

²²² Budrin, 1871, 39.

²²³ Meyendorf, 1975, 138.

bölgelerde nizamdan ve vergilerin toplanmasından sorumluydu.²²⁴ Rus subay Demezov köylerin yetkisinde görev alan aksakallar ile ilgili kayda değer bilgiler vermiştir. Rus subaya göre aksakallar köylerin eski tüccarlarından bilgeliğine ve dürüstlüğüne herkesin güvendiği yaşlı kimselerdir. Bu kişi görevli olduğu bölgede tüccarlar arasında meydana gelen ufak tefek pek çok meseleyi çözmekle yükümlüdür. Eğer ki uzlaşma sağlayamazsa mesele kuşbegine devrilirdi. Kuşbeginin kararı ise tartışılmazdı.²²⁵

3.3. Buhara'da İdari ve Askeri Yapı

3.3.1. Ordu

Budrin Buhara Hanlığı'nda askeri güç olarak düzenli ordunun olmadığını ve gerek duyulduğu zamanlarda Han tarafından toplandığını ifade etmiştir. Yine o yıllarda ordunun sadece süvarilerden meydana geldiğini ve piyadelerin olmadığını belirtir.²²⁶ Budrin ile aynı Rus elçilik heyetinde elçilik sekreteri olarak görev alan Yakovlev Buhara'da tam anlamıyla bir piyadenin olmadığını belirtmiştir.²²⁷ Ordunun sayısı hakkında bilgi veren Budrin Buhara'da gerekli görüldüğü vakit 50.000'e kadar ordu toplanabildiğini söylemiştir.²²⁸ Meyendorf Buhara ordusunun 25.000 kişiden oluştuğunu, olağanüstü bir durum olursa bu sayının 60.000'den daha fazla kişiyi kapsayabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Buhara hanının normal bir sefere ortalama 12.000 ila 13.000 kişiden oluşan askerî birlik gönderdiğini belirtmektedir.²²⁹ İngiliz kâşif Alexander Burnes hanlığın dışarıdan asker alımına dikkat çekmiştir. Ona göre Buhara ordusunda 4.000 piyade ve 20.000 süvari vardı. Belh'ten 10.000 olmak üzere muhtelif bölgelerden toplanan birliklerle ordunun sayısı 50.000'e ulaşıyordu. İngiliz kâşif bu sayısının artabileceğini de ifade etmiştir.²³⁰

Budrin Buhara ordusunu alay ve bölük olmak üzere ikiye ayırmıştır. Her alayın 1.000 kişiden oluştuğunu ve toksabaylar (таксабаем) tarafından yönetildiğini söylemiştir. Bölüklerin ise onbaşı, ellibaşı, pansadbaşı²³¹ yüzbaşı ve yüz erden

²²⁴ Budrin, 1871, 39.

²²⁵ Halfin, 1983, 57.

²²⁶ Budrin, 1871, 40.

²²⁷ Nazarov, 1823, 33.

²²⁸ Budrin, 1871, 40.

²²⁹ Meyendorf, 1975, 139.

²³⁰ Burnes, 1834, 371.

²³¹ Pansad kelimesi Farsça 500 demektir. "Pansad Başı" ise 500 erden sorumlu askerî bir rütbedir.

müteşekkildi.²³² Buhara ordusundaki askeri rütbeler hakkında bilgi veren Rus subay Demezov şu bilgileri verir: Dehbaşı; 10 kişiyi, yüzbaşı; 100 kişiyi, pansadbaşı; 500 kişiyi, mintbaşı; 1.000 kişiyi komuta eder. Onun verdiği bilgilere göre mintbaşı bazen toksaba diye anılır. Çünkü tuğ(bayrak) sahibi olan bu kişi alayı komuta eder.²³³

Budrin Buhara Hanlığı'nın askeri yapısı hakkında bilgi vermeye devam ederken ordunun teçhizatına da değinmiştir. Ona göre askerler genel olarak kılıç, hançer, mızrak, ok ve fitilli tüfek kullanırdı.²³⁴ Meyendorf Buhara ordusunda kullanılan askeri teçhizatları Perslerinkine benzetmiştir. Persler gibi fitilli tüfek, uzun mızraklar ve kılıçların kullanıldığı bilgisini vermiştir.²³⁵ Rus subay Demezov Buhara ordusunda fitilli tüfek kullanabilenlere Tüfengçi (silahşör) ve Batır (bahadır) denildiğini ve bu kişilerin mızraklarını veya silahlarını orujenosets²³⁶ adı verilen görevlilerin taşıdığını söylemiştir.²³⁷

Budrin askeri kıyafetlerinin halkın genel kıyafetinden pek farklı olmadığını söyler. Ayrıca bazı askerlerin savunma araçlarından biri olan zırh²³⁸ giydiğini ifade eder. Buhara da savunma araçlarından bir diğeri ise kalkandır.²³⁹ Budrin burada kullanılan kalkanın demirden yapıldığını ifade etmiştir. Onun verdiği bilgilere göre kimi kalkanlar üst üste geçirilmiş geyik derisinden yapılmıştır. Budrin geyik derisinden yapılmış bu kalkanlar sayesinde askerlerin savunma yaptıklarını

²³² Budrin, 1871, 40.

²³³ Halfin, 1983, 73.

²³⁴ Budrin, 1871, 40.

²³⁵ Meyendorf, 1975, 139.

²³⁶ Оруженосецъ, silah taşıyan görevli anlamına gelir. Bkz. Hanife Erdoğan, *Rusçada Savaş Söz Varlığı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s. 193.

²³⁷ Halfin, 1983, 72.

²³⁸ Eski Türklerde “yarık” olarak bilinen zırh, Buhara’da savunma teçhizatında oldukça önemlidir. Kaynaklarda “bekter”, “cevşen”, “savut,” “ciba”, gibi adlarla da karşımıza çıkmaktadır. Örgü, levha-örgü ve doğal malzemeden yapılmış zırh türlerini ifade etmektedir. Öyle ki Buhara Hanlığı’nda XVI-XIX. yüzyıl boyunca askerlerin müracaat ettikleri türler olarak kullanılmışlardır. Bkz. Ahmet Taşağıl, *“Türk Askeri Tarihinin Başlangıcı: Hun Ordusu”*, (ed.) A. Sefa Özkaya, Hunlar’dan Günümüze Türk Askeri Kültürü, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 146; Ükten, 2018, 294-298.

²³⁹ Eski Türklerde savunma silahlarından olan ve “tura” olarak adlandırılan kalkan XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Buhara Hanlığı’nda oldukça çeşitli tarzlarda üretilmiş ve ithal edilmiştir. Temel madeni demir olan kalkanlar genellikle basma ve kakma usulüyle süslenmiş olup, farklı boyutlarda karşımıza çıkmaktadır. Nitekim tür olarak Orta Asya’ya Çingiz Han’ın Moğolları tarafından getirilmiş ve Timurular zamanında çeşitlenmeye başladığı bilinmektedir. Bkz. Taşağıl, 2019, 146; Ükten, 2018, 298-299.

belirtmiştir.²⁴⁰ Rus subay Demezov Budrin ifade ettiği savunma araçları haricinde askerlerin bazen de miğfer²⁴¹ giydiğini belirtmiştir.²⁴²

Budrin rütbesiz bir askerin yıllık 7 tengeden fazla olmamak üzere ve birkaç batman²⁴³ ekmek aldığını söyler.²⁴⁴ Meyendorf bu duruma ilişkin Budrin ile paralel bilgileri verdiğini görüyoruz. Meyendorf'un aktardığına göre hanlığın kendine bağlı daimi askerlerin ücretleri tahıl ya da para yoluyla veriliyordu.²⁴⁵ Nitekim Budrin'den yaklaşık on yıl sonra bölgeye gelen İngiliz kâşif Alexander Burnes de askerlere buğday ve arpa gibi tahıllar ile ödeme yapıldığını ifade etmiştir.²⁴⁶

Askerlerin gelirlerine ilişkin bilgi vermeye devam eden Budrin askerlerin düzenlenen seferler boyunca kendilerine yetecek kadar gıdayı yanlarında bulundurmaları zorunda olduğunu belirtir. Nitekim bu gıdaların develerle ve bu iş ayrılmış atlarla taşındığını ifade eder. Budrin ordunun yönetimi konusunda da bazı malumatlar vermiştir. Budrin bütün ordunun yönetimi hanın elinde olduğunu söyler. Hanın olmadığı zamanlarda ise onun tayin ettiği birinci dereceden görevliler tarafından ordunun komuta edildiğini belirtir.²⁴⁷

Budrin Buhara'da birkaç büyük demir döküm top bulunduğunu belirtmiştir. Fakat bu döküm topların barış zamanında han sarayı (ark) çevresinde açık havada durduğunu ifade etmiştir. O, Buhara döküm toplarının içerisinde çok sayıda mermi bulunduğunu ve oldukça ağır olması sebebiyle kullanıma elverişsiz olduğuna dikkat çekmiştir. Nitekim ağırlığından dolayı bu topların öküzlerin üzerinde taşımaya elverişli olmamasına da vurgu yapmıştır. Anlaşılacağı üzere Budrin Buhara döküm toplarını bu sebeplerden dolayı kullanıma uygun olmadığı görüşündedir. Budrin toplarla günde beş ya da altıdan fazla top atışı yapılamadığını söyler. Bu durumun

²⁴⁰ Budrin, 1871, 40.

²⁴¹ “Örtmek, gizlemek, korumak” gibi anlamlara gelen miğfer çok eski tarihlerden beri savaşlarda savaşçının başını ve başın özellikle alın, ense, burun gibi kısımlarını dışarıdan gelecek kılıç, mızrak, ok vb. darbelere karşı koruması için kullanılmıştır. Öyle ki miğferler ilk devirlerden XIX. yüzyıla kadar Buhara Hanlığı'nda kullanıla gelmiş savunma teçhizatlarının başında gelmektedir. Bkz. Tülin Çoruhlu, “Miğfer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2020, C. 30, s. 21.

²⁴² Halfin, 1983, 72-73.

²⁴³ Kazak Türkçesinde, 10 puda denk gelen ve metrik değeri 100 gram olan bir ağırlık ölçüsü birimdir. Batman, Türkistan coğrafyasında yaygın bir kullanımdır. Bkz. Emine Atmaca, “Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 27. Sayı, s. 27.

²⁴⁴ Budrin, 1871, 40.

²⁴⁵ Meyendorf, 1975, 139.

²⁴⁶ Burnes, 1834, 371

²⁴⁷ Budrin, 1871, 41.

sebebini ise Buhara da yetenekli topçuların²⁴⁸ olmaması olarak açıklar.²⁴⁹ Meyendorff Buhara ordusunun ağır silahları sadece üç ya da dört at arabasının taşıdığı 10 topun İran menşeli olduğunu ifade eder. Ayrıca Meyendorff da Budrin gibi bu topların hareket ettirmenin zorluklarına dikkat çekmiştir. Nitekim o da Buhara’da topçuların yeteri kadar yetenekli olmadığını savunmaktadır.²⁵⁰

Budrin’in ifadelerine göre Emir Haydar döküm ustasına Rus heyetin toplarından örnek alarak top dökürme emri vermişti. Budrin döküm ustasının iki tane döküm yaptığını ancak bu işlemin oldukça başarısız olduğunu belirtmiştir. Onun aktardığına göre topların ne dış görüşünü ne de içeriği örneğe benziyordu. Bunun yanı sıra birkaç küçük topların olduğunu söyleyen Budrin onlarında oldukça kullanışsız olduğunu altını çizer.²⁵¹ Budrin’den yaklaşık 14 yıl sonra 1834 yılında hanlıkta bulunan Demezov’un anlatımlarında ise benzer ifadeleri görmekteyiz. Demezov Hokand Hanlığı’na karşı bir sefer düzenlemek isteyen dönemin hanı Emir Nasrullah’ın iki kez top dökürme teşebbüsünde bulunduğunu fakat top dökürme çabasında başarısız olduğunu söylemiştir.²⁵² Demezov’dan yaklaşık bir yıl sonra hanlığa gelen Vitkeviç ise ikisi Rus havan topu olmak üzere 18 civarında top gördüğünü belirtir. Onun gözlemlerine göre bu topların hiçbiri işe yaramıyordu.²⁵³

Budrin’den çok sonra hanlığa gelen kişilerin anlatımlarına göre Buhara Hanlığı’nın top döküm işinde oldukça yetersiz olduğu aşikârdır. Öyle ki Budrin’den sonra hanlığa gelen kişilerin verdiği bilgiler kendisinden çok da farklı değildir. Nitekim teknolojik altyapı olmadığından ötürü top dökümü zamanla niteliksiz bir hale gelmiştir.

²⁴⁸ Topçubaşı makamının Buhara’daki varlığına, ilk defa, topların ve diğer ateşli silahların Türkistan coğrafyasında günden güne yaygınlaştığı XVI. yüzyıla dair kaynaklarda rastlanmaktadır. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre bu unvana sahip kişiler, topçuluk sınıfına nazaran daha muhtelif görevler üstlenmekteydiler. Bu kaynaklardan biri olan Mecmuu’l-Erkam’da, topçubaşı makamının Buhara’da topçubaşı-yi-kelan (büyük kelan) ve topçubaşı-yi derbâre-i âli (yüce sarayın topçubaşısı) olarak iki ıstılah şeklinde var olduğu görülmektedir. Buhara’da Şibanîler döneminden itibaren varlığı görülen Topçubaşı makamı, Emir Nasrullah dönemiyle birlikte Buhara’da itibar kazanmaya başlamıştır. Bu hususta şüphesiz ki Emir Nasrullah’ın 1837 yılında topçu sınıfını yeniden kurarak hayata geçirdiği askerî reformun etkisi büyüktür. Nitekim Emir Nasrullah’ın feodal yapılanmaya karşı 1840 yılından itibaren başlattığı mücadelede topçubaşılar ön plana çıkmaktadır. Bkz. Ükten, 2018, 160-162.

²⁴⁹ Budrin, 1871, 41.

²⁵⁰ Meyendorff, 1975, 140.

²⁵¹ Budrin, 1871, 41.

²⁵² Halfin, 1983, 72.

²⁵³ Halfin, 1983, 114.

Budrin Buhara ordusu hakkında malumat verirken Buhara-Hive arasındaki bazı anlaşmazlıklara da değinmiştir. Budrin'in ifadelerine göre Buhara'da düzenli ordunun olmadığını söylemiştir. Ona göre bu düzensizliğin sebebi Hivelilerin Buhara'daki tüccarların mallarını yağmalamasıdır. Budrin bu durumun devam etmesi halinde Buhara'nın felakete maruz kalacağı görüşündedir. Değerlendirmelerine devam eden Budrin Hiveliler ve Buhara çevresindeki yağmacı halka karşı düzenli bir ordunun bulunmasını tavsiye etmiştir. Ona göre bu düzenli ordu hizmete daima hazırlıklı olmalıdır. Aksi takdirde Buhara Hanlığını dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı ne kendini savunabilir ne de zaferler kazanabilirdi.²⁵⁴

3.3.2. Cezalar

Budrin, Buhara Hanlığı'nda tüm hükümlerin ve cezaların Han'a ve şahitlere dayalı olduğunu söyler. Öyle ki cinayet, ayaklanma, sahte para basma, ihanet, evlilik birliğini bozma, sarhoşluk gibi suçlarda kişi derhal idamla cezalandırılırdı. Bu bakımdan şahitlerin beyanı oldukça mühimdi. Herhangi bir hukuki meselede dürüst ve samimi şahit gerekirdi. Budrin idam mahkûmu kimse, önce han sarayının yanında bulunan büyük pazara götürüldüğünü ve diz çöktürüldüğünü ifade eder. Ardından cellad mahkûmun ensesine falaka sopasıyla sertçe vurarak onu bayıltırdı. Böylece kendinde olmayan mahkûm cellad tarafından önce boğazını kesilir ardından boynuna bir ip bağlayarak darağacına çekilirdi. Budrin mahkûmun öldüğünden emin olana kadar bu şekilde asılı kalması gerektiğini bildirir. Mahkûm öldükten sonra ise cellat onu aşağı indirir, başını keser ve kulaklarını bir çivi ile ip geçirerek tekrar darağacına çıkartırdı. Böyle üç gün asılı kalması gerekirdi. Budrin bu aşamalardan sonra nihayetinde mahkûmun yakınlarının cesedi almasına izin verildiğini ifade etmiştir.²⁵⁵ 1830'lu yıllarda Buhara'ya gelen Rus Subay Demezov işlenen suçlar ve buna bağlı olarak verilen cezalara dair bilgiler vermiştir. Öyle ki Rus subay Buhara'da bulunduğu süre boyunca iki suçlunun idam edildiğine şahit olmuştur. Bu suçlulardan birinin hırsızlık diğerinin ise cinayet işlediğini ifade eder. Rus Subay Demezov Budrin ile benzer ifadeleri vererek genellikle mahkûmların asılmadan önce boğazı kesildiğini belirtir.²⁵⁶

²⁵⁴ Budrin, 1871, 39-40.

²⁵⁵ Budrin, 1871, 38.

²⁵⁶ Halfin, 1983, 57-58.

Buhara'da ağır suçlara verilen cezalardan biri de kulelerden atılarak öldürülme idi. Fakat Budrin'in günlüğünde bu tip cezaya ilişkin bir bilgiye rastlanmaz. Budrin ile aynı heyette yer alan Eversman'ın notlarında kuleden atılarak öldürülme ile ilgili bazı bilgiler yer alır. Eversman'ın aktardığına göre şehir içinde yapılmış bu kuleler şehri süslemek maksadıyla yapılmıştı. Ona göre bu kulelerin zirvesinden namaz vaktini duyuruldu. Aynı zamanda bu kulelerden ölüm cezası verilen tüm suçların oraya götürülerek kuleden atıldığını aktarmıştır.²⁵⁷ Ölüm kulelerinden bahsedenler arasında Rus subay Demezov gelmektedir. Demezov'un gözlemlerine göre Buhara'da ağır bir suç işlendiğinde Han halkın gözünü korkutmak için mahkûmun getirilmesini ister ve suçluyu Mir Arab Medresesi'nden aşağı attırır.²⁵⁸

Tüccarların dolandırıcılık yapması da Buhara'da oldukça yaygındı. Dolandırıcılığın yanı sıra ürünleri eksik tartma ve ölçme, hayvan hırsızlığı, sübyancılık ve halk tarafından işlenen diğer suçlarda ise önemsiz cezalar verilirdi. Budrin bu tip suçlarda şu şekilde ceza verildiğini ifade eder: İlk olarak suçlu beline kadar soyularak yarı çıplak bir şekilde birçok sokak ve çarşıda ibret-i âlem için dolaştırılırdı. Bu esnada sağ ve solundan olmak üzere her iki tarafından sert biçimde bir kamçıyla acımasızca kırbaçlanırdı. Bu sırada suçlu cezasının sebeplerini halka ilan eder ve orada bulunan herkese kötülüklerden kaçınmaları için telkinlerde bulunurdu.²⁵⁹

Budrin'in anlattığı ceza sistemlerine rağmen Buhara'da suç işleme oranı oldukça fazlaydı. Öyle ki Budrin'den sonra Buhara'ya gelen pek çok seyyah cezalara değinmiştir. Budrin'in belirttiği bu suçların yanı sıra İngiliz kâşif Alexander Burnes'in gözlemlerine göre halka açık bir yerde tütün içmek, Cuma namazını olabildiğince hızlı kılmak veya namaz kılınırken dışarıda görünmek de Buhara'da suç olarak görülüyordu.²⁶⁰ Yüzyılın sonlarında Buhara'ya gelen Olufsen de afyon içmenin yasak olmasına rağmen her yerde gizli bir şekilde içildiğini belirtmiştir.²⁶¹

Buhara'da işlenen suçlara göre verilen cezalar Budrin'in bahsettiği ile sınırlı değildi. Rus subay Demezov Buhara'da daha başka cezaların verildiğini de ifade etmiştir. Nitekim bu cezalardan biri Bit Han (pire çukuru) veya Kene Hane diye adlandırılan hapisshane de çürümeye mahkûm edilen suçlulara verilen cezadır.

²⁵⁷ Nazarov, 1823, 37

²⁵⁸ Halfin, 1983, 57-58.

²⁵⁹ Budrin, 1871, 38.

²⁶⁰ Burnes, 1834, 284.

²⁶¹ Olufsen, 1911, 465.

Demezön verilen bu cezayı iğrenç bir işkence olarak adlandırmaktadır. Onun aktardığına göre bu hapisnede akrepler ve ısırığıyla son derece öldürücü haşeratlar vardı. Buraya gelen suçular iki veya üç gün içinde dehşetli kramplarla ölürlendi. Demezön'un değindiği bir diğler ceza şekli ise genellikle ayak ve omuzlarına değnek vurma cezasıydı. Bu tip ceza ise daha hafif suç işleyenlere verilirdi.²⁶²

3.2.3. Emniyet

Buhara'da ortaya çıkabilecek çeşitli sosyal sorunlara karşı güvenlik önemleri alınıyordu. Bu bağlamda şehir içinde güvenlikten sorumlu polisler "полиция" önem arz etmekteydi. Budrin Buhara'da bulunan polislerin son derece katı olduğu görüşündedir. Onun gözlemlerine göre şehirde havanın kararmasıyla birlikte davul çalınır ve bu davul sesinden sonra kimse dışarıya çıkamazdı. Anlaşılacağı üzere Buhara'da akşamları sokağa çıkma yasağı uygulanıyordu. Geceleri devriyelerin gezdiğini belirten Budrin 300 kişiden oluşan polis memurlarının tüm gece boyunca sokaklarda dolaşarak karşılaştıkları herkesi gözetim altına alındığını ifade etmiştir. Budrin'e göre gözaltına alınan kişinin ertesi gün vezirin karşısına çıkartılırdı. Kişi eğer gecenin bir vakti evinden neden çıktığına dair haklı ve geçerli bir sebep beyan ederse serbest bırakılırdı. Fakat aksi durumda kişi hırsızlıkla suçlanırdı. Budrin Buhara şehrinde polislerin gece olduğu gibi gündüzleri de aynı şekilde dolaştığını sokak ve çarşılarda insanları gözetlediği bilgisini de verir.²⁶³ 1830'lu yıllarda Buhara'ya gelen Alexander Burnes şehirdeki bu tutuma ilişkin gece evinden çıkmak zorunda kalan kimsenin bir fenerle dışarı çıkması gerektiğini ifade etmişti. Ona göre şehirde olağanüstü güvenlik önlemleri mevcuttu. Polisin düzenlemeleri ise kusursuzdu.²⁶⁴

3.4. Buhara'da Ekonomik Hayat

3.4.1. Ticaret

Jeopolitik ve stratejik açıdan önemli bir sahada yer alan Buhara, Türkistan ticaretinde oldukça söz sahibiydi. Nitekim Buhara şehri Doğu ve Batı Asya arasındaki ticari yolların kesiştiği bir merkez noktasıydı. Asya ürünleri buradan Avrupa'ya

²⁶² Halfin, 1983, 58.

²⁶³ Budrin, 1871, 38-39.

²⁶⁴ Burnes, 1834, 279.

gönderilirdi. Bu nedenle Buhara’da ticaret sürekli canlıydı. Verimli topraklarını işleyen köylü tarımın yanında hayvancılık ile uğraşırken şehirli ticaretle uğraşır. ²⁶⁵

Budrin Buhara şehrinde ticaret ile alakalı malumatlar verirken çeşitli eşya ve mal ticaretinde arada daima komisyoncular olarak adlandırılan kişilerin bulunduğu bahsetmiştir. ²⁶⁶ Budrin ile aynı görüşte olan Meyendorf da ticarete mal alıp satımını üstlenen komisyoncuların olduğunu ifade etmiştir. ²⁶⁷ Budrin’e göre komisyoncular satıcıların dürüstlük ve adaletini koruyucu adı altında halk tarafından meşrulaştırılmış dolandırıcılarıdır. Budrin hile ve dolandırıcılığın oldukça olağan olduğuna vurgu yapmıştır. Bu kişiler kendi çıkarları doğrultusunda çeşitli kurnazlık ve hizmetlerle hem satıcı hem alıcıyı fiyat konusunda anlaşma sağlamaya çalışmaktadır. Şayet satıcı mal karşılığında bilinenden fazla fiyat alması durumunda, komisyoncu ondan ücret talep etmekteydi. Budrin komisyoncuların Buhara’da epeyce fazla olduğunu söyler. Sadece pahalı değil aynı zamanda ucuz herhangi bir ürünün onlar olmadan satın alınamayacağını da ifade eder. ²⁶⁸

Budrin Buharalıların ticaretle anıldığından bahsetmiştir. Fakat buna rağmen ticarete ne uygun bir düzen ne de gerekli bir kurum vardır. Anlaşılacağı üzere Budrin Buharalıların ticarete kurumsallaşamadıklarına dikkat çekmiştir. Aynı zamanda yapılan alışverişlerde tüccarlar arasında hile ve dolandırıcılığın yaygın olduğunu da ifade eder. Budrin’e göre tüccarlar arasında hile ve dolandırıcılık yapılırsa bunların karşılığında katı cezalar verilirdi. Nitekim bu durum Buhara’da ticari konularda hukuki yaptırımların ağır olduğunun bir göstergesidir. Budrin’e göre müşteriler satılan ürünlerden herhangi birinden memnun kalmadığı takdirde bir hafta veya daha fazla bir süre de iade etme hakkına sahiptir. Satıcı ise bu iadeyi kayıtsız şartsız kabul etmek zorundaydı. Ona göre kabul edilen ürünün parası müşteriye geri iade edilmesine rağmen tüccarlara güven olmazdı. Anlaşılacağı üzere XIX. yüzyıl Buhara’ında ticaret ahlakı henüz kendini tamamlayamamıştır. Öte yandan Buharalı tüccarlar Hanların himayesinde değillerdi. Budrin tüccarın ticareti devletin değil kendi çıkarları doğrultusunda yaptığını ifade etmiştir. Devlet ise ancak çeşitli yerlerden getirilen

²⁶⁵ Vurgun, 2016, 145.

²⁶⁶ Budrin, 1871, 27.

²⁶⁷ Meyendorf, 1975, 127.

²⁶⁸ Budrin, 1871, 28.

mallardan vergi alırdı. Budrin devletin bu durumunu şöyle değerlendirmiştir: “...ticaret kurallarının belirlenmesinin, ticaret yapanların korunmasının ve vatandaşları ile yabancıların güveninin kazanılmasını hiçbir zaman yükümlülük olarak görmemiştir.”²⁶⁹ Öyle ki bu durumun en güzel örneği Rus elçilik heyetinin Kızılkum önlerine geldiğinde Hivelilerin 600 deveden oluşan Buhara kervanlarını yağmalamasıdır. Hivelilerin bu girişimi karşında Buhara hanı kayıtsız kalmıştı. Buharalı tüccarların korunmasına ilişkin herhangi bir ödenek sağlanmamıştı. Budrin’in ifadelerine göre Kızılkum önlerine bir konvoy gönderilseydi Buharalı tüccarların hem malları da korunurdu hem de devletin önemli gelir gelir kaynağı olan vergileri kaybetmezdi.²⁷⁰

3.4.2. Terazi

Budrin Buhara’da ticaret ile ilgili malumatlar verirken terazi hususunda da birkaç bilgi aktarmıştır. Nitekim ona göre Buhara’da ekmek ve diğer ürünlerin satışında basit bir terazi kullanılmaktaydı. Budrin’in hesaplamalarına göre 1 Buhara pudu²⁷¹, 50 Rus pounduna²⁷² tekabül ediyordu. Ayrıca dört ve çeyrek poundun 10 çirike ayrıldığını ifade eder. Bu poundların üzerinde ise ağırlık işaretleri bulunan demirden yapılmış şeritlerin olduğunu belirtir.²⁷³

3.4.3. Madeni Para

Budrin Buhara’da saraya yakın mesafede darphane olduğunu söyler. Bu darphanede tilla olarak adlandırılan altın para, tenge denilen gümüş para ve pul olarak adlandırılan bakır paralar basılmaktadır.²⁷⁴ Hanikov’a göre de paraların durumu Budrin’in verdiği bilgiler paralelindeydi. Hanikov tilla, tenge ve pul olarak belirttiği paraların atın, gümüş ve bakırdan yapıldığını aktarır.²⁷⁵ Budrin’e göre Tilla 22 tengeye, tenge 50 pula, pul ise 3 Rus madeni para değerindedir. Rus madeni parasına çevrildiğinde tillanın karşılığı 16 ruble tenge ise 75 kopeyke eş değerdir. Ayrıca bir

²⁶⁹ Budrin, 1871, 32.

²⁷⁰ Budrin, 1871, 32-33.

²⁷¹ Pound, 16.38 kilograma denk gelen eski bir Rus ağırlık ölçüsüdür.

²⁷² 409,5 grama denk gelen eski Rus ağırlık ölçüsüdür.

²⁷³ Budrin, 1871, 33.

²⁷⁴ Budrin, 1871, 33.

²⁷⁵ Hanikov, 1983, 114.

Hollanda dukası 17 tenge ve 1 ruble karşılığında 5 ½ ödenmektedir.²⁷⁶ Hanikov ise 1 tillanın 21 tengeye, 1 tengeye 44 pula değer olduğunu belirtmiştir.²⁷⁷

Budrin günlüğünde altın ve gümüş madeni paraların imalatını şöyle anlatmıştır: *“Önce altın veya gümüşten ince şerit çubuklar dökülüyor ve madeni para için gerektiği kadar parçalara ayrılıyor. Daha sonra her bir parça, altta harflerin oyularak işlendiği ve üstünde yine harfleri içeren damganın bulunduğu tezgâha yerleştiriyorlar; en son büyük bir çekiçle damganın üzerine vuruyorlar ve madeni parayı çıkarıyorlar; bakır pulu ise özel kalıplara döküyorlar..”* Budrin tüm madeni paraların her iki tarafında Farsça yazıların mevcut olduğunu söyler. Ayrıca tilla ve tengenin üç farklı türü olduğunu belirtir. Bu farklılığın temel sebebini ise paralara isimlerinin verildiği farklı Hanlardan kaynakladığı olarak açıklamıştır.²⁷⁸

3.4.4. Tarım

Buhara’da tarım, ulusal servetin en mühim kaynağıydı. Sayısız türde ürün, hem nüfusunun ihtiyaçlarını karşılıyor hem de ticaretin gelişmesine katkıda bulunuyordu. Öyle ki Amuderya ve Zerefşan²⁷⁹ gibi nehirlerin hayat verdiği bereketli topraklar sayesinde Buhara halkı pek çok sebze, meyve, tahıl ürünleri yetiştiriliyordu. Bu bağlamda bölge halkının temel geçim kaynağının başında tarım gelmektedir.

Tarım hakkında kıymetli bilgiler aktaran Budrin, Buhara’nın yazları aşırı sıcak ve yağışların az olduğunu belirtir. Sadece bahar aylarında yağışların olmasına rağmen tüm ülkede hasatın her zaman bol olduğunu ifade eder. Hatta bazen yıl içerisinde iki kere hasat topladıklarını da ekler. Budrin burada Buhara topraklarının daima bereketli olduğuna vurgu yapmıştır.²⁸⁰ Alexander Burnes Budrin de olduğu toprağın bereketli olduğuna dikkat çekmiştir. Burnes Ceyhun Nehri’nin güneyinde yer alan şehirlerde buğdayın üst üste üç yıl ürün vermesini oldukça şaşkıncı bulmuştur.²⁸¹

²⁷⁶ Budrin, 1871, 33.

²⁷⁷ Hanikov, 1843, 114.

²⁷⁸ Budrin, 1871, 33-34.

²⁷⁹ Amu Derya kadar büyük olmasa da bölgeye ondan daha fazla hizmet eder ve yerleşim yeri kurma ve sulama açılarından bölge için daha önemlidir. Nehrin “Altın Taşıyan” anlamına gelen Zerefşan ismine, ne var ki, XVIII. yüzyıla kadar literatürde rastlanmaz. Nehir daha çok “Sogd Nehri” veya “Âb-ı Kuhek” olarak bilinirdi. Bkz. Çelik, 2009, 19-20.

²⁸⁰ Budrin, 1871, 30

²⁸¹ Burnes, 1834, 169.

Budrin tarlaların sulama sistemiyle ilgili olarak bazı malumatlar vermiştir. Ona göre nehirden çekilen kanallar yardımıyla kuraklık önlenmektedir. Bu sayede tarlaların hem kışın hem de yazın birkaç kez sulanabildiğini belirtmiştir. Ayrıca bazı kanalların çok büyük ve birkaç 100 verst uzunluğunda olduğunu da ifade etmiştir.²⁸² Meyendorf'da Budrin ile benzer tespitlerde bulunmuştur. Meyendorf'un bildirdiklerine göre ise topraklar sulama kanallarıyla desteklenmektedir. Bu durumun ise Buhara'da tarımsal çeşitliliği artırdığı görüşündedir.²⁸³

Budrin'e göre tarlalar öküzlerle ve Rusya'da olduğu gibi pulluğa (*пльз*) benzeyen tarım makineleriyle sürülürdü. Fakat Budrin kullanılan tarım aletleriyle ilgili başka bir bilgi vermemiştir.²⁸⁴ Meyendorf Buhara'da kullanılan tarım aletleriyle alakalı bazı tespitlerde bulunmuştur. Ona göre Buhara da tarım aletleri kalitelidir. Fakat daha fazla mahsulün alınması için ıslah edilmesi görüşündedir.²⁸⁵

Budrin Buhara'da tarım ürünlerinin büyük bir başarıyla yetiştirildiğini söyler. Ayrıca üretimin oldukça verimli olduğunu belirtir. Ona göre yetiştirilen tarım ürünleri arasında buğday, saraçan darısı, beyaz darı, mercimek ve bezelye gelmektedir.²⁸⁶ Nitekim Meyendorf da Buhara'da arpa ve buğday ekiminin çok yaygın olduğunu belirtmiştir.²⁸⁷ Rus Subay Demezov ise Budrin'in bahsettiği tarım ürünlerine susam, maş fasulyesi (bir tür mercimek) ve yulaf eklemiştir.²⁸⁸

Budrin tarım ürünlerinin yanı sıra Buhara'da çeşitli bahçe sebzelerinin de iyi yetiştiğinden bahseder. Fakat bu sebzelerin neler olduğu hakkında malumat vermez.²⁸⁹ Buhara'da yetiştirilen sebzeler hakkında bilgi veren Meyendorf, salatalık, lahanası, soğan gibi pek çok sebze türünün olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca ülkede patates ve enginarın bilinmediğini ve yetiştirilmediğini belirtmektedir.²⁹⁰ Nitekim Olufsen de ülkede patatesin bilinmediğini belirtmiştir.²⁹¹ Hanikov'da Budrin ile aynı görüştedir. Buhara'da sebze yetiştiriciliğinin oldukça önemli olduğunu ifade ederek havuç, turp,

²⁸² Budrin, 1871, 30.

²⁸³ Meyendorf, 1975, 111.

²⁸⁴ Budrin, 1871, 30.

²⁸⁵ Meyendorf, 1975, 108.

²⁸⁶ Budrin, 1871, 30.

²⁸⁷ Meyendorf, 1975, 111.

²⁸⁸ Halfin, 1983, 76.

²⁸⁹ Budrin, 1871, 30.

²⁹⁰ Meyendorf, 1975, 110.

²⁹¹ Olufsen, 1911, 498.

lahana, soğan, salatalık, bezelye, mercimek, fasulye ve kabak gibi ürünlerin yetiştirildiğinden bahsetmiştir.²⁹²

Budrin Buhara'da yetiştirilen sebzelerin yanı sıra kavun, karpuz, dut gibi meyvelerden de söz etmiştir. Ona göre Buhara meyve bahçeleriyle doluydu. En meşhur meyvesi ise kavundu. Budrin Buhara'da yetiştirilen kavunun oldukça lezzetli olduğunu söyler. Ayrıca bir kavunun 30 pound'a kadar ulaşabildiğini de ifade eder. Nitekim Buhara'da yetiştirilen meyveler hakkında bilgi veren her seyyah bu meyvenin mükemmelliğine vurgu yapmıştır. Öyle ki kavun Buhara'nın en seçkin meyvesidir.

Budrin kavunun yanı sıra meyvelerden karpuz hakkında bilgiler vermiştir. Ona göre Buhara'da büyük karpuzlar mevcuttur. Fakat çoğunluğunun ortası boş ve lezzetli değildir.²⁹³ Budrin karpuzun yanı sıra bahsettiği bir diğer meyve duttur. Buhara'da özellikle dut ağacının bolca yetiştirildiğini ifade etmiştir. Anlaşılacağı üzere Budrin Buhara'da yetiştirilen pek çok meyveden sadece kavun, karpuz ve duttan bahsetmiştir. Nitekim XIX. yüzyılda Buhara gelen pek çok seyyah eserlerinde yetiştirilen meyveler hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıntılı bilgi verenler arasında ise hiç kuşkusuz Hanikov gelmektedir. Hanikov eserinde sebze ve meyvelerin üretiminin nasıl olduğunu, hangi koşullarda yetiştirildiğini, bir meyvenin kaç çeşidi olduğuna kadar pek çok bilgiyi aktarmıştır. Nitekim ayrıntılı olarak anlattığı meyve ağaçlarından bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: asma, elma, ayva, armut, şeftali, erik, incir, kayısı, nar, dut.²⁹⁴

Budrin Buhara'da tarım ürünleri ve meyve bahçelerinin yanı sıra ev ihtiyaçları için kavak ve söğüt ağacının yetiştirildiğini ifade eder. Ona göre Buhara'da ormanlar neredeyse hiç yoktur ve odun için küçük çalılar uzak yerlerden develerle taşımak zorunda kalıyorlardı. Bu nedenle Buharalıların yakacak odun yerine sıklıkla tezek kullandıklarını da belirtmiştir. Ayrıca bir arabalık(?) çalı ise 8 ve üzeri tengeden satılmaktadır. Bununla altı ve üzeri rubleye tekabül ettiğini ifade etmiştir.²⁹⁵ Meyendorf da Budrin ile aynı görüştedir. Ülkenin batı kesiminde ormanların olmadığını ve uzak bölgelerden çalılar getirildiğini ifade eder. Yakacak odun yerine gübre kullanıldığını belirtmiştir.²⁹⁶

²⁹²Hanikov, 1843, 176.

²⁹³ Budrin, 1871, 31.

²⁹⁴ Hanikov, 1843, 120-160.

²⁹⁵ Budrin, 1871, 31.

²⁹⁶ Meyendorf, 1975, 111.

Buhara’da ipek böcekçiliği açısından dut ağacı oldukça önemliydi. Öyle ki ipek böceği dut ağacının yapraklarından beslenmekteydi. Budrin Buharalıların özveriyle ipek böcekçiliği yetiştirdiklerini ifade etmiştir. Fakat hangi aşamalardan geçerek üretimin sağlandığına dair bir bilgi vermemiştir.²⁹⁷ Budrin’in aksine Hanikov, Buharalılar tarafından ipek böceğinin yetiştirilmesini oldukça tuhaf karşılamıştır. Ona göre dut meyvesi şurup ve şarap yapmak için iki şekilde kullanılırdı. Fakat Buharalılar dut ağacını Avrupalıların kullandığı stilden farklı olarak kullandığını ifade etmiştir.²⁹⁸

Budrin dut ağacının Buhara’da bahçelerde ve özellikle kanalların çevresinde bolca yetiştiğini belirtmiştir.²⁹⁹ Burnes ise Buhara ipeği en çok dut ağacının bol bol yetiştiği Amu Derya kıyılarında üretilirdi ve neredeyse bütün Türkmenler yaz ayı boyunca ipek böceği yetiştirmekle uğraşırlardı. Önemli miktarda Kabil’e ihraç edilirdi ve hatta Hindistan’a da gönderilirdi.³⁰⁰ Budrin’in günlüğünde ipek böcekçiliğinin ihracatıyla ilgili herhangi bir malumat yoktur. Yüzyılın sonlarında Buhara’ya gelen Olufsen Buhara’nın en tipik ağaçlarının dut ağacı olduğunu ifade etmiştir. Ülkenin her yerinde rahatlıkla yetiştiğini ve bolca meyve verdiğinden bahsetmiştir. İpek üretimi açısından oldukça değerli olduğunu da eklemiştir.³⁰¹

Budrin dut ağacının yapraklarından elde edilen ipek sayesinde Ruslarda pek bulunmayan brokar kumaş,³⁰² saten, süsler ve çeşitli malzemeler ürettiklerini belirtmiştir.³⁰³ Giyim-kuşamdan süs eşyalarına kadar yaşamın pek çok alanında ipek kullanılıyordu. Nitekim Budrin Buhara halkından bahsederken şehirde yaşayan Yahudileri diğer kesimden ayırmak için bellerine ipek kumaştan şal takmanın yasak olduğunu ifade etmiştir. Anlaşılacağı üzere ipeğin sosyal sınıfı belirleme hususunda da oldukça önemli bir yere sahip olduğu aşikârdır.³⁰⁴

Buhara halkının endüstriyel bitkiler arasında önem verdiği bir diğer bitki pamuktur. Budrin’in pamuk yetiştiriciliği hakkında verdiği bilgiler sınırlıdır. O, pamuğun halkın önemli sanayi alanı olduğunu belirtir. Ekimi için kumlu araziler

²⁹⁷ Budrin, 1871, 31.

²⁹⁸ Hanikov, 1843, 134-135.

²⁹⁹ Budrin, 1871, 31.

³⁰⁰ Burnes, 1834, 179-180.

³⁰¹ Olufsen, 1911, 499.

³⁰² Genellikle renkli ipeklerle yapılan ve zengin desenlere sahip dokuma kumaş türüdür.

³⁰³ Budrin, 1871, 31.

³⁰⁴ Budrin, 1871, 29.

seçilmekte ve iki buçuk ay gibi kısa süre içerisinde yetiştirildiğini aktarır.³⁰⁵ Rus Subay Demezov'a göre pamuğun ekimi çok özen gerektirir. Soğuğa karşı oldukça hassastır zira zarar görebilir. Demezov pamuğun Buhara civarında Miyankal³⁰⁶, Kermine³⁰⁷ ve Semerkant'ta başarıyla yetiştirildiğinden bahseder. Fakat Budrin'in günlüğünde pamuğun hangi bölgelerde yetiştirildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmaz.³⁰⁸ Olufsen ise pamuk üretiminin her yerde ve herkes tarafından yapıldığını belirtmiştir. Ayrıca ülkenin ihtiyaç fazlası ham pamuğun Rusya'ya ihraç edildiğini ifade etmiştir.³⁰⁹

3.4.5. Hayvancılık

Buhara halkının temel geçim kaynağı tarımın yanında hiç kuşkusuz hayvancılıktı. Hayvana dayalı geçim onlar için oldukça önemliydi. Öyle ki Buhara halkı hayvancılık sayesinde hem ticaret yapıyor hem de etinden sütüne, derisinden yününe kadar pek çok alanda hayvanlardan istifade ediyordu. Bunun yanı sıra hayvanlara bilhassa yük taşımacılığı açısından ihtiyaç vardı. Pazarlara getirilen malların taşınmasından kervan ticaretine kadar pek çok alanda hayvanlardan yararlanılıyordu.

Budrin Buhara'da yetiştirilen bazı hayvan çeşitlerinden, bahsettiği hayvanların işlevsel özelliklerinden ve hayvanların satış fiyatına dair kayda değer bilgiler vermiştir. Bu bağlamda ilk sırada evcil hayvanlar gelir. Budrin Buharalıların az sayıda evcil hayvan yetiştirildiğinin bilgisini vermiştir. Bunun nedenini hem mera ve otlakların yetersizliğine hem de Buhara'nın birçok yerinde açılmış olan hendeklerin bulunuyor olmasına bağlamıştır. Öyle ki Buhara esas olarak tarım bölgesiydi. Bu durum Budrin'in dikkatini çekmiş olacak ki Buhara'nın ekilebilir arazi ve bahçelerle dolu olduğuna vurgu yapmıştır. Bu bağlamda Buhara'da hayvanların yeterince beslenebilmesi için elverişli ve geniş meraların bulunmadığını ifade etmiştir. Ona göre Buharalılar Rusya'da da bilinen ve hayvanların beslenmesinde kullanılan farklı türdeki ürünleri tarlalara ekiyorlardı. Ayrıca hayvanların buğday samanı, saraçan darısı ve

³⁰⁵ Budrin, 1871, 30-31.

³⁰⁶ Miyankal; Kette-Kurgan Vadisi'nde bulunan bir şehir. Kette-Kurgan ise Miyankal Vadisi'nde yer alan ve Semerkand ile Kermine arasında bulunan bir şehirdir. Bkz. Halfin, 1983, 137; Hanikov, 1843, 65.

³⁰⁷ Kermine, Miyankal Vadisi'nde yer alan ve Zereşan Nehri'nin sol kıyısında bulunan, Buhara'ya 110 km uzaklıktaki şehirdir.

³⁰⁸ Halfin, 1983, 75-76.

³⁰⁹ Olufsen, 1911, 496.

arpa gibi ürünlerle beslediklerini eklemiştir. Budrin hayvanların beslenilmesi için kullanılan ürünlerin en az 10 ila 11 tenge arasında satıldığını da ifade etmiştir.³¹⁰

Buhara'nın ekonomik ve sosyal yaşamının temelini oluşturan hayvanlardan her alanda ihtiyaç vardı. Budrin bu hayvanlar içerisinde Buhara'da oldukça meşhur olan argamak cinsi at, yük ve taşımacılık için kullanılan deve ve eşek, küçükbaş hayvanlarından sığır ve koyun, kümes hayvanlarından tavuk ve horozdan söz etmiştir.

Türkistan'ın pek çok bölgesinde olduğu gibi Buhara'da da "Argamak" adı verilen atlar oldukça meşhurdur. Budrin bu atların oldukça güzel olduğunu söyler.³¹¹ XIX. yüzyılda Buhara'ya gelen seyyahlara baktığımızda bu atın ününden epeyce bahsedenler mevcuttur. Budrin ile Rus heyetinde yer alan tıp doktoru Eversman Türkmenlerin argamak adını verdikleri atların Buhara'da oldukça kıymetli olduğunu ve Rus sarayına hediye olarak verildiğini belirtmiştir.³¹² XIX. yüzyıl seyyahlarından Meyendorf harika bir hıza ve görkemli bir görünüme sahip olan argamak cinsi atların Türkmenler tarafından bölgeye getirilerek Buharalılara tanıtıldığını ve zaman zaman Buharalılara bu at cinsinin satıldığını belirtir.³¹³ Budrin Buhara'da ün salmış bu atların en iyisinin 100 Buhara altın sikkesi olduğunu bunun da o dönem değeriyle 160 rubleye tekabül ettiğini söyler.³¹⁴ Meyendorf ise iyi yetiştirilmiş bu atların fiyatının 800 ila 2500 ruble arasında değiştiğini ifade eder.³¹⁵ Hanikov iyi bir argamakın ortalama fiyatının 50 ila 70 tilla arasında değiştiğini belirtmiştir.³¹⁶ Yine XIX. yüzyıl seyyahlarından Amerikalı Eugene Schuyler, iyi bir argamakın fiyatının çok pahalı olduğu bilgisini vermekle yetinir.³¹⁷

Budrin Argamak cinsi atların sadece binicilik için kullanıldığına dikkat çeker.³¹⁸ Nitekim Hanikov da Budrin ile aynı görüştedir. Ona göre argamak atları uzun boylu, ince bacaklı, güzel tüylü kuğu gibi süzülen bir at cinsidir. Uzun yolculukta kullanılmaya dayanıklı değildir.³¹⁹ Eugene Schuyler bu cins atların oldukça büyük ve

³¹⁰ Budrin, 1871, 31-32.

³¹¹ Budrin, 1871, 32.

³¹² Nazarov, 1823, 55.

³¹³ Meyendorf, 1975, 111.

³¹⁴ Budrin, 1871, 32.

³¹⁵ Meyendorf, 1975, 111.

³¹⁶ Hanikov, 1843, 154-155.

³¹⁷ Schuyler, 1876, 129.

³¹⁸ Budrin, 1871, 32.

³¹⁹ Hanikov, 1843, 155.

hafif hayvanlar olduğunu belirtir. Ancak kullanımdan çok gösteriş için uygun olduğunu ifade eder.³²⁰

Buhara’da bir diğer önemli hayvan olarak deve öne çıkmaktadır. Etinden sütüne, derisinden yününe kadar pek çok bakımdan yararlanılan deve oldukça değerlidir. Develerin en önemli özelliği ise uzak mesafeler arasındaki taşımacılığa uygun yapısıdır. Nitekim Budrin özellikle taşımacılık için develerin kullanıldığını ifade eder. Aynı zamanda develerin Buhara’da oldukça fazla bulunduğunu belirtir.³²¹ İngiliz kâşif Aleksandr Burnes’e göre çöl ile çevrili ülkede deve oldukça önemli bir hayvandır. Budrin ile aynı görüşte olan Burnes, develerin Buhara’da oldukça fazla olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Buhara’nın bütün ticareti develer vasıtasıyla yapıldığını belirtmiştir.³²²

Budrin develerin yanı sıra taşımacılık için eşeklerden yararlandığını belirtir. Yine develerde olduğu gibi Buhara’da eşeklerin oldukça fazla olduğunu ifade etmiştir.³²³ Rus subay Demezov Budrin ile benzer ifadeleri vermiştir. Ona göre Buhara’da eşek daha çok pazar yerine malların taşınması işinde kullanılmaktadır.³²⁴ Hanikov ise eşeklerin süt, meyve, yeşillik, keten vb. malları köylerden şehirlere ve pazar yerlerine taşımak için kullanıldığını belirtmiştir.³²⁵

Buhara’da sığır ve koyun yetiştiriciliği de vardır. Ancak Budrin’in söylediğine göre sığır yetiştiriciliği koyuna göre daha yaygındır.³²⁶ Rus subay Demezov da Buharalıların koyun yetiştiriciliği ile az ilgilendiğini çünkü koyunların büyük çoğunluğunu Kazaklardan satın aldıklarını belirtmiştir.³²⁷

Budrin kümes hayvanlarından ise sadece tavuk ve horozdan söz etmiştir. Buhara’da yetiştirilen tavukların Rusya’da yetiştirilenden daha büyük olduğunu ifade etmiştir. Buhara’da yetiştirilen tavukların büyük olduğunu ifade etmiştir. Horozların ise sadece yetiştirildiğine değinerek ayrıntı vermemiştir.³²⁸

³²⁰ Schuyler, 1876, 129.

³²¹ Budrin, 1871, 32.

³²² Burnes, 1834, 176-177.

³²³ Budrin, 1871, 32.

³²⁴ Halfin, 1983, 76.

³²⁵ Hanikov, 1843, 157-158.

³²⁶ Budrin, 1871, 32.

³²⁷ Halfin, 1983, 76-77.

³²⁸ Budrin, 1871, 32.

3.5. Buhara’da Günlük Hayat

3.5.1. Camiler

Buhara’nın başlıca dini mimari eseri camilerdir. Budrin’in anlattıklarına bakılırsa büyüklüğüyle orantılı olmayan camiler Buhara şehrinde 360 adet idi. İçlerinden bazıları oldukça büyük ve iyi bir görünüme sahipti. Hepsinin pişmiş tuğladan yapıldığını belirten Budrin, birçok caminin dış yüzeyinin renkli boya ile boyandığını ve kilden yapılan parmaklıklarla çevrelenmiş pencerelerin olduğunu ifade etmiştir. Camilerin içerisinde zemine serilen ve ibadet edenlerin oturduğu halı, keçe ve hasırın dışında hiçbir süsleme olmadığını da günlüğüne eklemiştir.³²⁹ Meyendorf Buhara’da 360 adet cami olduğunu, şehirde bulunan medreselerin her birinin yanında veya karşısında yer aldığını belirtmiştir. Ayrıca büyük camilerin yanı sıra kısmen tuğladan ve kilden yapılan küçük camilerde bulunduğunu ifade etmiştir.³³⁰ Budrin ile aynı heyetin içerisinde bulunan Eversma da Buhara’da 360 adet cami olduğunu belirtmiştir.³³¹ Rus subay Demezov Buhara’daki camilerin sayısı hakkında yabancıların oldukça dikkatini çektiğini ve hemen hemen her mahallede mescit bulunduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte şehrin tamamında beş vakit namazın toplu kılındığı toplam üç büyük cami olduğunu eklemiştir.³³² Hanikov’un Buhara’da bulunan camiler hakkında belirttiği bilgiler Budrin’e benzerlik göstermektedir. Onun seyahati sırasında bölgedeki cami sayısı 360 idi. Bütün camilerin hepsi taştan yapılmıştı.³³³

Budrin sarayın karşısında bir cami olduğunu ve Han’ın her Cuma namaza geldiğini söylemiştir.³³⁴ Meyendorf’un notlarına bakıldığında bu caminin sarayın karşısında “*Registan*”³³⁵ adı verilen büyük meydana olduğunu öğreniyoruz. Meyendorf bu caminin çeşitli çiçek buketleriyle ve Kur’an’dan birkaç alıntı içerecek şekilde süslemelere sahip olduğunun bilgisini vermiştir.³³⁶

³²⁹ Budrin, 1871, 24.

³³⁰ Meyendorf, 1975, 101-102.

³³¹ Nazarov, 1823, 38.

³³² Halfin, 1983, 60.

³³³ Hanikov, 1843, 84-85.

³³⁴ Budrin, 1871, 24.

³³⁵ Yakınında sarayın bulunduğu merkezi meydan.

³³⁶ Meyendorf, 1975, 102.

Budrin, Buhara'nın tüm sakinlerinin Cuma günü tüm işlerini bırakarak ibadet için camiye geldiğini ve namaz vakti geldiğinde, Han en iyi *Argamak*³³⁷ üzerinde en güzel kaftanını ve sarığını giymiş biçimde mahiyetindekiler eşliğinde saraydan çıktığını belirtmiştir. Buhara sakinlerinin ise başları eğik aşağı bakarak ve el pençe divan durarak “*Selamünaleyküm*” diye bağırdıklarını ardından Han'ın camiye girerek namaz kılındığını eklemiştir. İbadetin sonunda bazen Han'ın vaaz verdiğini belirtmiştir. Han'ın camiye girişi gibi saraya dönüşü de yine törenseldir.³³⁸

3.5.2. Okullar

Buhara Hanlığı'nda Müslüman eğitim kurumları mektep ve medrese olarak ayrılıyordu. Mektepler günümüzde ilkokul diyebileceğimiz kurum iken medreseleri ise yükseköğretim kurumu olarak ifade edebiliriz. Nitekim XIX. yüzyıl Buhara'da dini eğitimin önemli olduğu bir dönem olmuştur. Dönemin Buhara Hanı Emir Haydar'ın babası Şah Murad gibi dini eğitime önem verdiği bir han olduğunu yukarıda bahsetmiştik. Emir Haydar Buhara'da eğitimin destekleyicileri sıfatıyla müderris olarak medreselerde ders verdiği bilinmektedir.³³⁹

Budrin'in Buhara tasvirlerinde eğitim müessesesi olarak mektepleri ele aldığını görüyoruz. Bir din adamı ruhuyla gözlem yapan Budrin dinin eğitim sistemi üzerinde etkisine ve verilen eğitimin yetersizliğine dikkat çekmiştir. Onun aktardığı bilgilere göre camilerde İslam hukukunun öğretildiği odalar vardı.³⁴⁰ 1830'lu yıllarda Buhara'ya gelen Rus subay Demezov Budrin ile benzer ifadelerle bulunmuştur. Rus subayın verdiği bilgilere göre mektepler her mescidin yanına inşa edilmişti. Mekteplerde çocuklar okuma, yazma, Kur'an'ın ilk kısımlarını ve ibadetlerde sık sık okunan dualarla eğitim görüyorlardı.³⁴¹ Budrin mekteplerde her yaşta insanın okuma yazma öğrendiğini hatta 50 yaşında bir insanın bile eğitim aldığından bahsetmiştir. Öyle ki mekteplerde eğitimi veren kişiler “molla” olarak isimlendirilirdi. Mollalar

³³⁷ Meyendorf'un ifadelerine göre “Argamak” olarak adlandırılan bu büyük ve hızlı atlar olağanüstü bir bakıma tabi olmakla beraber Türkmenlerin bölgeye getirip yüksek meblağ karşılığında Buharalılara satılıyordu. Eversman ise Türkmenlerin en saygın atlarının “Argamak” olduğunu belirtmiştir. Meyendorf, 1975, 111; Nazarov, 1823, 56.

³³⁸ Budrin, 1871, 24.

³³⁹ Dinçer Koç, “Buhara Emirliğinde Eğitim Sistemi”, *Туркологические Исследования (Turkological Studies)*, C. 3, S.1, 2020, s.7-17.

³⁴⁰ Budrin, 1871, 24.

³⁴¹ Halfin, 1983, 45.

verdikleri eğitim karşısında ücret alıyor hatta başarı ve davranışlarına göre Han'dan ödenek dahi alabiliyorlardı. Ayrıca her yıl ekmek alındığına değinmiştir.³⁴² Mollalara ekmek alınımına ilişkin bilgileri XIX. yüzyılın ilk yarısında Buhara'ya gelen Hanikov'un eserinde rastlıyoruz. Onun tespitlerine göre Buhara'da mollalara verilen ücret genellikle yılda 1 ile 3 tilla arasında değişiyordu. Ayrıca eğitime başlarken öğrenci öğretmene hediye olarak kaftan, gömlek, çizme ve kuşak getiriyordu. Bunlara ilave olarak kuru meyvelerle dolu bir tepsi, bir miktar çay ve on ekmekle birlikte her öğrenci Perşembe günleri evden öğretmenine bir ekmek getirmek zorundaydı. Öğrenci velileri çocukları Kur'an'ı okumaya başladığında öğretmene hediye olarak gene bir kaftan veriyorlardı. Eğer veliler zenginler ise çocuklarının öğrendiği Kur'an'ın her bir suresi için öğretmene kaftan vermeyi kabul ediyorlardı.³⁴³

Budrin mollaların hatip ruhu olduğunu ve aralarında dinlerin hakikatleri ile ilgili sohbet ettiklerini ifade eder. Ayrıca mollaların davranışlarını oldukça itici ve kavgacı bulur. Ona göre mollalar yeteri kadar bilgiye sahip kişiler değildi. Mekteplerde verilen eğitim sistemini eleştiren Budrin, Buharalıların ileri yaşlara kadar eğitim görmelerine rağmen yine de bilgisiz kaldıklarını ifade eder. Bunun sebebini ise Kuran'ın öğretilerine körü körüne bağlı olmaları olarak açıklamıştır.³⁴⁴ Meyendorf Budrin ile aynı görüştedir. Onun aktardığına göre Buharalılar çok uzun bir süre Kuran eğitiminden başka bir eğitim almıyorlar ve yaşamlarının en güzel yıllarını kendi yeteneklerini geliştiremeden geçiriyorlardı. Eğitimlerinin sonunda ise molla veya müderris olurlardı.³⁴⁵ Anlaşılacağı üzere mektep eğitiminin temel görevin bir Müslümanın bilmesi dinen zorunlu olan konuların öğrenilmesi olarak çerçevesi anlaşılmaktadır.

3.5.3. Kervansaraylar

Türk-İslam âleminin sosyal ve ticari hayatında en köklü yapılarından biri kervansaraylardır. Şehirlerarası yollar üzerinde kurulan kervansaraylar ticaretin nabzının attığı yerdir. Kervanlar yol üzerinde bulunan kervansaraylara uğrayarak burada hem konaklarlar hem de ticaret yaparlardı. Aynı zamanda kervanların

³⁴² Budrin, 1871, 24-25.

³⁴³ Hanikov, 1843, 210-211.

³⁴⁴ Budrin, 1871, 25.

³⁴⁵ Meyendorf, 1975, 150.

beraberinde getirdikleri malların istiflenmesi ve mal satışı yine bu yapılar sayesinde sağlanmıştır.³⁴⁶

Buhara, Türkistan coğrafyasında stratejik bir bölgede yer alıyordu. Nitekim Hanlığın ticaret güzergâhı üzerinde yer alması kervansarayların önemini katbekat arttırmaktadır. Buhara’da kervansaraylar özellikle Mangıt hanedanlığının iktidarıyla beraber bölgesel ve uluslararası ticaretin ana unsurlarından biri haline dönüşmüştür. Nitekim yerel bölgelerin üretim mallarının toplandığı Buhara Hanlığı’nın kadim başkenti Buhara, kervansarayları, çarşı ve pazarlarıyla Rusya, Hindistan, Afganistan, İran ve Çin gibi yabancı ülkelerden ve Hive, Hokand gibi komşu bölgelerden gelen çok sayıda tüccarın ve ticari kervanın taleplerini karşılamıştır.³⁴⁷

XIX. yüzyılda Buhara’ya gelen seyyahların çoğu eserlerinde ticari hayatın vazgeçilmez unsuru olan kervansarayların sayısı, mimari yapısı ve özellikleri hakkında bilgilere yer vermişlerdir. Budrin Buhara’da bulunduğu yıllarda 13 adet “taş” kervansaray olduğunu söyler.³⁴⁸ Budrin’in aksine Meyendorf Buhara’da 14 adet kervansaray olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu kervansarayların adları şöyledir: Abdullacan, Kuşbegi, Hint, Nogay, Hoca Cuybar, Taşkent, Karşi, Miragul, Emir, Kul-Ata, Fişan, Cankulşir ve iki küçük Ürgenç.³⁴⁹ 1832 yılında Buhara’da bulunan İngiliz kâşif Alexander Burnes’e göre 20 adet kervansaray vardı.³⁵⁰ 1834-1835 yıllarında Buhara’da bulunan Orenburg Neplüev Askeri Okulunda³⁵¹ müşavir olan Demezov’a göre Buhara’daki kervansarayların sayısı 25’e ulaşmıştı.³⁵² Buhara’da bulunduğu dönemde kervansarayları inceleme imkânı bulan Hanikov şehirde 24’ü taş ve 14’ü ahşap olmak üzere 38 adet kervansaray olduğunu belirtmiştir.³⁵³

Tarihsel süreç içerisinde kervansaraylar pek çok tüccarın ve sayısız kervanın uğrak yeri olmuştur. Bu bağlamda Buhara’ya gelen çoğu seyyahın Türk-İslam âleminin en köklü yapılarından olan kervansarayların fiziki durumlarıyla alakalı bazı

³⁴⁶ Şebnem Akalın, “Kervansaray”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 299-302.

³⁴⁷ Dinçer Koç, “Rus Kaynakların Göre XIX. Yüzyılda Buhara Kervansarayları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.121, S. 238, 2019, s. 51-64.

³⁴⁸ Budrin, 1871, 26.

³⁴⁹ Meyendorf, 1975, 100.

³⁵⁰ Burnes, 1834, 301.

³⁵¹ Türkistan’da Rus yayıncılığında önemli etkisi olan bir kurumdur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Özkan, “Rus Emperyal Yayılmasının Bir Vasıtası Olarak: Orenburg Neplüev Askeri Okulu”, 4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (14-17 Şubat 2019/ Yalova), 2019, s. 65-82.

³⁵² Halfin, 1983, 58.

³⁵³ Hanikov, 1843, 88-89.

malumatlar verdiğini görüyoruz. Budrin'e göre kervansaraylar şehrin farklı yerlerinde bulunuyordu. Bu durumun en önemli sebebi kervansayların ticaretin kavşak noktasında yer almasıdır. Kervansarayların mimari özelliklerinden bahseden Budrin bu yapıların iki katlı olduğunu ve daire şeklinde inşa edildiğini söyler.³⁵⁴ Aynı heyet içerisinde yer alan Meyendorf kervansarayların aynı plana göre inşa edildiğini belirtmiştir. Ayrıca bir avlunun etrafını çevreleyen kare şeklinde yapılar olduğunu da ifade etmiştir.³⁵⁵ Budrin'in günlüğünde Meyendorf'da olduğu gibi kervansarayların avluyu çevrelediğine dair bir bilgiye rastlanmaz. Heyet içerisinde Buhara'da kervansaraylar hakkında gözlemlerini yazan diğer şahsiyet Eversman'dır. Onun tespitlerine göre kervansaraylar kare şeklini oluşturacak biçimde birbirine yakın inşa edilen yapılardır.³⁵⁶

Buhara'da kervansarayların mimarisine ilgili ayrıntılı bilgi veren hiç kuşkusuz Rus subay Demezov'dur. Demezov Buhara'da kaldığı yıllarda (1834-1835) kervansarayları gözleme fırsatı bulmuştur. Öyle ki ona göre kervansaylar aynı plana göre inşa edilmiş olup iki katlı yapılardır. Demezov kervansarayların ilk katında kiler gibi bir depolama alanı bulunduğunu ve ilk katın avluya çıktığını ifade etmiştir. İkinci kat ise tüccarlar, zanaatkarlar, Hintliler, Buharalılar veya Tatarların yaşadığını belirtmiştir.³⁵⁷ Budrin kervansaraylarla alakalı Demezov kadar ayrıntılı bilgi vermez. Fakat kervansaraylarda tüccarların kaldığını söyler.³⁵⁸ 1843 yıllarında Buhara'da bulunan Hanikov ise kervansarayların yapısını medreseye benzetmiştir. Ona göre kervansarayların medreseden tek farkı okuma salonu yerine eşyaların depolanması ve mal satışı için kullanılan yapı olmasıdır.³⁵⁹ Nitekim Budrin kervansarayların hem alt hem de üst katlarında malların istiflendiğini söyler. Böylece kervansarayların depo olarak kullanıldığına dikkat çekmiştir.³⁶⁰ Budrin ile aynı yıllarda Buhara'da bulunan Eversman'da kervansarayların depo olarak kullanıldığına değinmiştir. Ayrıca kervanların yolculuğu esasında ulaşımın ve taşımacılığın vazgeçilmez unsuru

³⁵⁴ Budrin, 1871, 26.

³⁵⁵ Meyendorf, 1975, 100.

³⁵⁶ Nazarov, 1823, 37-41.

³⁵⁷ Halfin, 1973, 58.

³⁵⁸ Budrin, 1871, 26.

³⁵⁹ Hanikov, 1843, 88-89.

³⁶⁰ Budrin, 1871, 26.

develerin yüklenmesi ve malların boşaltılmasında kervansarayların işi kolaylaştırdığını ifade etmiştir.³⁶¹

XIX. yüzyılda kervansarayların gelirleri hakkında bilgi verenler de mevcuttur. Fakat Budrin kervansarayların gelirleri hakkında net bir rakam vermemiştir. Ona göre kervansarayların hem alt hem üst katlarında döneme göre belirlenen ücret karşılığında malların istiflenirdi.³⁶² Meyendorf kervansaraylardan elde edilen bu gelirin ise medreselere kazanç sağlaması için belli vakıfların mülkiyetine verildiğini ifade etmiştir.³⁶³ Buhara’da kervansarayların ücretleri hakkında ayrıntılı bilgi veren hiç kuşkusuz Hanikov’dur. Budrin’den çok sonra Buhara’ya gelen Hanikov kervansaraylar için kiracıların ödedikleri ücretler hakkında bazı malumatlar vermiştir. Hanikov’un tespitlerine göre kiracıları her sene Hazreti Emir Sarayı için 280 tilla, 36 odası bulunan Ayaz Sarayı için 200 tilla, Sarayı Hoca Cuybar veya Abdulla Kati Hoca Saraylarından ilki için 260, diğeri için 230 tilla, Nogay Sarayı için 240 tilla, Recebbek Divanbegi Sarayı için 150 tilla, Emiri Seyid Sarayı için 100 tilla, Barra Sarayı için 200 tilla ve İsmail Hoca Sarayı için de 160 tilla kira ödüyorlardı.³⁶⁴

3.5.4. Yeme-İçme

İnsanların temel ihtiyaçlarından biri olan yeme-içme bir milletin kültürünü ortaya koymada esas unsurdur. Öyle ki bir milletin yaşayış biçimi, sosyo-ekonomik durumu, gelenek ve görenekleri yeme-içme kültürünü oluşturur. Nitekim eski çağlarda Türklerin konargöçer bir hayat benimsemesine bağlı olarak hayvanların etinden sütünden yararlanmışlardır. Bu durum ise tarih boyunca Türklerin yeme-içme kültürünün şekillenmesini sağlamıştır. Yerleşik hayata geçiş ile beraber yeme-içme kültürü günden güne gelişerek kendini bulmuştur.

Budrin Buhara’da kaldığı süre boyunca hanlıkta yapılan en yaygın yemeğin “*сарачинское пишено*” (Saraçinskoe Pşeno) olduğunu söyler. Koyun veya dana etinden yapılan yemeğin havuç veya gül meyvesiyle pişirildiğini ardından dana yağı ile terbiye edildiğini belirtir. Budrin Buhara’da en sık tüketilen bu yemeğin içerisine kuru yemişlerinde eklenebileceğini söyler. Gerek bu ülkede üretilen gerekse diğer yerlerden yetiştirilen çeşitli meyvelerin bu yemeğe katılabileceğini ifade eder. Budrin

³⁶¹ Nazarov, 1823, 37-41.

³⁶² Budrin, 1871, 26.

³⁶³ Meyendorf, 1945, 100.

³⁶⁴ Hanikov, 1843, 88-89.

tarifinden anlaşılacağı üzere bu yemek günümüzde de oldukça meşhur Özbek pilavıdır.³⁶⁵ Nitekim Budrin ile aynı dönemde hanlıkta bulunan Meyendorf Buharalıların bu pilavı öğle yemeğinde yedikleri bilgisini vermiştir.³⁶⁶ Buhara Hanlığı'nda yemekler arasında pilav ilk sırada yer alırdı. Yüzyılın sonlarında Buhara'ya gelen Olufsen'in aktardığına göre kesilmiş yaban ayvası, havuç, elma, badem, kuru üzüm, kayısı, fasulye ya da evde bulunan hangi meyve ya da sebze olursa, çoğunlukla pilava eklenirdi.³⁶⁷

Budrin yemek olarak sadece bu pilavdan bahsetmiştir. Onun eserinde Buhara'da yaygın olan içeceklere ilişkin malumat yoktur. Meyendorf Buharalıların sütlü çay içtiklerini ifade etmiştir.³⁶⁸ İngiliz kâşif Alexander Burnes Buhara da bulunduğu süreçte halkın çay içtiğine ilişkin malumatlar vermiştir. Ona göre Buharalılar sütlü ve sütsüz, yağlı, şekersiz ya da tuzlu pek çok yöntemle çay hazırlardı. Çayın bolca tüketildiğine şahit olan Burnes bunun yanı sıra buzla karıştırılan şerbetlerinde meşhur olduğunu söylemiştir.³⁶⁹

Budrin yemeklerin, durumu iyi olan ailelerin yemeklerini kaliteli porselende; durumu iyi olmayan ailelerin ise daha basit malzemelerden yapılmış tabak-çanak kullandığını belirtmiştir. Çatal-kaşık kullanımının ise genel olarak olmadığını ve yemeği elle yediklerini gözlemlemiştir.³⁷⁰ Buharalıların yemek adabına ilişkin bilgi veren Meyendorf Budrin ile aynı görüştedir. Ona göre de Buharalılar çatal-kaşık kullanımından bihaberdir.³⁷¹

3.5.5. Giyim-Kuşam

Kültürün bir parçası olan giyim insanlıkla beraber gelişen bir yapıdır. Öyle ki tarihsel süreç çerisinde giyim bir milletin inandığı olgular, gelenek ve görenekleriyle şekillenmiştir. Ayrıca giysiler kullandıkları dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını yansıtan önemli bir simgedir. Nitekim XIX. yüzyıl Buhara'sında giyim kuşam insanların yaşam tarzını ortaya koymada oldukça mühimdir.

³⁶⁵ Budrin, 1871, 35.

³⁶⁶ Meyendorf, 1945, 147.

³⁶⁷ Olufsen, 1911, 460-461.

³⁶⁸ Meyendorf, 1945, 147.

³⁶⁹ Burnes, 1834, 277-278.

³⁷⁰ Budrin, 1871, 35.

³⁷¹ Meyendorf, 1945, 147.

Budrin Buhara da bulunduğu sürede halkın giyim-kuşamını gözlemlemiştir. Her iki cinsin kendine özgü kıyafetlerini anlatan Budrin bazı değerdendirmelerde bulunmuştur. Anlatıma önce erkeklerden başlayan Budrin Buhara’da erkeklerin oldukça sade kıyafetler tercih ettiğini ifade eder. Budrin erkeklerin gömleklerin üzerlerine ipek veya pamuklu kumaşlardan kaftan³⁷² giydiğini belirtir. Hava durumuna ya da zenginlik durumuna göre kaftanın ipek veya pamuklu tercih edildiğini ifade eder. Budrin’in anlatımlarına göre çoğunlukla kuşak kullanılmazdı. Başlarına ise Hint muslininden³⁷³ yapılmı sarık takarlardı. Budrin bu sarıkların beyaz ve mavi bezle sarılmı olduğunu söylemiştir. Ona göre bu kıyafet olmadan hiç kimseye evinden dışarı çıkmasına izin verilmezdi. Budrin erkeklerin kıyafetlerinin yanı sıra saçlarını olabildiğince sade kestirdiğinin bilgisini de vermiştir.³⁷⁴ Meyendorf halkın genellikle mavi renkli, çizgili giysiler ya da kumaştan kaftan giydiğini ifade etmiştir. Ayrıca nüfuzlu devlet görevlilerin altın işlemeli giysiler tercih ettiğini belirtmiştir.³⁷⁵

Budrin Buhara’da kadınların genellikle gömlek, yarım ceket, dar ve uzun kollu elbiseler giydiğini söylemiştir. Onun verdiği bilgilere göre kadınlar evden çıkarken başlarını kaftan ile kapatır, yüzlerini ise daima ipek ya da saç filesinden oluşan peçelerle örterlerdi. Buhara kadınları için peçe oldukça önemliydi. Nitekim Budrin kadınların peçesiz asla dışarı çıkmadığını belirtmiştir. Budrin giyimin yanı sıra kadınların yüz hatlarına ilişkin görüşlerini de ifade etmiştir. Ona göre siyah kirpikler, ince kemerli kaşlar, siyah ve parlak gözleri kadınlara adeta güzellik katıyordu.³⁷⁶ Meyendorf Budrin verdiği bilgilere benzer ifadelerde bulunmuştur. Ona göre sokakta dolaşan Buharalı kadınlar uzun kaftan giymekte ve yüzlerini gizlemek için siyah örtü örterlerdi. Kaşlarını siyaha boyar, kirpiklerine ve göz kapaklarına ise Kabil sürmesi çekerdi.³⁷⁷ Olufsen 1890 yılında Buhara’ya geldiğinde kadınlar hakkında bazı

³⁷² Kaftan, Türkler’in en eski üst giyimidir. Orta Asya’da “çapan” olarak da bilinmektedir. Kişilere göre basit veya değeri kumaşlardan imal edilir. Nitekim Göktürk heykellerinde ve Uygurlar’a dair kayıtlarda örneklerine rastlanılmıdır. Erkeklerin sade, kadınların ise genellikle nakışlı olanlarını tercih ettikleri bilinmektedir. Kazakistan’ın Almatı şehri yakınlarında Isık/Esik kasabasında bulunan, milâttan önce IV. yüzyıla ait bir Hun kurganında ortaya çıkarılan ve “altın elbiseli adam” olarak anılan erkek cesedinin üzerindeki altın zırlı kaftan bu alanda bilinen en eski örneklerden biridir. Bkz. Mustafa Sabri Küçüktaşçı, “Kaftan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2020, s.707-709.

³⁷³ Muslin; düz, dokuma, pamuklu bir kumaş türüdür. Sağlıklı, yumuşak ve saf bir yapıya sahiptir. Musul şehrinde yapıldığı düşünöldüğünden bu isimi aldığı sanılıyor.

³⁷⁴ Budrin, 1871, 35.

³⁷⁵ Meyendorf, 1945, 147-148.

³⁷⁶ Budrin, 1871, 35.

³⁷⁷ Meyendorf, 1945, 148.

gözlemlerde bulunmuştur. Ona göre Buhara’da kadınlar yanaklarına kırmızı boya ve saçlarına yağ sürerlerdi. Evli olmayan kadınlar saçlarını serbest haliyle arkalarına sarkacak şekilde bırakırlardı. Evli olan kadınlar ise saçlarını dört örgü örerdiler.³⁷⁸

İngiliz kâşif Alexander Burnes, kadınların kıyafetlerinin erkeklerin kıyafetlerinden pek de farklı olmadığını belirtir. Kadınların erkekler gibi manto giydiğini söyler. Kadınların kıyafetlerine daima dikkat ettiğine dikkat çeken Burnes evlerinde dahi süslü kadife çizmeyle dolaştığını ifade etmiştir. Onun ifadelerine göre kadınlar başlarına beyaz bir türban ve yüzlerini gizlemek için peçe takarlardı.³⁷⁹ Budrin’den çok sonra Buhara’ya gelen Hanikov ise bölge insanının oldukça sade giydiğini belirtir. Halk genel olarak elbise üzerine kaftan veya *armek* denilen devetüylü ceket giyerdi. Başlarına ise kendi ördükleri, çoğunlukla kırmızıya boyadıkları ya da orijinal kirli beyaz renkte kalın bir şalı türban olarak sarardı.³⁸⁰ Yüzyılın sonlarında Buhara’ya gelen Olufsen’e göre kadınların giydiği gömlekler farklı renkte ipliklerle süslenmişinden erkeklerin giydiği gömleklerden ayrılırdı. Anlaşılacağı üzere Olufsen Budrin ile aynı görüştedir. Kadınlara göre erkekler daha sade bir giyim tercih ederdi. Olufsen kadınların içlerine giydiği gömleklerin sosyal statü belirlediğini ifade eder. Öyle ki ipek veya pamuklu tercih edilen gömlek sosyal statüyü belirlemede ana etkeni. Olufsen’in verdiği bilgilere göre gömlekler de mavi, kırmızı veya beyaz renkler tercih edilirdi.³⁸¹

Budrin giyim-kuşam hakkında malumat vermeye devam ederken Buharalı kadınlar hakkında bazı değerlendirmelere bulunmuştur. Kadınların burada adeta bir esir (*невольник*) gibi yaşadığını düşünmektedir. Onun verdiği bilgilere göre kadınlar eşleri dışında başka erkeklere bakamazlardı. Buna asla izin verilmediğini ifade eden Budrin Buhara’nın çarşı, sokak neredeyse her yerde kadınların nadiren görüldüğünü söyler. Öyle ki çarşılar adeta beyaz sarıklı erkeklerin krallığı gibiydi.³⁸²

³⁷⁸ Olufsen, 1911, 484.

³⁷⁹ Burnes, 1834, 287-288.

³⁸⁰ Hanikov, 1843, 66.

³⁸¹ Olufsen, 1911, 479-480.

³⁸² Budrin, 1871, 36.

3.5.6. Hamamlar

İnsanlık tarihinin en eski dönemlerinden itibaren çeşitli medeniyetlerde hamamlar tesis edilmiştir. Türklerle özleşmiş bir yapı olarak hamamlar kentsel yaşamda ibadethane ve kervansaraylar gibi vazgeçilmez öğelerinden biri olmuştur.

Tarihi kaynaklar Türklerin en eski kentlerinde dahi hamam kültürüne işaret etmektedir. Türkler konargöçer olmakla beraber şehirlerde de yaşamışlardır. Nitekim şehir Türkler içinde medeniyet, su, temizlik ve hamam demektir. Türkistan kentlerinin çoğu İpek yolu güzergâhında kurulmuş ve gelişmiştir. Bu bağlamda ticaretten sanata, medeniyetten hamamlara kadar çeşitli toplulukların uğrak yeri olması hasebiyle hamamlar bir kentin vazgeçilmez unsurudur.

XIX. yüzyılda muhtelif sebeplerle Buhara'ya gelen yabancıların hemen hemen çoğu eserlerinde Buhara hamamı ve hamam kültürü hakkında bilgilere yer vermişlerdir. Nitekim hamam kültürü, hamamların sayıları ve özellikleri hakkında detaylı bilgi verenler mevcuttur. Budrin şehirde bulunan hamamlar hakkında belli bir sayı vermemekle birlikte sayısız “taş” hamam olduğunu belirtir.³⁸³ Meyendorf Budrin'in aksine şehirde 14 adet hamam olduğunu söyler.³⁸⁴ 1830'lu yıllarda Buhara'ya gelen İngiliz kâşif Alexander Burnes'e göre Buhara'da 18 adet hamam bulunmaktadır.³⁸⁵ Budrin'den yaklaşık 22 yıl sonra Buhara'yı ziyaret eden Hanikov ise şehirde 16 adet hamam olduğunu belirtmiştir.³⁸⁶ Yüzyılın sonlarında Buhara'ya gelen Olufsen ise şehirde 20 adet hamam bulunduğunu söyler.³⁸⁷

XIX. yüzyılda bahsi geçen yabancıların hamamların sayısı hakkında verdikleri sayılara bakıldığında hamamlarda bir tutarsızlık söz konusudur. Fakat bir şehirde 20 adet hamamın bulunması şehrin hamam kültürüne verdiği önemi gösterir diyebiliriz.

Budrin hamamların mimari yapısı hakkında bazı malumatlar verir. Ona göre kimi hamamlar yer altına(?) kimisi ise tonozlu bir yapıda inşa edilmiştir.³⁸⁸ Meyendorf'a göre hamamlar tuğladan yapılmış ve tonozlu bir yapıda inşa edilmiştir.³⁸⁹

³⁸³ Budrin, 1871, 25.

³⁸⁴ Meyendorf, 1945, 102.

³⁸⁵ Burnes, 1834, 288.

³⁸⁶ Hanikov, 1843, 89.

³⁸⁷ Olufsen, 1911, 560-561.

³⁸⁸ Budrin, 1871, 25.

³⁸⁹ Meyendorf, 1945, 102.

Hamamların mimari yapısındaki en önemli özellik ısıtma sistemidir. Budrin hamamların alttan ısıtılmalı olduğunu söyler. Bundan dolayı hamamda çıplak ayakla dolaşmanın oldukça zor olduğunu belirtir.³⁹⁰ Meyendorf Budrin ile aynı görüştedir. O da hamamların alttan ısıtılmalı olduğunu ifade etmiştir.³⁹¹

Budrin hamamların aydınlatmasıyla ilgili mimari detaylardan bahsetmez. Fakat Meyendorf aydınlatma konusunda bazı malumatlar vermiştir. Öyle ki Meyendorf hamamlardaki aydınlatmayı yetersiz bulmuştur. Bundan dolayı Buhara hamamlarını Rus hapishanelerine benzetmektedir.³⁹² XIX. yüzyılda Buhara'ya gelen pek çok gezginin eserlerinde hamamların aydınlatılması hususunda benzer ifadeleri görmekteyiz. İngiliz kâşif Aleksandr Burnes Buhara'da bulunduğu yıllarda hamamların aydınlatılması hususunda şu bilgileri verir: “*Günüşiğinde büyük kubbenin üzerindeki camlardan ışık alınır; gece olduğunda, tek bir ışık bütün odaların görünmesi için yeterli olurdu.*”³⁹³ Yüzyılın sonlarında Buhara'ya gelen Olufsen'e göre ise hamamlar akşamları küçük ve kilden yapılmış lambalarla aydınlatılırdı.³⁹⁴

Budrin'e göre hamamlar pek çok odadan oluşmaktaydı. Ona göre hamamların girişinde büyük ve taştan yapılmış bir oda mevcuttu. Hamama gelen kişilerin öncelikle bu odada kıyafetlerini çıkarması gerekirdi. Yıkanmak isteyen kişiye bu odada peştamal tarzında bir hamam kıyafeti (*фартык*) verilirdi. Budrin bu kıyafeti olmayanın kesinlikle içeri alınmadığını belirtmiştir. Ona göre içeri girer girmez hamam görevlisi tarafından ahşap bir tas uzatılır ve sıcak su dolu kazan gösterilirdi.³⁹⁵ Buhara'da hamamlar konusunda ayrıntılı bilgi verenler arasında kuşkusuz Hanikov gelmektedir. Nitekim Hanikov'a göre Buhara'da hamamlar dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm yerde halıların serilmiş olduğu giriş kısmıdır. Hamama gelen kişiler bu bölümden daha sıcak olan ikinci bölüme geçerler. Kişiler bu bölüme kıyafetlerini çıkararak alınırlar ve onlara peştamal verilir. Bu bölümden sonra daha da sıcak olan üçüncü bölüme geçilir. Bu bölümde iyice terleyene kadar yerde oturulur. Daha sonra dördüncü bölüme alınırlar. Bu bölüm kişilerin yüzükoyun bir şekilde uzanarak bekledikleri bölümdür.³⁹⁶

³⁹⁰ Budrin, 1871, 26.

³⁹¹ Meyendorf, 1945, 102.

³⁹² Meyendorf, 1945, 102.

³⁹³ Burnes, 1834, 288-289.

³⁹⁴ Olufsen, 1911, 560-561.

³⁹⁵ Budrin, 1871, 25-26.

³⁹⁶ Hanikov, 1843, 89.

Yüzyılın sonlarında yolu Buhara'ya düşen Eugene Schuyler, dokuz ay boyunca Orta Asya'yı seyahat etmiş ve bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Ayrıca Buhara anlatımlarında önceki gezginlerin bahsetmediği hamam kültürüyle ilgili bazı hususlara temas etmiştir. Bunlardan en dikkat çekici olanı hamamlarda tellakların olmasıdır. Budrin'de tellaklarla ilgili bir bilgiye rastlanmaz. Schuyler tellakların kese attığını ve masaj yaptığını ardından su ve sabunla tekrar yıkanıldığını belirtir. Schuyler yıkanma işleminden sonra verilen ikramlardan da bahsetmektedir. Nitekim ikramlar Orta Asya'da biraz da Buhara ve Semerkant'ta yaygın olan yeşil çay ve meyvedir. Schuyler hamamların Buharalı halk tarafından çok hoşuna gittiğini de ifade etmiştir.³⁹⁷

Budrin Buhara hamamlarını Rus hamamlarıyla mukayese etmiştir. Bu hamamlarda tam anlamıyla buhar banyosu³⁹⁸ yapılamadığını ifade eder. Bu durumu ise Ruslarda olduğu gibi hamamlarda buhar kazanı ve yaprak süpürgesinin olmadığını söyleyerek açıklamıştır.³⁹⁹ Nitekim Rus hamamlarının en dikkat çekici özelliği hamamlarda huş ağacının yapraklarından yapılmış yaprak süpürgenin kullanılmasıdır. Bu süpürgenin kan dolaşımını arttırdığına inanıldığından kişiye süpürgeyle masaj yapılırdı. Bu bağlamda Buhara'da bulunan hamamlarda yaprak süpürgenin bulunmaması Budrin'in oldukça dikkatini çekmiştir.

Budrin'in değerlendirmelerine göre hamamlarda öne çıkan hususlardan birisi hamamlarda kullanılan suyun kalitesidir. Budrin suların kötü durumda olan göletlerden çekildiğini belirtir. Ayrıca hamamlarda kullanılan su kazanlarının hiç temizlenmediğini söyler.⁴⁰⁰ Budrin'den çok sonra Buhara'ya gelen Hanikov'da aynı durumdan yakınmaktadır. Hanikov'a göre de hamamlarda kullanılan sular genel olarak iyi durumda değildir.⁴⁰¹

3.5.7. Sokaklar ve Meskenler

Toplumların yaşam tarzı hakkında bilgi edinmenin en iyi yolu insanların zamanının çoğunu geçirdiği sokakları tanımaktan geçer. Yüzyıllar boyu koruduğu tarihi ve kültürel dokusuyla öne çıkan Buhara pek çok seyyahın dikkatini çekmiştir.

³⁹⁷ Schuyler, 1876, 93-94.

³⁹⁸ *Баня*, Rus dilinde "buhar banyosu" anlamına gelmektedir. Türkçede "Rus hamamı" olarak da ifade edilmektedir.

³⁹⁹ Budrin, 1871, 26.

⁴⁰⁰ Budrin, 1871, 26.

⁴⁰¹ Hanikov, 1843, 89.

Nitekim bu durum seyyahların Buhara’da kaldığı sürede tutmuş oldukları notlarına yansımıştır.

Budrin’e göre Buhara sokakları son derece düzensiz ve dardı. Öyle ki arabayla geçmek hatta at üstünde ilerlemek bile oldukça güçtü. Sokakta yüklü bir deve ile karşılaşıldığında yola devam edebilmek için muhakkak bir köşeyi dönmek ve yolun açılmasını beklemek gerekirdi. Diğer taraftan şehrin sokaklarında yayılan nahoş bir kokunun olduğunu da ifade etmiştir. Buhara sokaklarındaki bu görüntü Budrin’in hafızasında pek olumlu bir etki bırakmamıştır.⁴⁰²

Budrin’in verdiği malumatları farklı zamanlarda Buhara’ya gelen seyyahların notlarında da görmekteyiz. Bununla birlikte Budrin ile aynı dönemde Buhara’da bulunan Meyendorf, Buhara’nın sokakları hakkında bazı gözlem ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre Buhara şehrine uzaktan bakıldığında camileri, kubbeleri, etrafındaki sarayları ile insanların üzerinde adeta hayranlık uyandırıyor. Fakat Buhara sokaklarına girince bu olumlu izlenimin yerini hayal kırıklığına bırakmıştır. Ona göre Buhara şehrini oldukça dar, düzensiz ve gelişigüzel sokaklar oluşturmaktaydı. Sokaklar kirli ve bakımsızdı. Anlaşılacağı üzere Buhara sokakları Meyendorf’da da pek olumlu bir izlenim bırakmamıştır. Meyendorf sokakların darlığı hakkında bazı malumatlar verir. Yazara göre bazı sokaklarda bir evden diğer eve geçebilmek için üç-dört adım atmak yeterliydi. Sokaklar genellikle at, deve gibi hayvanlarla doluydu. Develer en geniş sokaklarda bile oldukça büyük yer kaplıyordu. Bu durum sokakta yürüyen insanları ise adeta tehlikeye atıyordu.⁴⁰³

Budrin ile aynı heyetin içerisinde yer alan Eversman Buhara şehrinin dar sokaklarını şöyle ifade eder: “ *En dar sokaklarında iki kişi zar zor geçebiliyor, en geniş sokaklarında ise yüklü bir deve her iki taraftan evlere dokunuyordu.* ”⁴⁰⁴ Budrin’in bulunduğu heyetin içerisinde elçilik sekreteri ve tercümanı olarak görev alan Yakovlev ise benzer ifadeleri kullanarak Buhara’nın develerin zar zor geçebildiği ve pis kokan sokaklara sahip olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁵

Heyet içerisinde genel görüş Buhara’nın oldukça dar sokaklara sahip olduğudur. Ayrıca sokakların düzensiz ve pis olduğunu ifade edenlerde mevcuttur.

⁴⁰² Budrin, 1871, 22.

⁴⁰³ Meyendorf, 1945, 93-95.

⁴⁰⁴ Nazarov, 1823, 37.

⁴⁰⁵ Nazarov, 1823, 33-34.

Budrin'den sonra Buhara'ya giden seyyahların tuttuğu notlarda oldukça mühimdir. Nitekim bahsedeceğimiz seyyahlarında Buhara sokakları hakkında benzer ifadeler bulunmaktadır.

1831 yılında Buhara'da bulunan İngiliz kâşif Alexander Burnes, şehrin dar sokaklarına dikkat çekmiştir. Buhara'nın tekerlekli arabaların geçemeyeceği kadar dar sokaklara sahip olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁶ 1833 yılında Orenburg Askeri Valisi Perovskiy'in talimatı gereğince Buhara'ya Rus diplomat sıfatıyla gönderilen Demezov, Buhara'da kaldığı süre zarfında şehrin sokaklarını şöyle ifade eder: *"Buhara sokakları genellikle 5 ila 8 adım (фымoe) genişliğindedir. En geniş olanlar ise 10 ila 12 adım (фымoe) civarındadır. Bazı sokaklar ise 4 adımdan daha geniş değildir."*⁴⁰⁷ 1890'lı yıllarda Buhara'ya gelen Danimarkalı Subay Olufsen, Budrin ve diğer seyyahlar gibi benzer bilgiler vermiştir. Ona göre sokaklar oldukça dardı. İki araba birbiriyle karşılaştığında çoğu zaman biri diğerinin geçmesini beklemek zorunda kalırdı. Sokaklar 1 veya 1,5 metre genişliğindeydi. Şehir merkezinde çok az yerde yollar asfaltlanmış durumdaydı. Yağışların az olduğu zamanlarda kumlar evlerin içine doluşurdu. Yağışlı zamanlarda ise sokaklarda yürümek oldukça güçtü. Buhara sokaklarında dolaşan insanların ayakları, araçların tekerlekleri, atların bacakları çamur olduğundan ulaşımı zorlaşıyordu.⁴⁰⁸

Buhara'nın sokaklarını oluşturan en önemli unsur evlerdir. Evler bir toplumun kültürünü ve yaşam tarzını ortaya koyar. Budrin'e göre Buhara'da evlerin tamamı ya kilden ya da tuğladan inşa edilmişti. Yan yana sıra halinde olan bu evler çatısızdı. Evlerin üzeri düz ve sadece topraktan yapılmış tavanlara sahipti.⁴⁰⁹ Budrin ile benzer bilgileri veren Meyendorf, Buhara'nın çatısız evlere sahip olduğunu ifade etmiştir. Evlerin tavanları genelde ahşaptan yapılır ve düz çatılar oluşturacak şekilde toprakla örtülürdü.⁴¹⁰

Budrin evlerin tavanları hakkında bazı gözlemlerde bulunmuştur. Ona göre zenginlerin evlerinde odaların tavanları oldukça renkli ve yer yer yaldızlıydı.⁴¹¹ Nitekim aynı yıllarda Buhara'da bulunan Meyendorf'un eserinde Budrin ile benzer

⁴⁰⁶ Burnes, 1834, 277.

⁴⁰⁷ Halfin, 1983, 57.

⁴⁰⁸ Olufsen, 1911, 305,516.

⁴⁰⁹ Budrin, 1871, 23.

⁴¹⁰ Meyendorf, 1975,95.

⁴¹¹ Budrin, 1871, 23.

ifadeleri görmekteyiz. Ona göre de zengin insanların evlerinde odaların tavanları renkli boyalarla boyanırdı.⁴¹²

Budrin Buhara'daki evlerin odaları hakkında bilgiler vermeye devam etmiştir. Ona göre odaların zemini tuğladan veya kilden yapılırdı. Zemine halı veya keçe örtülürdü. Ayrıca Budrin'e göre evlerde masa ve sandalye bulunmamaktır.⁴¹³ Budrin ile aynı heyet içerisinde elçilik sekreteri ve tercümanı olarak görev alan Yakovlev, evlerde halı dışında hiçbir eşya bulunmadığını belirtmiştir.⁴¹⁴

Budrin'den çok sonra Buhara'ya gelen Hanikov'un notlarında baktığımızda odaların zemini konusunda dikkat çekici değerlendirmelerde bulunduğunu görmekteyiz. Nitekim Budrin'in ifade ettiği zenginlerinin odalarındaki bazı süslemelere Hanikov'da değinmiştir. Fakat Hanikov bu süslemeleri zevkten yoksun desenler olarak değerlendirmiştir. Zemin hakkında ise Budrin ile aynı görüştedir. Odaların zemini tuğladan veya kilden yapılırdı. Ayrıca fakir olanların evlerinin genellikle rutubetten dolayı pis olduğunu da ifade eder.⁴¹⁵

Buhara şehrindeki evler hakkında gözlemlerine devam eden Budrin, evlerin pencerelerinin tavana yakın yere yapıldığını söyler. Bazı evlerde ise pencere bulunmadığını belirtir. Penceresi olmayan evlerin iki kapısı vardır. Ona göre bu kapılardan biri giriş diğeri ise pencere olarak kullanılıyordu. Pencere işlevi gören bu kapı açılıp kapanma özelliğine sahipti. Böylece ev sakinleri gün ışığından istifade edebiliyordu.⁴¹⁶

Budrin Buhara'daki evlerin pencerelerinin nasıl kapatıldığı konusunda bilgi vermemiştir. Fakat Budrin ile aynı zamanlarda Buhara'da bulunan Meyendorf'un notlarında şu bilgilere rastlamaktayız: "*Pencereler daima avluya bakar, yalnızca bir kapı sokağa açılırdı. Pencereler ya ahşapla basitçe kapatılır ya da asla kilitlenmezdi.*"⁴¹⁷

Budrin Buhara evlerinde soğuktan ısınmak için sobanın (*печь*) olmadığını söyler. Onun yerine kızgın kömür yerleştirdikleri ve demirden yapılmış mangal⁴¹⁸ ile

⁴¹² Meyendorf, 1975, 95.

⁴¹³ Budrin, 1871, 23.

⁴¹⁴ Nazarov, 1823, 34.

⁴¹⁵ Hanikov, 1843, 91-92.

⁴¹⁶ Budrin, 1871, 23.

⁴¹⁷ Meyendorf, 1945, 87.

⁴¹⁸ Rusça "Жаровня" kömürle ısıtılan demir soba anlamına gelir.

ınsındıklarını ifade etmiştir. Bazı zamanlarda zemin içerisine çukur açılır ve içerisine kızgın kömür atılırdı. Açılan çukurun üzerine alçak bir masa konulurdu. Soğuk havalarda ısınmak için yaptıkları bu işlemde ısıyı korumak için masanın üzerine bir halı veya battaniye örtülürdü. Böylece ısınmak isteyen kişi ayaklarını ve ellerini örtünün içine sokarak ısıniyordu.⁴¹⁹

Budrin'in bahsettiği kış aylarında soğuktan korunmak için kullanılan demir mangalları, beraber yolculuk yaptığı Meyendorf ve Yakovlev'in notlarında da görmekteyiz.⁴²⁰ Meyendorf kış aylarında evlerin oldukça soğuk ve nemli olduğuna değinmiştir. Nitekim bu durum Buhara'da yaşayan halkta romatizma hastalığına sebebiyet verdiğini dikkat çekmiştir.

İngiliz kâşif Alexander Burnes, Buhara'da bulunduğu yıllarda devlet binalarının dışında halkın oturduğu evlerin hem küçük hem de tek katlı olduğunu belirtir. Ayrıca bu evlerin boyalı ve lapis lazuli ile süslendiğini söyler.⁴²¹

Budrin'in günlüğünde şehirde bulunan hane sayısı hakkında bir malumat yoktur. Bu bağlamda Budrin'den yaklaşık 22 yıl sonra Buhara'ya gelen Hanikov, halkın birbiriyle çok yakın oturduğunu ve bundan dolayı hane sayısını belirlemenin oldukça güç olduğunu belirtmiştir. Ayrıca 2.500 civarında hane olduğunu da tahmin etmiştir.⁴²²

3.5.8. Hastalıklar

Buhara Hanlığı'nda havuzların çok oluşu ve bunların içindeki suyun sık sık değiştirilmemesi çeşitli mikrobik hastalıklara yol açmaktadır. Yine bölgede bulunan akarsuların şehirlerin içinden geçmeyişi, şehir içinde kum ve tozun sürekli rüzgârlarla taşınması, temizlik anlayışının olmaması, yağışların ve gece-gündüz arasındaki farkların fazla olması gibi sebeplerden dolayı toplumun sağlığını etkileyen değişik türde hastalıklar ortaya çıkıyordu.⁴²³

Budrin Buhara'da bulunduğu yıllarda Buhara halkının mustarip olduğu bazı hastalıkları gözlemlene fırsatında bulunmuştur. Öyle ki günlüğünde rişta, sıtma ve küçük çocuklarda görülen uyuz hastalığına değinmiştir. O, bu hastalıkların ortaya

⁴¹⁹ Budrin, 1871, 23.

⁴²⁰ Meyendorf, 1945, 95; Nazarov, 1823, 34.

⁴²¹ Burnes, 1834, 302.

⁴²² Hanikov, 1843, 91-92.

⁴²³ Vurgun, 2013, 237.

çıkma nedenlerini, hangi durumlarda nüksettiğini ve tedavi ediliş şekilleri hakkında bazı malumatlar vermiştir. Nitekim XIX. yüzyılda Buhara'ya gelen pek çok seyyah Budrin'in anlattığı hastalıklar haricinde birbirinden farklı pek çok hastalıklara değindiklerini görüyoruz.

Günümüzde genellikle Afrika ülkelerinde rastlanan “rišta” (*puuma*) hastalığı deri altında kılımsı bir solucan şeklinde ortaya çıkan özel bir hastalıktır. Budrin Buhara halkının rišta hastalığından oldukça mustarip olduğunu ifade eder.⁴²⁴ Yine tıp, botanik ve jeoloji uzmanı olarak heyette yer alan Eversman rišta hastalığının bilhassa Buhara'da yaygın olduğu bilgisini verir. Türkistan bölgesinde yer alan Taşkent, Hokand gibi şehirlerde bu hastalığın pek görülmediğini duymuştu.⁴²⁵

Budrin rišta hastalığının genellikle yaz aylarında ortaya çıktığını söyler. Ayrıca bu hastalıktan dolayı vücutta bazı apselerin ve yaraların çıktığını kişide inanılmaz derecede ağrılara sebebiyet verdiğini belirtir. Ona göre bu hastalığın tedavisinin oldukça basit fakat bir o kadar güvenilir değildir.⁴²⁶ Budrin'in aksine Meyendorf, Buharalıların bu hastalığı tedavi etmeyi bilmediğini ifade etmiştir.⁴²⁷ Rišta hastalığının tedavisinden bahseden Budrin'e göre apsede kılımsı solucan görünürse onu çok dikkatli çıkarmaya çalışırlardı. Bu eyleme hastanın aşırı bir acı hissedene ve yaradan kan gelene kadar devam ederlerdi. Bu durumda, kılımsı solucanın ortaya çıktığı yer pamuklu kumaşla sarılarak, bir diğer zamana kadar bırakılırdı. Budrin yaranın kazınması durumunda solucanların şiddetli ağrılara yol açarak vücudun içine girdiğini ve uzunca bir zaman görülmeden kısa sürede yayıldığını da eklemiştir.⁴²⁸ Eversman'ın rišta hastalığının tedavisiyle ilgiyle Budrin ile benzer ifadeleri verdiğini görüyoruz. Eversman'a göre bu hastalığın tedavisinde zamanlama oldukça önemliydi. Kılımsı solucanın çıkacağı vakti iyi ayarlamak gerekirdi. Aksi takdirde tedavi sırasında solucan koparsa tüm vücut bilhassa hastalıklı olan bölge şişer ve ölüme sebebiyet verebilirdi.⁴²⁹

⁴²⁴ Budrin, 1871, 36.

⁴²⁵ Eversman'ın eserinden Buhara'da sağlık sistemi, doktorlar, hastalıklar, ilaçlar vs. ile ilgili bazı parçalar Meyendorf'un eserinin Rusça neşrine ilave edilmiştir. Bkz. Meyendorf, 1945, 155-160.

⁴²⁶ Budrin, 1871, 36.

⁴²⁷ Meyendorf, 1945, 88.

⁴²⁸ Budrin, 1871, 36.

⁴²⁹ Meyendorf, 1945, 155-160.

Budrin Buharalılardan çoğu zaman bir kişide 2 arşın veya daha fazla uzunlukta 70'e kadar kılımsı solucanın çıkabileceğini duymuştur.⁴³⁰ Eversman kişide çıkan bir solucanın yaklaşık 1,5 arşın uzunluğunda olabileceği bilgisini vermiştir.⁴³¹

Budrin rişta hastalığının Buharalılar tarafından göletlerdeki durgun ve kirli sulardan tedarik edilmesinden kaynaklı ortaya çıktığını ifade etmiştir. Ayrıca Buhara'da nehirlerden su kullanan insanlarda bu hastalığın pek görülmediğine dikkat çekmiştir.⁴³² Nitekim Meyendorf da Budrin ile aynı görüştedir. Ona göre rişta hastalığının çok yaygın olması halkın, solucanların rahatça çoğaldığı durgun sulardan içmesine bağlıydı.⁴³³ İngiliz kâşif Aleksandr Burnes Buhara'da olan hastalıklar arasında en acı verenin rişta olarak adlandırılan *Gine kurdu* veya *Drancunculus* olduğunu nakleder. Burnes'in verdiği bilgilere göre bu hastalık şayet vücutta bir şişlik oluşmadan anlaşılırsa, kurdun ortasından aşağıya bir iğne geçirilir ve kurt tek seferde çıkarılırdı. Fakat solucan koparsa yara iltihaplanır ve üç aydan kısa bir sürede iyileşmezdi.⁴³⁴ Budrin'den çok sonra Buhara'ya gelen Hanikov, hastalıklar bahsini biraz daha detaylı anlatır. Rişta ile ilgili olarak Buhara'da halkın mustarip olduğu bir hastalık olarak ifade etmiştir.⁴³⁵ Eugene Schuyler ise bölgeye gelmeden önce pek çok hastalık konusunda uyarıldığını lakin kendisine anlatılanlar arasında en çok “*reshta*” hastalığından tedirgin olduğunu ifade etmiştir.⁴³⁶ Yine Olufsen'de Buhara nüfusunun üçte birinin rişta hastalığından mustarip olduğunu ifade etmiştir. Seyyah Buhara'da bu hastalıktan kaçınmak için suyun kaynatılmadan kullanılmasını tavsiye etmez.⁴³⁷

Budrin rişta hastalığının yanı sıra Buhara'da oldukça yaygın olan “sıtma” adı verilen bir hastalıktan söz eder. Ona göre hastalığın sebepleri Buhara'nın iklimi bölgede ortaya çıkan hastalıkların ana sebeplerinden biridir. Öyle ki bu hastalığın sebebi bölgedeki havuz sularının buharlaşmasıyla ortaya çıkan zararlı havadan kaynaklanmaktadır. Budrin sıtma hastalığının bir diğer sebebini meyve ve sebzelerin çok fazla tüketiminden kaynakladığını ifade etmiştir.⁴³⁸ Hanikov'un tespitlerine göre

⁴³⁰ Budrin, 1871, 36.

⁴³¹ Meyendorf, 1945, 155-160.

⁴³² Budrin, 1871, 36.

⁴³³ Meyendorf, 1945, 88.

⁴³⁴ Burnes, 1834, 180-181.

⁴³⁵ Hanikov, 1843, 48-52.

⁴³⁶ Schuyler, 1876, 87.

⁴³⁷ Olufsen, 1911, 442.

⁴³⁸ Budrin, 1871, 36-37.

sıtma hastalığının sebebi Budrin'in vermiş olduğu bilgilerle örtüşmektedir. O, bahsi geçen hastalığın sebebini hem Buhara'nın ikliminden hem de ucuz meyvelerden kaynaklandığını ifade etmiştir. Bilhassa başka bir bölgeden Buhara'ya gelen kişilerin bu hastalığa maruz kaldığını belirtmiştir.⁴³⁹

Budrin hastalıklarla alakalı son olarak özellikle küçük çocuklarda görülen uyuz hastalığından bahseder. Uyuz hastalığının oldukça tehlikeli olduğunu hatta ölümün kaçınılmaz olduğu bilgisini verir.⁴⁴⁰

Budrin'in vermiş olduğu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Buhara'da çeşitli hastalıklar baş gösteriyordu. Halk bu hastalıklardan korunmak için bazı tedavi yöntemleri geliştirse de yetersiz kalıyordu. Budrin halkın hastalıklarla mücadele etme konusunda oldukça geri kaldığına vurgu yapmıştır.⁴⁴¹ Budrin'den çok sonra Buhara'ya gelen Olufsen Buhara halkının hastalıklara karşı bilinçsiz olduğunu bundan dolayı hastalığın yayılmasına engel olamadıklarını ifade etmiştir.⁴⁴²

XIX. yüzyıl seyyahlarımıza baktığımızda Buhara'daki hastalıklar konusunda çeşitli hastalıklardan bahsedenler mevcuttur. Öyle ki tıp, botanik ve jeoloji uzmanı olan Eversman Buhara'da hastalıklar bahsini detaylı olarak ele almıştır. Rišta hastalığı haricinde dil ve gırtlakta meydana gelen yaralar “*кула*”, yüz ve boyun bölgelerinde çıkan kabarcık “*афган*”, vücutta iri kabarcıklara neden olan çiçek hastalığı (*очна*) Buhara halkının mustarip olduğu hastalıklar arasındadır.⁴⁴³ Meyendorf Budrin'in bahsettiği hastalıklar haricinde Buhara'da sıklıkla romatizma hastalığıyla karşılaştığını ifade etmiştir.⁴⁴⁴ Öte yandan XIX. yüzyıl seyyahlarımızdan Hanikov hastalık bahsinden epeyce bahseder. Hanikov'un bahsettiği hastalıkları şu şekilde sıralayabiliriz: Ciltte görülen *Cüzzam*, boyun ve göğüste şişlik oluşturan *Myhau*, çocukların gözlerinde görülen *Yarrya Augani*, genellikle Buhara'da bulunan yabancıların yakalandığı halsizlik ve güç kaybına neden olan *Latpa*.⁴⁴⁵ Yine yüzyılın sonlarında Buhara'ya gelen Olufsen'de bu hastalıkların yanı sıra Buhara'da yaygın

⁴³⁹ Hanikov, 1843, 48.

⁴⁴⁰ Budrin, 1871, 37.

⁴⁴¹ Budrin, 1871, 37.

⁴⁴² Olufsen, 1911, 444-445.

⁴⁴³ Meyendorf, 1945, 155-160.

⁴⁴⁴ Meyendorf, 1945, s. 88.

⁴⁴⁵ Hanikov, 1843, 48-53.

olan göz hastalıklarından bahsetmiştir. Her on kişiden birinin hastalıklı gözlere sahip olduğunu ifade etmiştir.⁴⁴⁶

3.5.9. Fabrikalar, Dükkânlar ve Pazarlar

İnsanlığın en eski devirlerinden itibaren ticaret her zaman var olmuştur. Kimi zaman mal alışverişi kimi zamanda değiş-tokuş (takas) usulüyle yapılan ticaret süreç içerisinde dükkânların, pazarların ve fabrikaların kurulmasıyla gelişmiştir. Buhara'nın İpek yolu güzergâhında yer alması ticaret noktasında önemini katbekat artırmaktadır. Böylece Buhara şehri Türkistan bölgesinde ticarete söz sahibiydi. Nitekim XIX. yüzyılda yolu Buhara'ya düşen pek çok seyyah eserlerinde Buhara'da bulunan fabrikalar, dükkânlar ve pazarlar hakkında malumatlar verdiklerini görüyoruz.

Budrin Buhara'da bulunduğu sürede şehirdeki fabrikaları, dükkânları ve pazarları gözlemlene fırsatında bulunmuş ve günlüğünde bazı bilgilere yer vermiştir. Bunlardan ilki Buhara'da bulunan ipek ve kâğıt fabrikalarıdır. Budrin Buhara'da çok sayıda ipek ve kâğıt fabrikalarının olduğunu ifade etmiştir. Fakat onun günlüğünde fabrikalarla ilgili başka bir bilgiye rastlanmaz.⁴⁴⁷ Fabrikalarla ilgili ayrıntılı bilgi verenlerin başında Meyendorf gelmektedir. Meyendorf'un tespitlerine göre Buhara'da büyük fabrikalar yoktur. Ayrıca fabrikalarda dört veya beşten fazla işçinin çalışmadığını belirtmiştir.⁴⁴⁸ Eversman Budrin'in aksine Buhara'da kayda değer bir fabrikanın olmadığını belirtmiştir. Kişilerin çoğunlukla imkânlarına göre evde üretim yaptığını ifade etmiştir.⁴⁴⁹ Budrin'den çok sonra yolu Buhara'ya düşen Macar seyyah Arminius Vambery şehirde ipek ve kâğıt üretimiyle alakalı birkaç malumat vermiştir. Macar seyyaha göre Buhara ve Semerkant'ta üretilen kâğıt⁴⁵⁰ Türkistan ve komşu ülkelerde epeyce bir üne sahiptir. Macar seyyah Buhara kâğıdının ham ipekten üretildiğini böylece çok pürüzsüz ve ince bir yapıya sahip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu kâğıdın Arapça yazı için oldukça uygun olduğunu da ifade etmiştir.⁴⁵¹

⁴⁴⁶ Olufsen, 1911, 444.

⁴⁴⁷ Budrin, 1871, 26.

⁴⁴⁸ Meyendorf, 1945, 114.

⁴⁴⁹ Nazarov, 1823, 55.

⁴⁵⁰ Semerkant tekstil ve kâğıt üretimi ile ön plandaydı. Semerkant kâğıdı düşük geçirgenliği, yumuşak yüzeyi ve dayanıklılığından dolayı tercih edilirdi.

⁴⁵¹ Vambery, 1970, 473.

İpek üretimi Buhara ticaretinde önemli bir yer sahipti. Nitekim Budrin'in Buhara anlatımlarında giyim-kuşamdan evdeki eşyalara kadar pek çok alanda ipeğin önemli bir ticaret ürünü olduğunu görebiliyoruz. Budrin şehirdeki bir diğer önemli ticaret yeri olarak dükkânları anlatmıştır. Dükkânların mimari yapısını ve satılan ürünler hakkında fabrikalara göre daha geniş bilgiler vermiştir. Ayrıca Budrin'den sonra Buhara'ya gelen pek çok seyyah eserlerinde şehirdeki dükkânlara ve satılan ürünlere dikkat çekmiştir.

Budrin Buhara'da dükkânların oldukça güzel görünümüne sahip olduğunu söyler. Ayrıca içlerinden bazılarının dikkat çekici "taş" dükkânlarının olduğunu da belirtir. Dükkânların mimari yapıları hakkında bilgi veren Budrin bazı dükkânların daire şeklinde bazılarının ise uzunlamasına (dikdörtgen) inşa edildiğini belirtmiştir. Ayrıca bu dükkânların tonozla birleştirildiğini ve ışık almak içinse küçük pencereler açıldığını ifade etmiştir.⁴⁵²

Budrin'in günlüğünde şehirdeki dükkânların sayısı hakkında bir malumat yoktur. Meyendorf ise şehirde önemli sayıda dükkân olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu durum Buhara'nın ticari ve yoğun nüfuslu bir şehir olduğunun kanıtıdır.⁴⁵³ Hanikov'a göre ise dükkânların çokluğu ticaretin gerçekten geliştiği manasına gelmediğini çünkü buralarda Rus malları haricinde değerli ürünlerin bulunmadığını söylemektedir.⁴⁵⁴

Dükkânlarda satılan ürünlerden bahseden Budrin her dükkânda farklı ürünlerin satıldığını belirtmiştir. Nitekim dükkânlar hakkında şu malumatları verir: "*Buhara'da elbise dükkânı, ipekten süs, ipek şal, başörtüsü ve yatak örtüsü dükkânı, Rus malları dükkânı, taş ve porselen tabak-çanak dükkânı, bakır tabak-çanak dükkânı, çizme ve başmak⁴⁵⁵ dükkânı mevcuttur.*"⁴⁵⁶ Budrin'in verdiği malumatlardan anlaşılacağı üzere dükkânların isimleri satılan ürünlere göre verildiği aşikârdır. Ayrıca dükkânlarda göze çarpan ürünün ipek olduğunu da görmekteyiz. Nitekim Meyendorf da Buhara'da ipek üretiminin oldukça yaygın olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁷

⁴⁵² Budrin, 1871, 27.

⁴⁵³ Meyendorf, 1945, 100-101.

⁴⁵⁴ Hanikov, 1843, 161.

⁴⁵⁵ Rusça "башмак" olarak yazılan sözcük "ayakkabı" manasına gelmektedir.

⁴⁵⁶ Budrin, 1871, 27.

⁴⁵⁷ Meyendorf, 1945, 114.

Pazarlar sosyal ve ticari hayatın merkezi konumundadır. Aynı zamanda halkın birtakım ihtiyaçlarının karşılayabildiği ticari mekânlardır. Budrin şehirdeki fabrikalar ve dükkânların yanı sıra pazarlar hakkında da bazı malumatlar vermiştir. Ona göre pazarlarda deve, koyun ve inek; odun ve kereste; ekmek ve diğer yiyecekler satılırdı. Yiyeceğin yanı sıra Buhara’da çok sayıda demirci ve bakırcı da mevcuttu. Burada bakır tabak-çanak eşya imal edilirdi. Budrin eşyaların genel olarak Rus pazarından iki kat daha ucuza alınabildiğinden bahsetmiştir.⁴⁵⁸

Budrin Buhara’da merkez caminin yakınında Registan olarak bilinen pazar bulunduğunu ve bu pazarlarda eşyanın dışında kölelerin satıldığını belirtmiştir.⁴⁵⁹ Nitekim geniş Türkistan coğrafyasında ele geçirilen kölelerin satıldıkları pazarların en büyükleri Hive ve Buhara’daydı. Çeşitli yollarla ele ele geçirilen tutsaklar köle pazarlarında ölçü ve kriterlere uygun olarak satılırdı. Öyle ki bir erkek ile kadın köle farklı ücretlerde satılabiliyordu. Böylece kölenin alım ve satımında tüm inceliklere dikkat edilirdi. Ayrıca köle ticaretinin ana üssü Hive olarak bilinmesine rağmen Buhara’da bulunan pazarlar hususunda seyyahların ifadeleri ve tasvirleri oldukça zengindir. Bu bağlamda XIX. yüzyılda Buhara’ya gelen seyyahlar eserlerinde köle pazarlarına oldukça dikkat çekmişlerdir.⁴⁶⁰

Budrin pazarlarla ilgili bilgi verirken köle alım ve satımında bazı malumatlar vermiştir. Ona göre kölenin cinsiyeti oldukça önemliydi. Nitekim kadın köleler erkek kölelere göre daha yüksek fiyatla satılmaktaydı. Cinsiyetinin yanı sıra sağlık durumu ve güzelliği bir kölelinin fiyatını belirlemede ana unsurdu. Budrin’e göre sağlıklı bir erkeğin fiyatı 40 ve 50 Buhara altın sikkesi ederdi. En iyi kadın ise 80 altın sikke ederken güzel kadınların daha da pahalıya satıldığını ifade etmiştir.⁴⁶¹ XIX. yüzyılda Buhara’da köle pazarları hakkında ayrıntılı bilgi verenler arasında hiç kuşkusuz İngiliz kâşif Alexandr Burnes gelmektedir. Buhara’da köle pazarlarını görme imkânına sahip olan Burnes Türkistan’daki köle ticaretini “*iğrenç bir alışveriş*” olarak nitelendirmektedir. Ayrıca Özbekler’in Türkmenler tarafından İran’dan buraya getirilen köleler sayesinde önemli bir gelir elde ettiğini ifade etmiştir. Budrin’in günlüğünde kölelerin nereden temin edildiği hususunda bir bilgiye rastlanmaz.

⁴⁵⁸ Budrin, 1871, 27.

⁴⁵⁹ Budrin, 27.

⁴⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mesut Karakulak, *Türkistan’da Efendiler ve Köleler*, Kronik Kitap, 2020.

⁴⁶¹ Budrin, 1871, 27.

Köleler hakkında bilgi vermeye devam eden Burnes kölelerin bir hayvan gibi muamele gördüğünü ve ahır gibi yerlerde tutulup satış için sergilendiğinden bahsetmiştir. Ayrıca köle satın almak isteyen kişi eğer bir köleyi almak istiyorsa en ince ayrıntısına kadar incelendiğini de ifade etmiştir. Fakat Budrin’de olduğu gibi kadın-erkek olarak fiyat belirtmemiştir. Nitekim bir İranlı kölenin 30 tillaya satıldığı bilgisini vermiştir.⁴⁶²

Budrin Registan adı verilen pazarda ticaretin akşam yapıldığını söyler.⁴⁶³ Rus subay Demezov ise Registan’ın kirli bahçesinde bir köle pazarının olduğunu ve şafak vaktiyle kurulduğunu ifade etmiştir.⁴⁶⁴ Nitekim Budrin’in aksine Alexandr Burnes’de köle pazarlarının her cumartesi sabahı kurulduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁵

Budrin günlüğünde bilhassa Buhara’da silah kilidinin⁴⁶⁶ yapılamadığına vurgu yapmıştır.⁴⁶⁷ Türkistan’ın askeri gelişiminde Rus esirler önem arz etmektedir. Askeri konuda kalifiye olan Ruslar bilhassa ateşli silah ve top yapımını iyi bildiğinden Buhara ve Hive’de Rus köleler oldukça değerliydi ve önemli askeri rütbelere almaktaydı. Nitekim Türkistan Hanlıkları silah üretimi gibi teknik konularda oldukça yetersizdi. Bu nedenle Rus yönetimi, Rus esirlerin Türkistan Hanlıklarında barınmasını istemiyordu. Bu bağlamda çok sayıda diplomatını bu esirlerin kurtarılması için bölgeye göndermiştir.⁴⁶⁸ Öyle ki Budrin’in Buhara’da silah kilidinin yapılamadığına dikkat çekmesinin altında yatan sebep ise bu durumdur. Buhara’da teknik işlerinin oldukça yetersiz olduğuna vurgu yapmıştır.

⁴⁶² Burnes, 1834, 281-283.

⁴⁶³ Budrin, 1871, 27.

⁴⁶⁴ Halfin, 1983, 101.

⁴⁶⁵ Burnes, 1834, 281.

⁴⁶⁶ Rusçası “ружейных замков” olan silah kilidi tarihi silahlarda görülür. Silahın tetik mekanizmasıdır. https://ru.wikipedia.org/wiki/Ружейный_замок

⁴⁶⁷ Budrin, 1871, 27.

⁴⁶⁸ Karakulak, 2020, 105-113.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. RAHİP BUDRİN'İN GÜNLÜĞÜNÜN TERCÜMESİ

1820 YILINDA RUSLAR BUHARA'DA

I.

Bir Gezginin Notları

Kırgız⁴⁶⁹ steplerinin (bozkırının) tüm ırmaklarının, kumlu vadilerinin, kuyularının ve kayda değer yerlerinin anlatımı ile Orenburg şehrinden Buhara şehrine seyahat güzergâhı.

10 Ekim. Buhara'ya daha evvel gitmemiş her gezginin yolculuğun zorluğu hakkında duydukları onların gözünü epeyce korkutuyordu. Bugün yolculuğumuzun başladığı gündü. Önce Petropavl Alay kilisesinde kutsal ayin gerçekleştirildi. Ardından yapılan kutsal su ile yapılan dualardan sonra heyete tüm Orenburg halkı eşlik ederek uğurlandı. Beyaz pelinin⁴⁷⁰ bolca yetiştiği Berdyanka Nehri'ne ulaştık. Nehrin suyu temiz, bölgenin toprağı killi idi. Ormanda çalılıklar yoktu. Böylece ilk gün 20 verst⁴⁷¹ ve 251 sajen⁴⁷² yol kat ettik.

11 Ekim. Bugün ilk molamızı verdik. Hava oldukça açık ve sıcaktı. Mola için kurduğumuz kampta herkesin yüzünde kasvetli bir görüntü hâkimdi. Rus gezginlerin aileleri ve arkadaşlarından ayrılığı onların yüz ifadelerine net bir şekilde yansımaktaydı. Buhara'ya gitmekle üstlendiğimiz bu görev de yol boyunca karşımıza çıkabilecek her şey bizi korkutuyordu. Coğrafi bölge olarak Kazak bozkırları bunların başında geliyordu. Ayrıca Rusya tarihinde daha evvel yaşanmış iki olay bizi tedirgin ediyordu. Birincisi; Aleksandr Bekoviç'in Hive'de yaşadığı felaket, ikincisi; 1803 yılında az sayıda Rus Kazakların önderliğinde sefere çıkan Gaverdovskiy'nin başarısızlığıdır. Gaverdovskiy bu seferinde hem yolun yarısında Buhara hanına götürmekte olduğu hediyelerden olmuş hem de eşini kaybetmiştir. Bununla birlikte Rusya'nın yegâne savunucusu olan Tanrı'nın takdirine dair

⁴⁶⁹ Budrin'in bahsettiği Kırgızlar Ruslar tarafından adlandırılan aslında Kazaklardır. Tercümenin bundan sonraki bölümünde Kazak sözcüğü kullanılacaktır.

⁴⁷⁰ Rusçası "белой польни" olarak bilinen bitkinin yaprakları küçük ve tüylüdür. Avrupa ve Asya bölgesinde özellikle yol kenarları ve ormanlık alanlarda oldukça yaygın yetişmektedir. https://ru.wikipedia.org/wiki/Польнь_беловойлочная (21.06.2017)

⁴⁷¹ 1 verst, 1.067 kilometre uzunluğunda Rus ölçüsüdür.

⁴⁷² 1 sajen, 2.13 metre uzunluğunda Rus ölçüsüdür.

inancımızdan ilham alarak, umutsuzluğa kapılmadan, yolumuza kararlı ve soğukkanlı bir şekilde devam etmekteydik.

12 Ekim. 25 verst ve 469 sajen yol kat ettikten sonra Bitesu deresinin yanında durakladık. Bu bölgenin arazisi düz, toprağı killi idi. Ormanda çalılıklar bulunmuyor fakat bolca çim vardı.

13 Ekim. 33 verst ve 280 sajen yol kat ettikten sonra Burt Nehri'nde durakladık. Bu bölgenin arazi engebeli ve toprağı killi idi. Ormanda çalılıklar bulunmuyor fakat bolca çim bulunuyordu. Bu nehrin suyu ise temizdi.

14 Ekim. 26 verst ve 120 sajen yol kat ettikten sonra Oazun Burt Nehri'nde mola verdik. Bu bölgenin arazisi dağlık idi. Bölgede çok sayıda bezelye çalısı⁴⁷³ ve küçük sepetçi söğüdü bulunuyordu. Söz konusu nehrin yatağı çok kıvrımlı olup güneydoğudan batıya doğru dalgalarla ve sarp vadilerden akıyordu.

15 Ekim. Bir günlük mola verildi.

16 Ekim. Mola verdiğimiz yerin 5 verst ilerisinde, yolun sol tarafında çamurlu arazide duran bir akağaç gördük. Orada gezginler, suyun oldukça fazla olduğu bir kuyu kazdılar. Sağ tarafımızda, yoldan 1 verst ötede, çamurlu arazide 1 verst boyunca büyük bir kızılağaç ormanı uzanmaktaydı. Nihayet, geceyi geçireceğimiz yerde çamurlu arazi üzerinde yayılan kızılağaç korusu vardı. Orada, suyu oldukça iyi olan birkaç kuyudan su tedariki sağladık. Bugün 35 verst ve 302 sajen yol kat ettik. Geceyi Karabutak pınarında geçirdik. Arazi düz ve toprağı kara idi. Bölge de kızılağaç ve kavaklar oldukça fazlaydı. Pınarın suyu ise oldukça fazlaydı.

17 Ekim. 27 verst ve 434 sajen yol kat ettikten sonra doğudan batıya doğru akan İlek Nehri üzerinde Sultan Arungazi'nin aullarını gördük ve iki verst ötesinde durakladık. Buranın toprağı killi ve suyu biraz tuzlu idi. Çayırlarda ise kavak ağaçları yetişmektedir.

18 Ekim. Mola verdik. Bugün Sultan Arungazi ve otuz kadar kişiden oluşan maiyetiyle saat 10 civarında Elçi Negri'yi ziyarette bulundu. Rusya'ya bağlılığını

⁴⁷³ “Rusçası “чилиги” olan bitki bezelye çalısı olarak adlandırılmaktadır. Sarı yaprakları olan ince ve uzun bir bitkidir. https://ru.wikipedia.org/wiki/Капарана_кустарниковая (06.01.2022)

beyan ederek, ordusuyla birlikte Rus heyete Kuvan Derya'ya⁴⁷⁴ kadar eşlik edeceğine dair söz verdi ve sözünü de yerine getirdi.⁴⁷⁵

19 Ekim. Sabahın erken saatlerinde oldukça sığ ve dar olan İlek Nehri'ni⁴⁷⁶ selametle geçtik. 31 verst ve 60 sajen yol kat ederek bütün gün nehrin sağ tarafı boyunca ilerledik. Geceyi ise burada geçirdik.

20 Ekim. 27 verst ve 380 sajen yol kat ettikten sonra Tamdı-Yaman (тамды ямань) ırmağı üzerindeki Kazak mezarlığının yakınlarında geçirdik. Bu bölgenin suyu biraz tuzlu, toprağı killi idi. Burada Titrek kavak ve kavak yetişmektedir.

21 Ekim. 29 verst ve 470 sajen yol kat ettikten sonra geceyi Sdoksı deresinde geçirdik. Buranın toprağı killi, suyu ve otlığı oldukça fazlaydı. Bu bölgede bezelye çalısı ve sazlık yetişmektedir.

22 Ekim. Bir günlük mola verildi. Hava 12 derece ve soğuktu.

23 Ekim. 35 verst ve 37 sajen yol kat ettikten sonra geceyi İsumbay Nehri'nde geçirdik. Bölgenin arazisi düz, toprağı kumlu, suyu ise iyi durumda idi. Burada çalılık ve bezelye çalısı oldukça fazla idi.

24 Ekim. 31 verst ve 386 sajen yol kat ettikten sonra geceyi Basaga dağında geçirdik. Buranın toprağı killi, su yeteri yok ve otlaklar vasat denecek kötü idi. Burada bezelye çalısı ise çok az idi.

25 Ekim. 28 verst ve 89 sajen yol kat ettikten sonra geceyi Kambala Temir deresinde geçirdik. Bölgenin toprağı killi, suyu tuzlu ve otlakları az idi. Derenin bulunduğu yerde çayirmelikesi yetişiyordu.

⁴⁷⁴ Sır Derya'nın kollarından birini teşkil ettiği bilinmektedir. Nitekim Zeki Velidi Togan'ın Türk İli haritasında adı geçen ırmağın Orta ve Aşağı Sır Derya kısımlarında gösterilmektedir. Günümüzde ise bu ırmağın kuruduğı bilinmektedir. Bkz. Dana Moldabayeva, "Sır Derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Bilig*, S. 35, 2005, s. 1-16.

⁴⁷⁵ Budrin ile aynı heyette yer alan tıp ve jeoloji uzmanı Eversman'ın mektubuna göre; Sultan Arungazi Rus heyetin Buhara yolculuğı başlamadan birkaç yıl evvel Küçük Orda Hanı olmuş ve Sır Derya boyunca hâkimiyetini sağlamıştı. Fakat onun hükümranlığı Ruslar ve Hiveliler tarafından tanınmamıştır. Meyendorf'un ifadelerine göre Sultan Arungazi Hiveliler ile sürekli çekişme halindeydi. Bu nedenle Rus heyete yolculuğı boyunca eşlik ederek Rus hükümetine bağlılığını kanıtlamaya çalışmıştır. Bkz. Pismo doktora Eversmana, nahodivşagosya pri Rossiyskoy missii v Buhariyu, poluçennoe 1go marta 1821 v S. Peterburge (1822). Severnyy Arhiv, VI, 512-517; Meyendorf, 1975, 28.

⁴⁷⁶ Ural Dağlarının güney kısmında bulunan bir nehirdir. [\(https://en.wikipedia.org/wiki/Ilek_\(river\)\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ilek_(river)) (15.01.2022)

26 Ekim. Bir günlük mola verildi.

27 Ekim. 31 verst ve 219 sajen yol kat ettikten sonra yolumuzun sol tarafında oldukça yüksek ve zirvesinde iki tepeye ayrılan Ayruk dağından dolayı Şirakli deresinde geceledik. Bu derede toprak kumlu ve taşlı idi. Derenin suyu temiz idi. Çevresinde az miktarda çalı vardı. Bölgede otlaklar yetersizdi.

28 Ekim. Sabah Emba Nehri'nin üzerindeki geçitten geçtik ve bugün 34 verst ve 110 sajen yol kat ettik. Dağlık bir arazide yer alan Buy-Karakandı deresinde geceledik. Buranın toprağı killi idi. Bölgede az miktarda çalılık ve otlaklar buluyordu. Suyu da pek iyi değildi.

29 Ekim. Bir günlük mola verildi.

30 Ekim. 10 verst kadar ilerledik. Magadjar dağının önlerine geldik. Burada akağaç ormanı bulunan pınarın suyu oldukça temizdi. Söz konusu dağ Guberlinsk Kalesi⁴⁷⁷ yakınında Ural dağından ayrılmakta bir zincir halinde kuzeyden güney yönünde uzanmakta olup, oldukça yüksek ve engebelidir. 27 verst ve 123 sajen yol kat ettikten sonra Magadjar dağının eteğindeki "Tobas" ırmağında geceledik. Kayda değer bir husus şu ki, Orenburg'dan neredeyse 500 verst uzağındaki Magadjar dağına kadar sürekli dağ yönünde yukarı tırmanarak ilerledik. Magadjar dağından sonra ise dağdan aşağı doğru yürüdük ve dağdan aşağı indiğimizde iklimin çok daha ılık olduğunu hissettik.

31 Ekim. 22 verst ve 101 sajen yol kat ettikten sonra geceyi "Kaudjir" ırmağında geçirdik. Irmağın suyu temiz idi. Bölgenin arazisi düz ve toprağı killi idi. Burada "kupkan-terakan ve psiçak" adı verilen çalılıklar oldukça fazla yetişmekteydi.

1 Kasım. 29 verst ve 210 sajen yol kat ettik. Toprağı killi, arazi düz olan Kaudjir ırmağında geceledik. Burada bolca bezelye çalısı, tekesakalı⁴⁷⁸ ve kupkan bulunuyordu. Irmağın suyu temiz ve otlaklar fazlaca bulunuyordu.

2 Kasım. Çoğunlukla kumların içinden geçtik, bazı yerlerde sarımsağa benzeyen yabani soğan gördüm; gövdesi çavdar samanı, tadı ise turp gibidir. Bugün

⁴⁷⁷ Orenburg hattında yer alan bir kale. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Губерлинские_горы_\(18.08.2021\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Губерлинские_горы_(18.08.2021))

⁴⁷⁸ Rusçası "Волжанки" olan bitki geniş yapraklı bir bitkidir. [https://ru.wikipedia.org/wiki/Волжанка_обыкновенная_\(21.06.2017\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Волжанка_обыкновенная_(21.06.2017))

44 verst ve 454 sajen yol geçtik; geceyi, toprağı saf killi, uzun sazların yetiştiğı, suyu tuzlu ve oldukça kirli olan Hoca-kul Gölü üzerinde geçirdik. Bu gölden, uçlarında oldukça derin çukurlar bulunan küçük hendekler açılmış; bizim evleklerle benzer, dörtgen evlek şeklindeki bu hendeklerden Kazak tarlalarını sulamak için gölden su çekilmektedir. Tarlalara arpa, darı ve buğday ekıyorlar.

3 Kasım. Bir günlük mola verildi.

4 Kasım. Önce yolun sağ tarafındaki iki gölün (Çelkar?) yakınından geçtik, daha sonra ismini bilmediğim küçük bir ırmak üzerinden geçerek, Bolşoy (Büyük) Borsuk olarak bilinen kumlu vadiye çıktık. Söz konusu vadi enine 16 verst, uzunluğu ise, kuzeyden güneye doğru oldukça uzağa uzanmaktaydı. Kum çok ince ve sarı, oldukça tepeli, tıpkı deniz dalgaları gibi ve geçişi son derece zordur. Bazı yerler sazlıklarla kaplanmış, bu da yakınlarda suyun bulunduğu işaret etmektedir. Bugün 29 verst ve 329 sajen yol geçtik; Borsuk'un eteklerinde, "Yuzulyus" kuyularında geceledik, buranın suyu ve yemi iyi durumdadır. Kampın sol tarafında tuz yerlerinde çok beyaz, fakat tadı zayıf tuz bulduk.⁴⁷⁹

5 Kasım. Bir günlük mola verildi. Günü burada geçirmemizin nedeni, arabaları taşıyan atların kumları geçerken aşırı derecede yorulmasıydı ve bu nedenle burada 17 arabayı yok ederek, sadece 8'ini bıraktık ve her birini 3'er at koşum takımına koyduk.

6 Kasım. 24 verst ve 383 sajen yok geçtik; kampın sağ tarafında 4 verst ötede duran Ase-Kuduk kuyusunun yakınında geceledik. Bu kuyuların suyu pek temiz değildi. Toprak kısmen kumlu, kısmen taşlı idi. Çalılıklar az ama otlaklar oldukça fazlaydı.

7 Kasım. 29 verst ve 25 sajen yol kat ettik. Çoğunlukla kumlu arazilerden geçtik ve geceyi, suyu acı tuzlu olan "Çuvar-Çulga" dere kolunda geçirdik. Bölgede otlaklar iyi durumda değildi. Toprağı ise kumlu-killi idi. Bugün çok fazla Saksaul olarak bilinen ağaçla karşılaştık. Bu ağaç farklı boylardadır. Bazıları küçük çalıya benziyor, bazıları ise üç sajen yüksekliğinde olup kök kalınlığı ise 5 verşok.⁴⁸⁰ Ana

⁴⁷⁹ Eversman bu bölgeden geçerken ilkbaharda suyla dolan tuz gölleriyle karşılaştıklarını belirtmiştir. Eversman içerisinde tuz oranının oldukça fazla olduğu bu göllerin kurduğunu ifade eder. Bkz. Nazarov, 1823, 19.

⁴⁸⁰ Verşok; 4,4 cm uzunluğunda Rus ölçüsüdür.

gövdesi sık dallara ayrılmış, dalları ise, yazın yeşil ve kışın sarı olan çama benzer şekilde uzun iğnelere ayrılmıştır. Çok serttir, ancak kırılğan ve sağlamdır; kökü toprağın çok derininde değildir. Dolayısıyla bir insan en kalın saksaulu bile kökünden kırabilir. Saksaulun özelliği uzun süre yanıyor ve çok fazla ısı ve hoş bir koku yayıyor olmasıdır. Bu ağaç hem Kazak bozkırlarında hem de Buhara'da oldukça fazladır. Ancak yapı malzemesi olarak kullanılmaya uygun olmayıp, sadece odun olarak istifade edilmektedir.

8 Kasım. 26 verst ve 432 sajen yol geçtik; suyu az ve iyi olmayan “Aktak” pınarının yanında geceledik. Bölgede otlaklar fazla, toprağı kumlu-killi ve bolca çalılıklar yetişmektedir.

9 Kasım. Sabah Malıy (Küçük) Barsuk kumlarından geçtik; enine 3 buçuk verst, bu kumlar da kuzeyden doğu yönünde uzanmakta ve geçilmesi Büyük Barsuk’a nazaran daha elverişlidir. Bu kumların biraz ilerisinde, çok sayıda saf ve iri mikanın⁴⁸¹ bulunduğu dağ üzerinden geçtik. 39 verst ve 292 sajen yol kat ederek, “Karabulak” pınarlarında geceledik. Pınarın suyu iyi, toprak kumlu-killidir.

10 Kasım. Bir günlük mola verildi. Bugün, kampın sol tarafında 4 verst ilerisinde bulunan bir dağa gittik. Dağ batıdan doğuya doğru 15 verst uzanmakta; orada deniz kabukları, balık kemikleri ve kaplumbağalara rastladık. Dağın, doğa bilimcilerin iddiasına göre tıpkı Aral denizinin Hazar denizinden ayrılması gibi deprem sonucunda Aral denizinden kopması muhtemeldir.

11 Kasım. 30 verst ve 161 sajen yol geçtik; kampın sağ tarafında uzanmakta olan “Termenbes Dağı'nın” yakınından geçemedik. Bu dağın eteğindeki otlaklar iyi durumda; su bulunmamakta; toprak kumlu-killi ve saksaul yetişmektedir.

12 Kasım. Güneyden kuzey yönünde çok uzaklara uzanan, eni ise 77 verst ve 237 sajen uzunluğunda ileride kuzeye doğru ise daha da genişleyen Karakum kumlarına ulaştık. Hem enginliği, hem de iyi suyun bulunmaması nedeniyle oldukça zorlu bir arazidir. 20 verst ve 407 sajen yol kat ederek, “Urazay Kuyularının” yanında geceledik, suyu tuzlu; otlaklar iyi değil; çok fazla saksaul yetişmektedir.

⁴⁸¹ Rusça “слюды” yazılan mika; çok katmanlı yapıya sahip bir kayaç türüdür.
<https://ru.wikipedia.org/wiki/Слюды> (18.04.2022)

13 Kasım. Aynı kumların üzerinden geçtik, sağ tarafımızda kalan ve donmuş saydamlığıyla Aral denizi muhteşem bir manzara oluşturuyordu. Deniz kuzeyde ve batıda oldukça yüksek bir dağ ile çevrilidir. Suyu tuzlu olan “Kuli gölünde” (körfez)⁴⁸² geceledik. Burada otlaklar kötü; toprak kısmen kumlu, kısmen killidir. Bölgede ise çok fazla saksaul yetişmektedir.

14 Kasım. Aynı kumların üzerinden, daha sonra Aral denizinin yakınında bulunan bir gölün yanından geçtik. 26 verst ve 162 sajen yol kat ettik, geceyi kumlu ve yüksek “Salah Dağ’ının” yakınında geçirdik, burada su ve otlak yok, fakat çokça saksaul yetişmektedir.

15 Kasım. Aynı kumlardan geçtik, 25 verst ve 219 sajen yol kat ettik; “Kamışlı körfezinde” (göl?) geceledik. Söz konusu körfez Sır Derya’dan çıkmakta olup, kuzey yönünde 70 verst kadar akarak, oldukça büyük yuvarlak bir göl oluşturmaktadır. Suyu çok iyi; otlak alanlar az; toprak, kara toprakla karışık kumludur.

16 ve 17 Kasım. Bir günlük mola verildi.

18 Kasım. Çoğunlukla, kıyısı deniz k abuklarıyla örtülü olan tuzlu bir gölün yanından geçtik. Bugün 27 verst ve 19 sajen yol kat ettik. Suyu çok iyi, otlakları ise oldukça fazla olan “Jaltir gölünün” yanında geceledik. Bölgenin arazi dağlık, toprak kumlu-killi, çalılıklar çok azdı.

19 Kasım. Sabah, güneyden kuzeye doğru uzanan sığ bir hendekten geçtik, yakınlarında ise kilden dörtgen şekilde yapılmış Kazak mezarlıklarını; ayrıca batıdan doğu yönünde uzanan hendeği gördük. Bu hendekler Kazaklar tarafından Sır Derya’dan tarlalarına su çekmek için yapılmıştır. 26 verst ve 12 sajen yol geçtik; Sır Derya’da geceledik.

Orenburg ile Sır Derya arası mesafe 878 verst.

20 Kasım. Bir günlük mola verildi. Sır Derya, Kokan, Hocend, Taşkent ve Buhara topraklarından geçerek ve birçok ırmağı içine katarak, Kazak bozkırında doğudan Aral denizine dökülmektedir. Karaçalı ve saksaul dışında çevresinde orman bulunmamaktadır. Genişliği 160 sajen, kıyılarında alçak rokalar mevcut. İki sajen yüksekliğinde, bir parmak kalınlığında içi boş kamışla örtülü, rokalar parlak

⁴⁸² Meyendorff eserinde mezkûr yeri “göl” olarak ifade etmiştir. Bkz. Meyendorff, 1945, 9.

ve temiz; suyu çok lezzetli ve hoş, Aral denizinden gelen pek çok balık çeşidi bulunmakta; sazlıkların arasında ise yaban domuzları gezinmektedir.

21 Kasım. Kutsal Meryem Ana'nın takdim günü.⁴⁸³

Suyun yükselmesinden dolayı nehir buz parçacıklarıyla kaplanmıştı. Bu durum ise Sır Derya'dan geçişimizi zorlaştırıyordu.

22 Kasım. Sabah Sır Derya üzerinden geçerek, 9 verst ve 78 sajen yol kat ettik; Karatöbe Dağı yakınlarındaki isimsiz bir gölün yanında geceledik. Bu gölün suyu oldukça iyidir ve eteklerindeki otlaklarda da öyle. Toprak killi ve oldukça fazla sazlık bulunmaktadır.

23 Kasım. 24 verst ve 79 sajen yol kat ettik. Gündüz geçtiğimiz ve su stoku yaptığımız Buskul nehrinin 10 verst ilerisindeki isimsiz bir yerde geceledik. Bu yerdeki toprak kumlu; oldukça fazla çalılık mevcut; otlaklar çok iyi değildir.

24 Kasım. 29 verst ve 327 sajen yol kat ederek, geceyi Kuvan-Derya'da geçirdik. Bu nehrin genişliği 20 sajen, kıvrımlı, hızlı, küçük dalgalarla akıyor, büyük sazlıklarla çevrili, Aral Denizi'ne dökülmektedir. Suyu temiz ve iyi, çok fazla balık barındırmaktadır; eteklerindeki otlaklar pek iyi değil, çalılık ve saksaul fazla bulunmamaktadır.

25 Kasım. Sabah buzlar üzerinden Kuvan-Derya'yı geçtik ve üzerinde ilerleyerek, geceledik. Bugün 19 verst ve 304 sajen yol kat ettik. Gecelediğimiz yerde çok fazla çalılık mevcuttu, eteklerindeki yem pek iyi değil, arazi kara topraklıdır. Burada, yolculuğumuzda bizi düşünen Tanrı'nın özel takdirinden söz edilmelidir. Kuvan ve Sır nehirleri biz gelmeden önce yükselmişti ve bu durumdayken gelmiş olsaydık, sadece iki tekemiz olduğundan topçu, yiyecek, at arabaları, özellikle soğuk dönemlerde suda yüzemeyen develeri geçirmekte çok zorlukla karşılaşacaktır. Fakat şansımıza biz gelmeden önce donmuş ve biz geçer geçmez ılık havadan dolayı tekrar çözülmüş ve Troitsk'den gelen Buhara kervanı Sır Derya'nın donmasını bekleyerek iki hafta duraklamak zorunda kalmıştır.

26 Kasım. Bir günlük mola verildi.

⁴⁸³ İslâm'da üstün nitelikleri sebebiyle yüceltilen, iffet ve itaat simgesi bir şahsiyet olarak gösterilen Meryem, Hristiyanlıkta "Tanrı doğuran" olarak nitelenmektedir. Hristiyanların ibadet hayatında önemli bir yer tutan Meryem'in doğumundan ölümüne kadar birçok olay kutsal gün niteliğinde kutlanmış ve dini bir gelenek haline dönüşmüştür. Hristiyanlar için 21 Kasım "Meryem'in mabede takdim" edildiği gün olarak kutlanılmaktadır. Bkz. Ömer Faruk Harman, "Meryem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2004, C. 29, s. 236-241.

27 Kasım. Kuvan'ın yukarısında yola devam ettik ve 16 verst ve 249 sajen yol kat ederek, orada geceledik. Buranın toprağı kumlu ve çalılıklar azdır.

28 Kasım. 28 verst ve 14 sajen yol geçtik; bolca çalılıkların yetiştiği Kuvan'da, kumlu toprak üzerinde geceledik.

29 Kasım. Bir günlük mola verildi.

30 Kasım. Sabah, Kuvan nehrinden su doldurarak, 30 verst ve 40 sajen yol kat ettik. Geceyi Kuvan ile Yan-Derya arasında kumlu-killi topraklar üzerinde geçirdik; eteklerindeki otlaklar iyi ve bol miktarda saksaul bulunmaktadır.

1 Aralık. Sabah, büyük bir ormana benzer şekilde oldukça büyük saksauların arasından geçti; yolun sol tarafında, artık kimsenin yaşamadığı eski Karakalpak harebelerini gördük; ayrıca çok sayıda kaplumbağa kafatasına rastladık. 33 verst ve 449 sajen yol kat ettik; Yan-Derya'da geceledik.

2 Aralık. Bir günlük mola. Eskiden büyük bir nehir olan Yan-Derya, artık bir süredir sazlıklarla kaplanmış ve yer yer çukurlarda çamurlu suyun bulunduğu bir vadiye dönüşmüş. Susuz kalmasının nedeni, bitişiğinde bulunan ve fırtınalar sırasında en büyüğü olan Kızıl-Kum kumlarının onu tepelere taşıması ve dolayısıyla akıntıyla Sır Derya'ya dönüştüğü söylenmektedir. Birbirinden yüz sajen uzaklıkta bulunan her iki kıyısında bol miktarda çok büyük saksaul bulunmaktadır. Buralarda Hiveliler sık sık kervanlara saldırıp, yağmalamaktadır.

3 Aralık. Burada hem atlar hem de insanlar için 5 günlük su depoladık; geçiş için oldukça elverişli olan Kızıl-Kum kumlarına ayak bastık. 35 verst ve 109 sajen yol kat ettik.

4 Aralık. 42 verst ve 162 sajen yol geçtik. Gündüz uçsuz bucaksız kumlarda yürüdük; geceyi atlar için yemsiz geçirdik.

5 Aralık. 55 verst ve 69 sajen yol geçtik; geceyi mera otu olmadan geçirdik.

6 Aralık. 46 verst ve 5 sajen yol kat ettik. Gündüz, oldukça yüksek 5 kumlu dağdan geçtik; geceyi yine mera otu bulamadan geçirdik.

7 Aralık. Sabah, sağ tarafta Hivelilere ait Bokan kuyularını geride bıraktık; akşam geç saatlerde Yus-Kuduk kuyusuna ulaştık.

Bokan kuyuları ismini, buralarda eşkıyalık yapan bir Kazak'dan almıştır. Kuyular kuzeyde ve batıda kayalık sarp dağlarla çevrili ve bu dağların arasında, güneyden kuzeye doğru akan, genişliği bir buçuk sajen olup, belirli bir alandan geçtikten sonra kumlara ulaşan bir kaynak bulunmaktadır. Bu kuyuların, ayrıca pınarın suyu çok iyidir. Kuyuları barındıran dağlar Ertau (Ертай), yani cesur veya

yağmacı olarak bilinmektedir. Bu ismi, uzun zamandan beri buralarda kervanların yağmalamalarından dolayı almış olsa gerek. Buralar Buhara yolu boyunca en tehlikeli yerlerdir ve Kızıl-Kum kumlarının ta derinlerinden görülmektedir; başka bir yerde su bulunmadığından, burayı dolaşarak geçmek imkânsızdır.

Yus-Kuduk kuyuları iki dağın arasındadır. Dağ ağzında, kuzeydoğu yönünde akan pınar üzerinde açılmış. Kaba taşlarla örülü iki kuyunun suyu çok iyi durumdayken diğerlerinde su biraz tuzludur. Kuyuların bulunduğu dağların neredeyse tamamı kayağan taşlardan oluşmaktadır. Genel olarak Buhara'ya giden kervanlar bu kuyulardan 4 günlük, Rusya'ya gidenler ise 5 günlük su tedarik etmektedir.

Kızıl-Kum hem çorak hem susuz olmasından dolayı Buhara yolu boyunca gezginler için meşakkatli ve kayıplara yol açan, son derece çetin bir noktadır. Buralardan geçerken, sıcak yaz aylarında yolda yorgun düşerek telef olan sayısız deve, at ve koyunların kemiklerine rastladık. Bu zorlukları biz de tam anlamıyla yaşadık. Kumları geçtiğimizde en iyi 52 Başkurt atından sadece 26'ı kalmıştı, gerçi onları da Buhara'ya zor ulaştırdık, diğerleri ise, yolculuğumuzu aşırı sıcakların hissedilmediği sonbaharda yapmamıza rağmen susuzluk ve yorgunluktan telef oldu. Bu kumlarda birileri kuyu açmış olsaydı, insanlığa olağanüstü bir hizmet etmiş olacaktı. Söylentilere göre eskiden buralarda kuyular varmış, fakat eşkıyalığa meyilli Hiveliler, kervan baskınları için daha elverişli olan Bokan kuyuları üzerinden geçmesi için bu kuyuları kapatmışlar.

9 Aralık. Bu sabah yola silisli⁴⁸⁴ küçük dağlardan devam ettik; daha sonra, Kapkataş dağından akan kuyulara geçmek için iki dağın arasından geçilmesi gerektiğinden taş kapı olarak adlandırılan Kapkataş kuyularının yanından geçtik. Bu kuyuların suyu iyi değil ve tuzludur. Kuyuların açıldığı yerdeki pınar kuzey yönünden akmakta ve belirli alanı geçtikten sonra toprağa uzanmaktadır. 43 verst ve 300 sajen yol kat ettik; geceyi dağlık arazide susuz geçirdik, atlar için otlak oldukça fazla, çalılıklar ise çok az.

10 Aralık. Yola önce sert toprak üzerinde, daha sonra yine kuzeyden güney yönünde uzanan, enine 5 verst ve oldukça zorlu Batkakum⁴⁸⁵ kumlarından devam

⁴⁸⁴ Rusçası “кремнистыми” olan silis, çakmaktaşı olarak bilinmektedir.

<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/91910> (20.04.2021)

⁴⁸⁵ Rusça “Баткакум” olarak yazılan bölge, Kızılkum çölünün güney kısmında yer alır.

ettik. 43 verst ve 182 sajen yol kat ettik. Geceyi susuz geçirirdik ama çalılıklar oldukça fazlaydı.

11 Aralık. Önce düz araziden, daha sonra, kuzeyden güneye doğru uzanan, çok yüksek olmayan, silisli ve enine 10 verst kadar olan Susus-kara dağından geçtik. Yoldan 6 verst kuzey yönünde iki kuyu bulunmaktadır. Bölgenin suyu iyidir. 38 verst ve 442 sajen yol geçtik; Susus-kara dağının eteğinde susuz, atlar ise yemsiz geceledi.

12 Aralık. 40 verst ve 58 sajen yol geçerek, geceyi Karagata⁴⁸⁶ pınarının yakınlarında geçirdik. Söz konusu pınar tepeden kuzeye doğru, bir dut ağacının dibinden çıkmaktadır; suyu çok ılık ve oldukça fazla kükürt içermekte olup, bir verst kadar kuzey yönünde akmakta, daha sonra toprağa uzanmaktadır. Çevresinde çok sayıda dut ağacı yetişmektedir. Pınarın doğusunda kilden yapılmış binalar ve sürülmüş eski tarlaların kalıntıları bulunmakta. Buralarda eskiden medreseler, yani Buhara manastırları vardı, orada keşişler yaşamaktaydı. Aynı yerde aralarında biri tüm Buharalıların saygı duyduğu kutsal bir evliyaya ait olan, üzerine çaputlar bağlanmış birkaç mezar vardı.

13 Aralık. Sabah, saat 11 sularında Elçiyi yaklaşık 40 kişiden oluşan Buharalılar karşıladı ve topraklarına selâmetle ulaşmalarından dolayı tebrik ettiler, Han'ın hediyesi olarak kuru üzüm, nar, kavun, atlar için beyaz buğday, saman takdim ettiler. Bugün 38 verst ve 275 sajen yol geçtik; Agatma olarak bilinen bir pınarın yanında geceledik. Söz konusu pınar kuzeyden akmaktadır ve suyu biraz tuzludur. Buradan yarım günlük mesafede tuğladan yapılmış ve Rusya'dan getirilen mallardan vergilerin toplandığı gümrük binası bulunmaktadır.

14 Aralık. Bir günlük mola verildi.

15 Aralık. 38 verst ve 386 sajen yol kat edildi; geceyi Kagatan olarak bilinen ilk Buhara köyünde geçirdik, köyün yakınlarında bizi 150 Buharalı asker karşıladı. Köye yaklaştığımızda toplanan kalabalık arasından yürümekte epeyce zorlandık. Elçi Negri, Kuşbegi'ni yani Rusya'dan gelen kervanlardan vergi toplamak için gelen Baş Nazırı ziyaret etti.

16 Aralık. Bir günlük mola verildi.

⁴⁸⁶ Eversman bu bölgeyi "Karaata" olarak adlandırmıştır. Bkz. Nazarov, 1823, 27.

17 Aralık. Hiç duraksamadan kalabalık insanların toplandığı köylerden ve oldukça küçük olan Vapkan nehri üzerinde bulunan Vapkan⁴⁸⁷ şehrinde geçtik; şehirde bir pazar bulunmaktaydı. Pazarda ise 20 sajen yüksekliğinde çok güzel bir taş masa vardı. 17 verst ve 289 sajen yol kat ettik.

18 Aralık. Önce, üç kolon üzerine kurulmuş, Buhara nehri üzerinden kemerlerle bağlanan taş köprüden geçtik. Nehir (Zaravşan?)⁴⁸⁸ 20 sajen genişliğinde, hızlı, temiz ve hendekler üzerinden çekilen suyu ile tüm Buhara civarını beslemektedir. Buralarda, geçitlerin darlığı, sayısız hendekler, Buharalıların kalabalık oluşturmalarından dolayı, Buharalı yetkililerin insanları sürekli dağıtarak bize yardımcı olmalarına rağmen, ilerlemekte zorlandık. Bando eşliğinde sıra halinde ilerleyen ordumuz, daha önce hiç böylesini görmemiş eğitimsiz (cahil) Buharalıları şaşırtmakla kalmamış, hayretler içinde bırakmıştı; hele ki Buhara'ya alay orkestrası getirilirse, bana öyle geliyor ki, orayı fethetmek için bir başka güce gerek kalmayacaktı, zira büyüleyici sesine toplanan kalabalık birbirini ezip geçirdi. Saat 3 sularında şehre 2 verst uzaklıkta bulunan Vezir'in Bazarçi kalesine ulaştık; yakınında kamp kurduk. Bu kalede elçiyi azathan karşıladı, hoşgeldin konuşması yaptı ve kendi aralarında Farsça misyonun kabulüne ilişkin sohbet ettiler. Bugün 25 verst ve 169 sajen yol kat ettik.

Orenburg'dan Buhara'ya kadar 1525 verst.

19 Aralık. Sabah saat 10'da Elçiye, Han adına bir memur geldi, sağlık temennisinde bulundu ve yine aralarında elçiliğin kabulü hakkında konuştular. Rus hükümdarın elçisi Aleksandr Negri, Rusya'nın şanı ve şerefine atıflarda bulunarak misyonun Han tarafından Asyalıların Avrupalılara karşı besledikleri aşığılanma olmadan kabul edilmesini istedi. Fakat Han'ın hırsı, özellikle de Buharalıların her şeyin üstünde tuttuğu İslam inancı, bize istenilen başarıyı sağlamadı. Pek çok karşılıklı müzakereden sonra Elçi Negri, anlaşmayı korumak amacıyla ve ileride hedefine ulaşmak umuduyla, Han tarafından kendi geleneklerine göre, tek bir istisna –mektubun takdim edilmesinden sonra oturmasına ve konuşmasına izin verilmesi- ile kabule onay vermek zorunda kalmıştır. Bu şartlar altında, 20 Aralık sabahı saat 10'da Buhara'ya önce piyade, daha sonra süvari merasimle giriş yaptı, arkalarında 8 kişi büyük tepsilere çeşitli hediyeler taşımaktaydı. Bu hediyeler

⁴⁸⁷ Meyendorf bu şehrin adının "Vapkan" veya "Vapkent" olarak geçtiğini ifade etmiştir. Ayrıca Buhara'yı çevreleyen şehirlerden biri olduğunu belirtmiştir. Bkz. Meyendorf, 1945, 88.

⁴⁸⁸ Budrin mezkûr nehri "Zaravşan", "Zerrafşan" ya da "Buhara Nehri" olarak isimlendirmiştir.

şunlardı: 2 samur kürkü, birkaç muhteşem işçiliğe sahip kılıç, vazolar, çay bardakları, nargile, ayna ve 30 bin tutarında başka hediyeler. Tören alayı, maiyetinin eşliğinde Elçi Negri tarafından sonlandırıldı, önünde ise zengin üniformalı iki kişi yürümekteydi. Böylece, Buhara'ya girdikten sonra, dar sokaklardan Han'ın sarayına zor ulaşılabildi: büyük bir insan kalabalığı, sayısız hendekler ve köprüler alayın ilerlemesini son derece zorlaştırıyordu. Saraya gelindiğinde, maiyeti ve hediyeleri ile birlikte Elçinin ve 30 piyade eri ile müfreze komutanının içeri girmelerine izin verildi. Ordunun geri kalanı ise sarayın önünde bekledi. Sarayın içinde çeşitli koridorlar, kapılar ve odalardan sıkıntılı bir şekilde geçerek, nihayet, büyük yastıktan yapılmış, halı ve şallarla kaplı tahtta, sayısız Ahun ve görevlileri ile çevrili Han'ın oturduğu odaya ulaşıldı. Odaya girmeden önce, hediyeler görevliler tarafından alındı. Elçi maiyetiyle birlikte odaya girip, Farsça selamlaştıktan sonra mektubu Vezir'e, o ise Han'a verdi. Han mektubu oldukça yüksek sesle ve memnun bir yüz ifadesiyle okudu. Daha sonra Elçiyle Farsça konuştu ve birkaç asker istedi. Askerler içeri girer girmez Han güldü, kendisini selamladığında “*Yakşi*”, yani “*iyi*” diye cevap verdi. Böylece merasim sona erdi ve Elçi maiyetiyle birlikte şehirde, kendisine tahsis edilen Vezir'in en iyi evinde konakladı; konvoy ise Bazarçi kalesine geri dönerek, oradan ayrılana kadar kendilerine tahsis edilen bölgede kaldılar.

II.

Buhara Günleri

Elçi Negri'nin Buhara şehrine girdiği andan itibaren heyet ve konaklamaları için 32 rubleye tekabül eden iki Buhara altın sikkesinin ayrılması kararı verilmişti. Bu denli düşük ve gülünç bir durum heyet tarafından memnuniyetsizlikle karşılandı. Fakat Buhara Hanı'nı açıkça rencide etmemek için Elçi, bu parayı kendisi ve heyetinin geçiminden ziyade atların bakımı için kabul ettiğini belirtmiştir. Elçinin Han ile ilişkisi Vezir ile birebir görüşmeler vasıtasıyla veya yine onunla mektuplaşma aracılığıyla gerçekleşmiştir. Başlangıçta Rus Heyetini usulünce şerefle karşılama talebi Han ve çevresinde büyük memnuniyetsizlik yarattı, Elçi Negri'nin, orada acımasızca köle olarak yaşayan, her gün hakarete ve baskılara maruz kalan Rus esirleri ile ilgili çabaları karşılıklı anlaşmazlıklara yol açtı. Elçi Negri tüm girişimlere rağmen başarısız oluyordu. Rusya'nın azimli ve sadık oğlu var gücüyle kendisine verilen görevi en fazla başarıyla yerine getirmeye

çabaladıkça Han onun tüm taleplerine kayıtsız kalmıştır. Sayısız arzına çok ender cevap veriliyordu, zira Elçi işleri ancak vezirle konuşabiliyordu. Vezir ise, öyle görünüyor ki, heyet ile Han arasındaki anlaşmazlıkların baş mimarıydı. Etrafında 10 kadar Rus bulunduran vezir öyle kurnaz ve sinsiydi ki tek amacı Elçi ve Han arasına nifak sokmaktı. Han'ı Rus heyetin taleplerini reddetmeye ikna etmek için elinden geleni yapıyordu. Elçi Negri'nin sayısız ısrarlı görüşme talebinden sonra Han 22 Şubat'ta görüşmeyi kabul etti. Bu görüşmede, diğer konuların karşılıklı müzakereleri arasında Han esirlerin Rusya'ya iadesini kesin bir dille reddetti. Ertesi gün ise heyetin 12 gün sonra sefere çıkmasının ilan edilmesi emrini verdi. Bu yeni ve beklenmedik emir karşısında heyet oldukça rencide olmuştu, zira Han tarafından böyle bir cüret öngörülmemişti, kaldı ki dönüş yolu için erzak hazır değildi. Ne Buhara'da ne de Kazak bozkırlarında atlar için mera otunun bulunduğu bu dönemde yola çıkılması imkânsızdı. Han, bu emrinin sebebi olarak 9 Mart'ta başlayıp, birkaç gün sürecek yeni yıl kutlamalarını göstermiştir. Bu kutlamalar top atışıyla başlıyor ve Han maiyetiyle birlikte şehirden 6 verst uzaklıktaki ordusunu denetlemeye gidiyor, askerleri ödüllendiriyor; ayrıca burada eğlence için en iyi atlarıyla zengin Buharalılar toplanıyordu. Han, planlanan kutlamaların Rusların nazarında yapmayı uygun görmüyordu. Elçi Negri, Rusların kutlamalara hiçbir şekilde engel olmayacağını, onların huzuru için şehirden kampa ayrılabilceğini ve şu anda hiçbir şekilde yola çıkamayacağını bildirmiş; daha sonra müfreze komutanını, Han'ı emrini ertelemeye ikna etmesi için vezire göndermiştir. Müfreze Komutanına bol bol nezaket gösterip, sözler veren vezir bu konuyla ilgili Han'dan bir arzda bulunamayacağını ve şayet Ruslar yolların elverişli olmasını ve erzak stoklamayı beklemek istiyorlar ise, bunu Vapkan'da yapabileceklerini söylemiş, orada konaklama yerleri ve yardımcı olacak kişileri, gerekli her şeyi sağlayacağı vaadinde bulunmuştur. Buna istinaden müfreze komutanı tahsis edilen daireleri incelemek için Vapkan'a gitmiş; ama buraların elverişsizliğin ötesinde müfrezenin ve atların geçici olarak yerleştirilemeyecek olduğunu görmüş ve dolayısıyla vezire, yolculuk için hiçbir hazırlık olmadığından Buhara'dan ayrılamayacağını bildirmiştir. Fakat Heyet Başkanı ve müfreze komutanı Han emrinin iptaline ilişkin taleplerinde ne kadar ısrarlı olsalar da, yabancı topraklarda bulduklarından durumu kabul etmek ve erzak hazırlamak üzere Bazarçı'de küçük bir birlik bırakarak, Vapkan'a gitmek zorunda kaldılar. Elçi Bey 7 Mart'taki Han ile son görüşmesinde, çok nazik kabul gördü, Han yanına oturttu ve çok fazla konuştu. Elçinin son konuşması sırasında

Han talebi saygıyla karşıladığını, Elçi Bey'in şehirden ayrılması ve hiçbir Rus'un tekrar gelme girişiminde bulunmaması kaydıyla, Heyetin Buhara'da 20 Mart'a kadar kalmasına izin vermeyi lütfetti. Bu haber kampta büyük memnuniyet ve sevinçle karşılandı. Daha sonra Elçiye 200 altın sikke, Komutan Meyendorf'a 40 ve müfreze komutanına 40, heyetin diğer üyelerine ise 15'er altın sikke hediye etmişti. Fakat Elçi Negri bu nezaketsiz hediyeyi reddederek, cevaben İmparator Hazretlerinden takdir gördüğünü, Han'ın sunduğu paraları almak bir yana, bunu aklından bile geçiremediğini söylemiş, bununla birlikte Han'ın elçiliğe hediye sunmak istiyor ise, bunu para yerine emtia olarak yapabileceğini belirtmiştir. Elçi Negri 9 Mart'ta şehirden kampa gitti ve bu tarihten sonra hiçbirimiz orada bulunmadık. Elçi Negri'nin Bazarçı'deki kampta bulunduğu sırada yanına himaye arayışıyla çok sayıda esir gelmiştir. Acı çeken insana Hıristiyan sevgisi olan elçi birçoğunu 60 ve 70 Buhara altın sikkesi ödeyerek satın almış, bazı serbest bırakılanları ise, Rusya'ya geri dönme umuduyla koruması altına almıştır. Fakat bu girişimlerine Han ve Nazırı büyük engeller oluşturuyordu. Buharalıların esirleri satmakta olduğunu öğrenen Han, esirleri satan herkese yüz altın sikke tutarında para cezası uygulamış, sahiplerinden firar eden esirlerin bulunması ve hapsedilmesi emrini vermiştir. 21 Mart'ta Han, önceden hediyelerin kabul edileceği bilgisini alması üzerine Elçi Bey'e ve maiyetine hediye olarak İran şalı ve Hint kumaşı göndermiştir. Elçi Negri bu hediyeleri kabul etti ve Asya geleneğine göre Han'a hediyelerin 10'da biri oranında altın sikke gönderdi. Böylece Buhara'yı sıkıcı ziyaretimiz tamamlandı ve Heyet 22 Mart'ta mübarek anavatana yola çıkmayı kararlaştırdı.

III.

Buhara hakkında

Buhara, Buhara Hanlığı'nın başkentidir. Buhara (Zerrafşan?) nehrinden çekilen birkaç hendekle sulanan bir ovada yer almakta olup, dıştan, 3 sajen yüksekliğinde, altta 37/2 sajen, üstte bir arşın kalınlığında kil duvarla çevrelenmiş. Şehre girmek için sütunlu, tonozlarla birleştirilmiş, oldukça güzel on iki adet taş kapı⁴⁸⁹ bulunmaktadır. Evler, taş dükkânlar, camiler ve kervansaraylar Buhara'nın

⁴⁸⁹ Sibirski Vestnik dergisinin 1823 yılı ilk sayısında yer alan Grigori İvanoviç Spasskii'nin "Kratkoe Opisanie Buharii i Hivı" (Buhara ve Hive'nin Kısa Tasviri) isimli makalesinde Buhara kısaca tasvir edilmiş ve farklı mimari yapılara sahip olan Buhara şehrinde kapı sayısı 12 olarak

binalarındandır. En önemli binası ise, yolun sol tarafında, büyük pazarda bulunan Han sarayıdır. Saray çevresi boyunca yüksek kil duvarla örülmüş; saray girişinde, yukarısında tonozlu taş sütunlu ve yeşil, beyaz ve mavi renklerle boyalı kapı bulunmaktadır. Saray tepe üzerine kurulmuş, içindeki odalar tuğladan yapılmış, içerisi boyalarla süslenmiş ve yer yer yaldızlıdır. Buhara çok önemli bir ticaret şehri olarak kabul edilebilir; çok büyük değildir, uzunluğu en fazla 4, genişliği ise 2 versttir, fakat nüfusu oldukça fazladır. Buharalılarının iddiasına ve bizim tahminlerimize göre nüfusu yaklaşık 60 bin kişidir. Neredeyse hepsi tüccar olan kendi sakinlerinin yanı sıra ticaret için çevre vilayetlerden gelenler de çok fazladır. Pazarlar, dükkânlar ve sokaklar daima, özellikle sabahları sıkışıktır. Orada bir yabancı olarak Ruslar çok rahatsız oluyorlar, zira peşlerini küçük çocuklar ve Buharalılar takip ediyorlar. Ziyaretimiz süresince şehirde rahat dolaşabilmemiz için Han, Rusları takip edenlere veya herhangi bir şekilde huzursuz edenlere para cezasının kesilmesini emretmiştir. Bu şehrin sokakları son derece düzensiz ve hatta nahoş kokudan dolayı iticidir. Buhara sokaklar öyle dar ki, arabayla geçmek bir yana at üstünde ilerlemek bile oldukça güçtür. Hele ki yüklü deve ile karşılaşırsanız, ilerlemek için mutlaka bir köşeye dönmeniz ve yolun açılmasını beklemeniz gerekmektedir. İstisnasız tüm evler ya tuğladan ya kilden yapılmış, çatısız, sadece toprak kaplı tavanlıdır; dış duvarlar çok yüksek; yan yana sıra halinde inşa edilmiş ve pençeler evin içine, tavanın yanına yapılmış, cam yerine kilden yapılmış kafesler yerleştirilmiştir. Bazı evlerde pencere görevini iki kapı görmektedir: biri giriş kapısı, diğeri pencere gibi ışığın gerektiği zamanda açılan kapıdır. Evlerde soba yoktur. Sadece üzerine sıcak kömür koydukları ve ısındıkları demir mangal bulunmaktadır; bazılarında zeminde içerisine kömür atılan çukur açılmış, üzerine alçak bir masa konulmuş ve üzeri ise ısıyı korumak amacıyla bir halı veya battaniye ile örtülmüş ve soğukta içine ayaklarını ve ellerini sokarak ısınıyorlar, yemek ve lavaş ise özel fırınlarda pişirilmektedir. Bazılarının evlerinin duvarları sıvalı, bazılarının kireçle badanalı ve tavanları çok renkli boyalarla boyanmış ve özellikle zenginlerin evinde yer yer yaldızlıdır. Zemin tuğla veya kilden yapılmış ve keçe ve halılarla örtülmüş; masa ve sandalyeler kullanılmamaktadır.

verilmiştir. Bkz. Grigori İvanoniç Spasski, “Kratkoe Opisanie Buharii i Hivi”, Çev. Zafer Sever, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, 2019, s. 226-237.

Göletler. Buhara'da 3 sajen derinliğinde 30 kadar gölet bulunmaktadır; iniş için basamaklı kesme taşla döşenmiş ve dairesel olarak yapılmıştır. Buhara nehrinden çekilen kanallar vasıtasıyla doldurulan bu göletlerin suyu kullanılmaktadır. Bu göletlerin suyu sadece yazın değil kışın da çok iyi değildir. Dış temizliğe önem veren Müslüman olarak Buharlıların bu suyu elbiselerini ve kendilerini yıkamak için kullanmaları şaşırtıcıdır. Bu göletler kadar itici bir şey düşünülemez. Yıl boyunca göletten yemek için su alıyorlar, orada çamaşırlarını yıkıyorlar; kışın ise, gölet donduğunda, buz üzerine tuvaletlerini yapıyorlar, buz eridiğinde ise, tekrar oradaki suyu kullanıyorlar.

Camiler. Şehirde 360 cami bulunmaktadır. Bazıları oldukça büyük ve iyi bir görünüme sahip. Hepsi pişmiş tuğladan yapılmış; birçoğunun dışı çok renkli boyalarla boyanmış, kil kafeslerin yerleştirildiği farklı boyutlarda pencerelere sahip. Camilerin içinde zemine serilen ve ibadet edenlerin oturduğu halı, keçe ve hasırın dışında bir süsleme yoktur. Bunlardan en önemlisine, Sarayın karşısındaki camiye Han her Cuma namaza gitmektedir. Cuma gününde Buhara'nın tüm sakinleri işlerini bırakarak, ibadet için camiye gelmektedir. Namaz vakti geldiğinde, Han, en iyi argamak (yarış atı) üzerinde en güzel elbiseleri (kaftanı) ve sarıkla, maiyetinin eşliğinde saraydan çıkıyor. Bu arada Buharalılar at üzerinde bulunmamalılar, başları eğik aşağı bakarak ve el pençe divan durarak, selamünaleyküm diye bağırmalıdır. Sonra Han camiye giderek ve önce orada namaz kılıyor ve ibadet sonunda bazen vaaz veriyor. Saraya dönüşü de yine törenseldir.

Okullar. Birçok camide, her yaştan insanın okuma yazma öğrendiği ve İslam hukukunun öğretildiği odalar inşa edilmiştir. Burada 50 yaşında öğrenciler var. Çoğunluğu bu okulların masraflarını kendileri, fakirlerin ise hazine karşılamaktadır. Başarı ve davranışlarına göre Han'dan ödenek almakta, istisnasız tüm öğretmenler ise ücretli olup, ayrıca her yıl aileleri için yeterli miktarda ekmek almaktadır. Onlar burada molla olarak bilinen tüm eğitilmiş insanlar gibi özel saygı görüyorlar. Mollalar belli bir saatte pazara çıkarlar ve hatip ruhuyla kendi aralarında dinlerinin hakikatleri hakkında tartışır. Burada, hareketleri son derece itici ve vahşi. Bilgi eksikliğini ağızlarını bükerek, gözlerinden ateş püskürterek, doğal olmayan ve hatta itici bir telaffuzla, kavga eden horozlar gibi sürekli bir yerden diğer yere geçerek örtmeye çalışıyorlar ve aşırı hararet ve kıskançlık sergiliyorlar. Buharalılar gayretle ve bazıları çok ileri yaşlara kadar eğitim görseler bile, yine de

cahil kalıyorlar, çünkü Kuran dışında liberal bilimlari hakkında bilgisiz olmalarının ötesinde hiçbir fikirleri yoktur. Bunun yanı sıra, şehrin dikkate değer bir diğer yapısı, 20 sajen yüksekliğindeki çok güzel bir taş sütundur. İçerisine merdiven yapılmış, en üstte ise pencere açılmış. Bu sütun bir zamanlar Han tarafından şehri süslemek için inşa edilmiş, daha sonra idam yerine dönüşmüştür. Geçmiş zamanda idam cezası verilmiş suçlular sütunun üzerine çıkarılmış ve pencereden yere atılarak, idam edilmiştir; sütun artık idam aracı olarak kullanılmamaktadır.⁴⁹⁰ Bunun dışında Buhara'da daha küçük ve oldukça güzel birkaç sütun daha bulunmaktadır.

Hamam. Yıkanmak için Buhara'da sayısız taş hamam bulunmaktadır. Bu hamamların bazıları yeraltına, bazıları üzerine tonozlu olarak inşa edilmiş ve birçok odadan oluşmaktadır. Girişte soyunmak için büyük bir taş oda mevcut. Hamama gidenler bir önlük giymek zorunda, aksi takdirde girişe izin verilmemekte. İçeri girer girmez hamam görevlisi ahşap tas uzatıyor ve sıcak su dolu kazanı gösteriyor, burada istediğin kadar yıkanabiliyor ve yine taştan yapılmış yerde buhar banyosu yapılabiliyor. Buhar banyosu yeri taş zemin gibi alttan ısıyor ve çok sıcak olabiliyor, dolayısıyla hamamda çıplak ayakla yürümek çok zordur. Bu hamamlarda tam anlamıyla buhar banyosu yapamıyorsun, zira Ruslarda olduğu gibi ne buhar kazanı ne yaprak süpürgesi vardır. Ücreti kişi başına 30 kopeke tekabül eden 20 puldur. Bu hamamların en büyük eksikliği, suyun çok kötü olmasıdır. Bunun sebebi Buharalılarının suyu iğrenç göletlerden çekmesi, ayrıca suyun ısıtıldığı kazanları hiç temizlememeleridir.

Kervansaray. Buhara'ya gelen Hintliler, Hiveliler, Nogaylar, İranlılar, Kazaklar ve diğer tüccarlar için Buhara'da 13 taş kervansaray bulunmaktadır. Şehrin farklı yerlerinde bulunan kervansaraylar iki katlı, daire şeklinde inşa edilmiş, tek kapılıdır; hem alt, hem üst katlarda döneme göre belirlenen ücret karşılığında mallar istifleniyor ve tüccarlar kalıyorlar.

Fabrikalar, dükkânlar ve pazarlar. Buhara'da çok sayıda ipek ve kâğıt fabrikaları, oldukça güzel görünümlü ve dikkat çekici taş dükkânlar bulunmaktadır.

⁴⁹⁰ Grigori İvanoviç Spasskii'nin makalesinde taş sütun veya kule "menan" olarak adlandırılmaktadır. Onun eserine göre güya MS. IX. yüzyılda Arslan Han adında biri tarafından yaptırılmıştır. Taş sütunun başta şehri güzelleştirmesi için yapıldığı, daha sonra ise silah hazinesine dönüştürüldüğü söylenmektedir. İdam hükmü verilen suçlular oraya çıkarılmakta ve pencereden aşağı atılmaktadır. Zamanın birinde işlediği suçtan dolayı Menar'dan atılan bir Buharalı hiçbir zarar görmeden yere düşmüş ve bunun üzerine bu idam şekli ilga edilmiştir. Bkz. Sever, 2019, 228.

Dükkânların bazıları daire şeklinde, diğerleri ise uzunlamasına inşa edilmiş ve tonozla birleştirilmiş, ışık almak için küçük pencereler açılmış. Her dükkânda farklı ürünler satılıyor, şöyle ki Buhara'da elbise dükkânı, ipekten süs, ipek şal, başörtüsü ve yatak örtüsü dükkânı, Rus malları dükkânı, taş ve porselen tabak-çanak dükkânı, bakır tabak-çanak dükkânı, çizme ve başmak dükkânı mevcuttur. Aynı şekilde pazarlarda deve, koyun ve inek, odun ve kereste, ekmek ve diğer yiyecekler satılmaktadır. Ayrıca Buhara'da merkez caminin yakınında, taştan inşa edilmiş, girişi basamaklı, Registan olarak bilinen pazar bulunmakta, burada ticaret akşamları yapılmakta olup, eşyanın dışında köleler satılmaktadır. Kadın köleler erkeklere göre daha yüksek fiyatla satılıyor; sağlıklı bir erkeğin fiyatı 40 ve 50 Buhara altın sikkesi, en iyi kadın ise 80 altın sikke, bazen, özellikle Buharalıların düşkün oldukları güzel kadınlar daha pahalıdır. Bu pazar ve dükkânlarda hayvan, dana eti ve ekmek hariç, eşya genel olarak Rus pazarından iki kat daha ucuz alınabilmektedir. Bunun yanı sıra Buhara'da çok sayıda demirci ve bakırcı mevcuttur, burada yapamadıkları silah kilidi hariç, bakır tabak-çanak, demir ve çelik eşya imal ediliyor.

Komisyoncular. Çeşitli eşya ve mal ticaretinde arada daima komisyoncu vardır. Bu komisyoncular, satıcıların dürüstlük ve adaletini koruyucusu adı altında meşrulaştırılmış dolandırıcılardır ve kendi çıkarları doğrultusunda çeşitli kurnazlık ve hizmetlerle hem satıcı hem alıcıyı fiyat konusunda anlaşma sağlamaya çalışmaktadır. Şayet satıcı mal karşılığında bilinenden fazla fiyat alması durumunda, komisyoncu ondan ücret talep etmekte; sayıları Buhara'da çok fazladır ve sadece pahalı değil, en ucuz herhangi bir şey onlar olmadan satın alınamaz.

Buhara'nın konumu. Buhara kuzeyde Kırgız-Kaysak ve Karakalpaklardan tek bir bozkırla ayrılmakta; diğer tarafta: batıda Türkmenler, Arallar ve Hiveliler, güneyde İran, Hindistan ve Tibet, doğrudan Çin, Kokan, Taşkent toprakları ile sınırı bulunmaktadır. Ülkenin genel konumu düzdür, fakat bazı yerlerde dağlar da mevcut; toprak neredeyse tamamen kum ve dağ tuzu karışımı killidir. Tüm ülke boyunca tarla ve bahçelerin sulanması için hendekler açılmış. Buhara ılıman bölgede yer almasına rağmen, yaz aylarında dayanılmaz sıcak oluyor, kışın nadiren, özellikle sabahları kar ve don görülüyor. Üzüm, nar, kayısı, beyaz ve siyah kuru üzüm, şeftali, armut, erik, elma, ayva ve her türlü sebze gibi ılıman iklime özgü bitkiler bolca bulunmaktadır; yani Buhara dört mevsim bir meyve bahçesi gibidir. İlkbahar Şubat ortalarında başlıyor, sıcaklık 20 dereceye yükseliyor, kış ise Aralık ortasından Şubat ortasına kadar, yani en fazla iki ay sürüyor. İlkbahar son derece

keyiflidir: her yerde pembe, beyaz ve kırmızı çiçeklerle örtülü büyük meyve ağaçları hoş kokular yayıyor, müthiş bir manzara oluşturuyor.

Buhara halkı. Buhara'da Sart ve Buharalı olarak bilinen Tatar kavminden yerlilerin yanı sıra Özbekler, Persler, Kazaklar, Afganlar, Ermeniler, Yahudiler ve Hintliler yaşamaktadır. Buhara'daki Yahudilerin sayısı bilinmemekte, Ermeniler ise yakın geçmişte yerleşmişler. Her ikisi de kendi inançlarını ve geleneklerini özgürce yaşıyorlar, ayrıca erkekler tüm Buharalılar gibi saçlarını tıraş etmekte. Yahudiler ipek boyama ve çeşitli ipek kumaş üretimiyle uğraşmakta, kendi fabrikaları mevcuttur. Hem kendileri hem avcılar için meyvelerden gizlice votka, kırmızı şarap ve içki üretip satmaktadır. Yahudilerin süslü elbiseler giymeleri yasaktır, kuşak yerine ise ip kullanmalı, başlarına ise en basit şapkalar takmalıdır. Hepsi durumlarına göre Han'a vergi ödemeli: fakir ayda bir tenge, orta gelirli iki, zengin ise altı tenge. Buhara'da Avrupalılar bulunmamakta, ancak en zor işlere gönderilen ve birçoğu sahiplerinden özgürlüğünü kazanan, buna rağmen ülkesine dönmelerine izin verilmeyen Rus esirleri vardır. Esirler Buharalıların acımasızlığından ve engizisyondan oldukça şikâyetçi ve birçoğu tüm zulümlere maruz kalmalarına rağmen Ortodoks Hıristiyanlık dinine bağlı kalmış, bazıları ise ihanet etmiştir. Genel olarak, Buhara nüfusunun her iki cinsten toplamda 3 milyon olduğu belirtilmektedir. Fakat bu veri güvenilir kabul edilemez, zira Buharalılar ne geçmişte ne de günümüzde nüfus sayımı yapmıştır.

Nehirler. Buhara'nın en ünlü nehri Amu Derya'dır. Nehir ülkenin güney tarafından çıkıyor ve birçok nehri içine alarak ve İran, Hive ve Buhara arasından geçerek, güneyde Aral denizine dökülmektedir. Buhara (Zerrafşan?) ve Vapkan nehirleri, Vapkan şehrinin yukarısından çıkarak, birleşmekte ve tüm Buhara'dan geçerek büyük bir göle dökülmektedir. Bu nehirlerden açılan kanallar üzerinden tüm Buhara su temin etmektedir.

Dağlar. Ülkedeki dağlarda bolca altın ve gümüş bulunduğu iddia edilse de, Buharalılar maden biliminden bihaber olduğundan, madenleri açmaya çalışmamaktadır. Altın, gümüş, bakır, kalay ve demiri Rusya'dan, kısmen Hindistan, İran ve Çin'den temin etmektedir. Buhara hanı Emir Haydar Elçi Bey'e, Buhara'da altın ortaya çıkınca, Buharalı tüccarların Rusya ile ticareti geliştirdiği itirafında bulunmuştur. Buralarda kurşun, kükürt, amonyak, şap, güherçile ve tuz bulundurmaktadır. Bunun yanı sıra çok sayıda çeşitli taşlara sahiplerdi. Bunlar;

akik, turkuaz, lacivertaşı (Lapis Lasuri) vd. Buharalılar bu değerli taşları çok ucuza satmaktadır.

Tarım. Buhara’da tarımı başarılı ve verimli bir şekilde yürütüyorlar. Buğday, darı, Saraçan darısı, beyaz darı, mercimek ve bezelye ekiyorlar. Tarlayı öküzle pulluklarla⁴⁹¹ sürüyorlar ve Buharalıların önem verdikleri hayvan gübresi ile gübreliyorlar. Yazın aşırı sıcak ve yağışların az olmasına, sadece bahar aylarında yağmasına rağmen, tüm ülkede hasat her zaman boldur ve hatta bazen aynı yılda iki kere hasat topluyorlar. Nehirlerden çekilen kanallar kuraklık felâketini önlemektedir. Tarlalar hem kışın hem yazın birkaç kez sulanmaktadır. Bazı kanallar çok büyük ve birkaç yüz verst uzunluğundadır. Pamuk yetiştiriciliği de Buhara halkının önemli sanayi alanıdır. Ekimi için kumlu araziler seçilmekte ve iki buçuk ay içerisinde yetişmektedir. Buhara’da çeşitli bahçe sebzeleri iyi yetişmektedir. Özellikle kavunları hem boyutu hem lezzetiyle farklıdır; 30 pound⁴⁹² kadar ulaşabilmektedir. Büyük karpuzlar da mevcuttur, fakat çoğunluğunun ortası boş ve lezzetli değildir.⁴⁹³ Bahçelerde meyve ağaçları ve çeşitli çiçeklerin yanı sıra ev ihtiyaçları için titrek kavak, kavak ve söğüt ağacı yetiştiriyorlar, çünkü orada ormanlar neredeyse yoktur ve odun için küçük çalılarını uzaklardan develerle taşımak zorundalar. Bir arabalık çalı 8 ve üzeri tengeden satılmakta, bu da altı ve üzeri rubleye tekabül etmektedir, bir arabalık çalı ise Rus fırıncı ocağının sadece bir kullanımına yeterlidir. Odun yerine sıklıkla tezek kullanılmaktadır. Buharalılar son derece özveriyle ipekböceği yetiştirerek, elde edilen ipekten Ruslarda pek bulunmayan brokar kumaş, saten, süsler ve çeşitli malzemeler üretmektedir. İpekböceğinin yapraklarından beslendiği dut ağacı buradaki bahçelerde, özellikle kanalların çevresinde bolca yetişmektedir.

Hayvancılık. Otlak alanlarının yetersizliğinden dolayı Buharalılar evcil hayvanları pek yetiştirmemektedir; çünkü her yerde hendekler ve kanallar açılmış ve tarlalar ile bahçelerle doldurulmuş Buhara’da meralar hiç yoktur. Hayvan için gerekli, bizimkinden farklı türdeki otu tarlalara ekiyorlar ve bir araba otu en az 10 ve 11 tengeye satıyorlar; bunun yanı sıra hayvanları buğday samanı, saraçan darısı, arpa ile besliyorlar. Buhara atları çok güzeldir ve Argamak ismiyle bilinmektedir.

⁴⁹¹ Eski tip tarım aleti.

⁴⁹² 1 pound, 434 gramdır.

⁴⁹³ Grigori İvanoviç Spasskii’nin makalesinde Buhara’da yetişen yerli karpuzların devasa boyutlara ulaştığını ve ağırlığı dört puda kadar çıkarların olduğunu ifade eder. Bkz. Sever, 2019, 232.

En iyisinin fiyatı 100 Buhara altın sikkesi, yani 160 rubledir. Bunlar sadece binicilik için kullanılmaktadır, işler ve taşımacılık için buralarda oldukça fazla olan deve ve eşekler gönderilmektedir. Sığır ve oldukça iyi ve kıvrıcık yüne sahip koyunlar da çok az yetiştirilmektedir. Kümes hayvanlarından sadece, boyu bizimkilerden büyük tavuk, özellikle horozlar bulunmaktadır.

Ticaret. Buharalılar ticaretle ünlenmesine rağmen, uygun düzen ve gerekli kurumlar bulunmamaktadır. Ticarete hile ve dolandırıcılık burada yaygındır ve katı cezalara ve müşterilerin memnun kalmadığı ürünü bir hafta ve daha fazla süre sonra sahibine iade etme hakkı olmasına ve satıcının kayıtsız şartsız ürünü geri alarak, parayı geri vermesi gerekmesine rağmen tüccarın dürüstlüğüne güvenilmez. Öte yandan, Buharalı tüccarlar Han'larının himayesine sahip değildir. Orada tüccarın ticareti devletin değil, ancak kendi çıkarları doğrultusundadır. Devlet ancak çeşitli yerlerden getirilen mallardan vergi almayı görev biliyor, fakat ticaret kurallarının belirlenmesini, ticaret yapanların korunmasını ve vatandaşları ile yabancıların güveninin kazanılmasını hiçbir zaman yükümlülük olarak görmemiştir. Bizim Buhara'da, kumlarda, Kızıl-Kum'da bulunduğumuz dönemde Hiveliler 600 deveden oluşan Orenburg kervanını yağmaladılar; daha sonra aynı durumu Orsk ve Troitsk kervanları yaşadı ve tüm malını, dahası Rusya'daki tüm kredilerini kaybeden zavallı tüccarlar Han'dan korunmalarını arz etmediler, Han da onlara tek bir ödenek vermedi ve koruma sağlamadı; bu sebeple birçoğu Rusya ile ticarettten vazgeçtiler. Kızıl-Kum'a konvoy gönderilmiş olsaydı, mallar da korunurdu, devlet ise en önemli gelir kaynağı olan vergileri kaybetmezdi. Buharalıların komşu ülkelerle ticareti karadan yapılmaktadır, zira ne gemi ne limanları vardır.

Terazi. Buhara'da ekmek ve diğer ürünlerin satışında basit bir terazi kullanılıyor. 1 Buhara pudu⁴⁹⁴ 50 Rus pounduna⁴⁹⁵ tekabül etmekte olup, bizim ağırlık ölçümüze göre dört ve çeyrek poundu içeren 10 çirike ayrılmaktadır. Bu poundlar, üzerlerinde ağırlık işaretleri bulunan şerit demirden yapılmıştır.

Madeni para. Saray yakınında, paraların basıldığı: altın - *tillaya*, gümüş - *tenge* ve bakır - *pulo*, bir darphane vardır. Tillla 22 tenge, tenge 50 pulo, pulo ise bizim 3 madeni para değerindedir. Rus madeni parasına çevrildiğinde, tillanın karşılığı 16 ruble, tenge - 75 kopeek; Hollanda altın sikkesine 17 tenge, bir ruble

⁴⁹⁴ Pound, 16.38 kilograma denk gelen eski bir Rus ağırlık ölçüsüdür.

⁴⁹⁵ 409,5 grama denk gelen eski Rus ağırlık ölçüsüdür.

karşılığında 5 ½ ödeniyor. Tüm madeni paraların her iki tarafında Farsça harfler mevcut ve bununla birlikte farklı türlerde: tillaya üç ve tenge da üç farklı türde. Bu farklılıkların sebebi, isimlerinin verildiği farklı Hanlardan kaynaklanmaktadır. Altın ve gümüş madeni paralar şöyle imal edilmektedir. Önce altın veya gümüşten ince şerit çubuklar dökülüyor ve madeni para için gerektiği kadar parçalara ayrılıyor. Daha sonra her bir parça, altta harflerin oyularak işlendiği ve üstünde yine harfleri içeren damganın bulunduğu tezgâha yerleştiriyorlar; en son büyük bir çekiçle damganın üzerine vuruyorlar ve madeni parayı çıkarıyorlar; bakır puloyu ise özel kalıplara döküyorlar.

Kanun. Buhara'da geçerli olan yasa, Buharalıların pek riayet etmediği İslam kanunudur. Yalnızca kendilerini mümin, inançlarını ise tüm diğerlerinden üstün görerek, Kuran'ın yasakladığı tüm bu kötülüklere açıkça teslim olmaktadır. Sarhoşluk, dolandırıcılık, sübyancılık ve aldatma, çok ağır cezalara rağmen, toplumda yaygın olan kusurlardır.

Buharalıların dış görünüşü ve karakteri. Buhara'da farklı kuşaklar yaşamaktadır, dolayısıyla da farklı dış görünüş ve yüz şekline sahiptir. Buharalı erkekler orta boylu, ince ve zarif yüzlü, biraz esmer ve al yanaklı, gözleri siyah ve iri, vücutları zayıf ve güçleri vasat; kadınları çok güzeldir; her iki cins de uzun ömürlüdür.

Buharalılar kibar, fakat son derece kurnaz, sinsî ve açgözlüdür. Buharalıdan bir şey satın alacaksan, parayı, özellikle altın sikkeyi görmedikçe gerçek fiyata satmayı kabul etmeyecektir.

Özbekler uzun boylu, esmer, elmacık kemikli, çekik gözlü; güçlü, sıcakkanlı ve savaşa meyillidir.

Hintliler orta boylu, siyah gözlü ve siyah çenelidir, sakallarını yarıya kadar keserler. Sert ve vahşi görünüşlü; çok asabi ve kavgaya meyillilerdir.

Yemek. Buhara'da en yaygın kullanılan yemek, koyun veya dana eti, havuç veya gül meyvesiyle pişirilen ve dana yağı ile terbiyeli saraçan darısıdır. Buna, hem ülkede yetişen, hem diğer yerlerden getirilen ve yerli halk için meyveden ziyade gerçek bir yiyecek olan tüm bahçe yemişleri eklenebilir. Zengin insanların evlerinde kaliteli porselen, diğerlerinin ise sadece emaye tabak-çanak bulunmaktadır; çatal ve kaşık genel olarak kullanılmamakta, yemeği elle yiyorlar.

Giyim kuşam. Buhara'da erkekler en sade kıyafetleri giyerler. Gömleklerin üzerine genellikle hava durumuna ve zenginlik durumuna bağlı olarak ipek veya

pamuklu kumaşlardan yapılmış iki, üç veya dört kaftan giyerler; çoğunlukla kuşak kullanmıyorlar, başlarına her zaman Hint muslininden yapılmış, üzerine beyaz ve mavi bezle sarılmış bir sarık giyerler. Bu kıyafet olmadan evden çıkılması yasaktır. Saçlarını Tatarlar gibi tıraş ederler. Kadın giyimi, bir gömlek, yarım ceket ve üstte dar ve çok uzun kollu, yere kadar uzanan kaftandan oluşmaktadır. Kaftanı evden çıkarken başlarına çekerler, yüzlerini ise daima ipek veya kıl kumaştan siyah peçe ile örterler. Peçesiz asla dışarı çıkamazlar. Buharalı kadınların hoş yüzleri, kıyafetlerinin eksikliğini kapatıyor. Siyah kirpikleri ve ince kemerli kaşları ile siyah, canlı ve parlak gözler güzellik katıyor. Onlar burada köle gibi yaşıyorlar ve kocaları dışında erkekleri görmelerine asla izin verilmez. Buhara, her yerde, özellikle de kadınların nadiren görüldüğü çarşılarda dolaşan sayısız beyaz sarıklı erkekler krallığı gibidir.

Hastalıklar. Buhara şehrinin sakinleri, Buhara'da *rişta* olarak bilinen kılımsı solucanından kaynaklanan özel bir hastalığa eğilimlidir. Hastalık genellikle yaz aylarında ortaya çıkar, vücutta apselere ve sızlamalara dönüşen dayanılmaz ağrılara neden olur. Buharalıların kılımsı solucanlara karşı kullandıkları çare çok basit, bir o kadar da güvenilir değildir. Şöyle ki, apsede kılımsı solucan görüldüğünde, çok dikkatli bir şekilde çıkarmaya çalışırlar. Bu eylem, hastanın aşırı bir acı hissedene ve yaradan kan gelene kadar devam eder; bu durumda, kılımsı solucanın ortaya çıktığı yer pamuklu kumaşla sarılarak, bir diğer zamana kadar bırakılır, böylece ya çıkartıyorlar veya kazıyorlar. Kazınması durumunda, solucanlar şiddetli ağrılara yol açarak vücudun içine girerler ve uzunca bir zaman görülmeden kısa sürede yayılırlar. Buharalılar, bazen bir kişide, bazıları iki arşın ve daha fazla uzunlukta yetmiş kadar kılımsı solucanın bulunabileceğini iddia ediyorlar. Kılımsı solucanların kaynağı, göletlerdeki durgun ve kirli sudur, fakat Buharlılar bu suyu kullanmaktan kaçınmıyorlar. Şehir dışında Buhara nehrinden çekilen kanallardan suyu kullanan insanlarda kılımsı solucanlarla pek rastlanmamaktadır.

Bunun yanı sıra, hummaya eğilimliler. Bu duruma hem her sabah ve akşam buldukları göletlerin zararlı buharlaşması hem çok fazla meyve ve sebze tüketmeleri sebep olabilmektedir.

Buhara'da özellikle küçük çocuklarda uyuz hastalığı yaygınlaşmıştır. Sadece eğitilmiş değil, hiçbir hekimin olmamasından dolayı bu hastalık oldukça tehlikeli ve hatta bazen kaçınılmaz ölüme neden olabilmektedir.

Buhara'nın Hükümdarları. Buhara'nın hükümdarları Han olarak adlandırılmaktadır. Kökenleri Özbek'tir. Şu anda Amir Han hüküm sürüyor. Kendisi 43 yaşında, orta boylu, oldukça hoş ve iyi bir yüze sahip; zevkine düşkün ve genel olarak tüm Asyalı hükümdarlar gibi yaşam sürmektedir. Zamanının çoğunluğunu tebaasındakilerin düzeni ve koruma işlerinden ziyade eşleri ve onlarca sayılabilen cariyeleri arasında zevklerini tatmin ederek geçirmektedir. Çok sık düğün merasimleri düzenler ve her daim en güzel kadınlarla evlenir. Yeni eşi ile dilediği kadar yaşadıkten sonra, memurlarından biriyle evlendirir ve kendisini tekrar evlenir. Giyim kuşamı sıradan bir Buharalıdan farklı değildir ve bütün işleri sadece ibadet ve şehvetten ibarettir. Görkemini göstermek için ya da hizmetlilere güvenmediğinden dolayı asla saray mutfağından yemek yemez; yemeği Baş Nazır Kuşbegi hazırlatır, yemeğe oğlu vasıtasıyla Han'a sunmadan önce her yemeğin tabağın dört bir tarafından tadımını yapar, sonra mührü ile mühürleyerek, Han'a gönderir. Sarayda yaşayan eşleri ve cariyeleri her birine ayrılan paradan diledikleri yemeği yerler. Hanlık babadan oğula geçer, gücü sınırsızdır. Tüm işler, herhangi yazılı işlem gerekmez, tek bir sözle yürütülür. Kuran ve hükümdarın iradesi Buharalıların yasasını oluşturur.

Cezalar. Tüm hükümler ve cezalar Han'ın iradesine ve şahitlere dayalıdır. Suçlu derhal idam edilir veya cezalandırılır. Cinayet, ayaklanma, sahte para basma, ihanet, evlilik birliğini bozma, sarhoşluk idamla cezalandırılır. İdam cezası verilen kişi Han sarayının yakınındaki ve darağacının bulunduğu büyük çarşıya götürülür. Önce diz çöker ve celladın ensesine sertçe falaka sopasıyla vurmasıyla bayılarak, yere düşer; sonra cellat boğazını keser ve boynuna ip geçirerek vücudunu darağacına kaldırır. Kesin olarak ölene kadar bu şekilde asılı kalmalıdır. Öldükten sonra cellat aşağı indirerek, başını keser ve kulaklarından bir çivi ile ip geçirerek tekrar darağacına çıkartır, bu şekilde üç gün asılı kalacak, daha sonra yakınlarının cesedi almalarına izin verilir. Tüccarların dolandırıcılığı, eksik tartma, eksik ölçme, hırsızlık, sübyancılık, hayvan hırsızlığı ve diğer suçları önemsiz kabul edilir ve şu şekilde cezalandırılır: suçlu beline kadar soyulur, birçok sokak ve çarşı boyunca yürütülür ve her iki tarafından geniş kamçıyla acımasızca dövülür. Bu durumda suçlu halka cezasının sebebini duyurur ve karşısına çıkan herkesten kötülüklerden kaçınmalarını ister.

Polis. Buhara'nın polisi son derece serttir. Havanın kararması ile bazı yerlerde özel bir sesle davul çalındıkten sonra Ruslar da dâhil hiç kimse evinin

dışında olmamalıdır. 300 kişiden oluşan polis memurları bütün gece şehirde dolaşarak karşılaştıkları herkesi gözetim altına alırlar ve ertesi gün Vezirin karşısına çıkartıyolar. Gözaltına alınan kişi, evi terk etmek için haklı ve geçerli bir sebep gösteremezse, dolandırıcı gibi cezalandırılır. Polisler gündüzleri de aynı şekilde sokaklarda, çarşılarda dolaşarak, herkesi gözetliyorlar.

Amirler. Han'dan sonraki ilk kişi Hâkim Bey isimli Vezir, Buhari dilinde Kuşbegi denilmektedir. Vezir halkın en önemli davalarını çözümler ve onları Han'a takdim eder. Yetkileri kimi zaman Han'ın gücüne eşdeğerdir. Nasihat edebilir, mallardan vergi toplayabilir, para cezaları ve cezalar uygulayabilir, şehirlerdeki huzur ve sükûneti gözetir, kısacası her şeyden sorumludur. Çözümlemesinde zorlandığı herhangi bir davayı Han'a rapor verir. Han'ın yanında Divanbeg olarak bilinen birçok danışmanı vardır. İlçelerde Rus valileri olarak bilinen amirlere Toksabay, köylerdeki ihtiyarlara Aksakal denilmektedir, hepsi de maaşlıdır. Bunlardan ilki Han tarafından, diğerleri ise halk tarafından maaşlıdır; bu kişiler yerlerinde gerekli düzeni sağlıyorlar ve vergi topluyorlar.

Ordu. Buhara'nın düzenli ordusu yoktur, ancak gerek duyulduğu zamanlarda Han tarafından toplanmaktadır. Bu düzensizlik, sıklıkla Hivelilerin yağmalamaları sonucu mallarından olan tüccarların felaketinin başlıca sebebidir ve bu durum biraz daha devam ederse, Buhara'nın tümü felakete maruz kalacaktır. Hiveliler ve Buhara'nın çevresindeki barbarlar gibi soygun ve yağmalamaya alışmış vahşi halka karşı düzenli ve çalışmaya ve hizmete hazırlıklı bir ordu bulunmalıdır, aksi takdirde ne savunulabilir ne zaferler elde edilebilir. Buhara'nın başta Hiveliler olmak üzere komşu ülkeleri ile ilişkilerindeki karşılıklı anlaşmazlıklardan kaynaklanan felaket durum, bozkırlarda kervanların yağmalanmaları, çok sayıda insanların esir alınmaları ve hatta sınır köylere baskınlar şeklinde açıkça tehlike oluşturmaktadır. Bu durumda Han yaklaşan tehlikeyi ivedilikle önlemeye çalışmalıdır, fakat kendisi rahat bir şekilde zevkini sürerek, ülkesinin güvenliğini ve ordunun düzenlenmesini göz ardı etmektedir. Sır Derya yakınlarında Hiveliler tarafından annesi ve ağabeyi esir alınan Kazak Sultan Arungazi, Hive Han'ından intikam almak için 1 ½ bin ordu toplayarak Buhara Han'ından yardım istemiş, fakat Buhara Han'ı bu durumdan da istifade etmemiştir. Arungazi, teklifine uzun süre cevap verilmeyince Kızılkum'da Hiveliler ile birkaç çatışmadan sonra İlek'e geri dönmek zorunda kalmış, böylece Han bir düşman daha kazanmıştır. Buhara'da piyade yoktur, sadece süvariler vardır. Gerekli görüldüğünde iyi bir komuta ile 50 bine kadar ordu toplanabilir. Toplanan

ordu alay ve bölüklere ayrılmaktadır. Alay Toksabay tarafından komuta edilir ve 1000 kişiden oluşur. Bölükte Yüzbaşı, Pansadbaşı, Onbaşı ve yüz asker bulunmaktadır. Askerlerin kıyafeti sivil halkın giyiminden farklı değildir, silahlanmaları ise kılıç, kiltsiz tüfek, mızrak ve oklardan oluşmaktadır, nadiren bazılarında bu silahların tümü bir arada bulunur. Bazıları zincir zırh giyer ve kendilerini demir veya üst üste dikilmiş geyik derilerinden kalkanlarla korurlar. Sıradan bir asker, yıllık 7 tenge maaş ve birkaç ekmek alır. Bu maaşla bütün bir yıla yetecek kadar erzak ve yem bulundurmalıdır; bunlar develerle ve özel atlarla taşınırlar. Savaş sırasında orduya Han tarafından atanan birinci vezirlerinden biri komutanlık eder.

Silahlar. Buhara'da birkaç büyük demir döküm top bulunmaktadır. Barış zamanında top tekerlekler üzerinde Han sarayının yakınında açık havada duruyor. Hem içerisinde bulunan sayısız mermilerden hem de ağırlığı ve öküz üzerinde taşınmaya elverişli olmamasından dolayı kullanıma uygun değildir. Onlardan, Buharalılar günde en fazla beş ya da altı atış yapabiliyorlar, çünkü ne yetenekli topçuları ne de Rusya'da olduğu gibi topçu düzeneği var. Biz Buhara'dayken, Han'ın emriyle, döküm ustası toplarımızın örneğini alarak, demirden iki tane döküm yaptı, ancak o kadar başarısızdı ki hem dış görünüşü hem de içeriği örneğe hiç benzemiyordu. Büyük topların yanı sıra birkaç daha küçük topları mevcuttur, fakat onlar da özensizliğinden dolayı büyükler kadar kullanışsızdır.

IV.

Dönüş

23 Mart. Mart'ın 23'de yolculuk ayini ve ordunun kutsanmasından sonra öğlen saat 2'de kamptan ayrılarak yola çıktık. Heyet, geliş güzergâhımıza göre çok daha rahat olan başka bir yola yönlendirildi.⁴⁹⁶ Bu yolculuğumuz sırasında, Buharalılar gelişimize göre çok daha azdı. Kanaatimce sayılarının az olmasının nedeni, tarafımızdan saldırıya uğrama veya bazılarının kaçırılmasından korkmalarıydı.

⁴⁹⁶ Budrin dönüş güzergâhının geliş göre farklı olduğunu söylese de Rus heyetin Agatma önlerine geldikten sonra aynı güzergâhı takip edildiği anlaşılmaktadır.

24 ve 25 Mart. Sürekli köylerin üzerinden ilerledik ve nihayet, sınır kasabası Vardanz'y'dan⁴⁹⁷ geçtik. Söz konusu kent doğuda ve batıda yüksek toprak duvarla örülmüş, kuzeyde ise üzerinden belirtilen duvarların geçtiği yüksek tepe ile çevrilidir. Buradan yola çıktıktan sonra kumların üzerinden son derece sıkıntılı 6 verst ilerledik, bu kumlardaki aşırı rüzgâr rahatsızlık veriyor ve yolu engelliyordu. Buhara'dan dönüş yolumuzda tüm orman örtünmüştü, buğday ekinleri yükselmiş, bozkırda ise her orman örtüye bürünmüştü.

26 Mart. Agatma'ya ulaştık.

27 Mart. Bir günlük mola verildi.

28 Mart. Agatma'dan Karagata'ya ulaştık.

29 Mart. 4 günlük su depolamak için bir günlük mola verildi.

1 Nisan. Susun-Kara dağından geçtik.

2 Nisan. Yus-Kuduk'a ulaştık.

3 ve 4 Nisan. Bir günlük mola. Yus-Kuduk pınarı boyunca çok sayıda ışına rastladık.

5 Nisan. Sol tarafımızda Bokan kuyusunu bırakarak, kumlarda yürüdük.

6 Nisan. Kızıl-Kum kumlarından geçerken, yollarda dağılmış sayısız insan cesedini gördük.

7 Nisan. Aynı kumlarda ilerledik ve yine insan cesetlerini gördük. Bunlar, kışın karşılıklı çatışmalar sırasında öldürülen Hiveliler ve Kazaklardır. Hiveliler Orenburg, Troitsk ve Orsk kalelerinden gelen kervanlara saldırdığında, Yan-Derya'da bulunan ve haber alan Sultan Arungazi onlarla savaşarak, Buharalıların yağmalanan mallarını almaya karar vermiştir. Birkaç en iyi Kazaklarla Hivelileri bulmuş ve savaş ilan etmiştir. Hiveliler birebir dövüşme talep etmiştir. Sultan seçtiği batırlarından, rakibi Hiveliyi yenmiştir. Hiveliler korkuyla kaçmaya başlamış, peşlerine düşen Kazaklar ise birçoğunu öldürmüştür. Fakat ne yazık ki, peşlerindeki Kazakların sayısının az olduğunu fark eden Hiveliler silahlanarak, peşlerindeki hepsini öldürmüştü; bunu duyan diğer Kazaklar ise İlek'e geri çekilmiştir. Hiveliler ise bütün bir kış boyunca Yan-Derya ve Sır Derya civarında göçebe yaşayan Karakalpaklar ile Kazakları yağmalamış ve biz gelmeden bir ay önce Hive'ye geri dönmüştür. Bugün, Hivelilere karşı ordu talebiyle Buhara'ya Sultan Arungazi adına mektup götürmekte olan Kazak ile karşılaştık. Kazak

⁴⁹⁷ Buhara'nın 40 km kuzeydoğusunda yer alan antik bir kent.

Sultanının talebi reddedilmesi durumunda, Buhara Han'ı ve adamlarının gözü önünde atın kuyruğunu kesmesini ve şöyle söylemesini emretmiştir: “Tıpkı bu atın kuyruğunun koptuğu gibi Kazaklar da Buhara'dan ayrılıyor ve bozkırda düşmanı olacaktır.”

8 ve 9 Nisan. Aynı kumlarda ilerledik.

10 Nisan. Paskalya; saat üçte ayın sonrası yola çıktık ve Yan-Derya'ya ulaştık, burada durakladıktan sonra, eski yolun kuzeyine doğru yeni yoldan ilerlemeye devam ettik.

11 Nisan. Kuvan-Derya'ya ulaştık.

12 ve 13 Nisan. Bu günlerde sazlıklardan köprü yaparak, Kuvan üzerinden geçtik.

14, 15, 16 Nisan. Bu günlerde Sır Derya'ya kadar yeni yoldan ilerledik.

17, 18 ve 19 Nisan. Sır Derya'dan Kazak sandallarıyla geçtik.

20 Nisan. Sabah 12 verst yol kat ettikten sonra, Sır Derya kıyısında durakladık; bu yerlerde çok sayıda Kazak mezarları bulunmaktadır; geceyi susuz geçirdik.

21 Nisan. Kumlarda ilerledik; Akça-Kuduk olarak bilinen, bolca tuzlu suyu bulunan 3 kuyunun yanında durakladık; geceyi susuz geçirdik.

22 Nisan. Karakum kumlarına varmadan durakladık ve susuz geceledik.

23 Nisan. Önce oldukça zorlu topraklarda, sonra pınarları bulunan tuzlu toprakta ilerledik, mola verdik ve geceyi susuz geçirdik.

24 Nisan. Kumlarda ilerledik, suyu iyi olan iki kuyunun yanında durakladık; öğleden sonra kumlu dağın eteğine açılan sayısız kuyunun yanından geçtik; geceyi susuz geçirdik.

25 Nisan. Tüm gün kumlardan, daha sonra killi yerlerden geçtik; Angyr-Bulak pınarlarında Sarabulak dağının yakınında geceledik. Pınarların suyu temiz, fakat yağ kokuyordu.

26 Nisan. Sabah kumlardan geçtik, öğleden sonra ise tuzlu toprakta açılmış sayısız kuyuların yanında durakladık.

27 Nisan. Bir gün mola verildi.

28 Nisan. Küçük Barsuk'a ulaştık, topraklarda açılmış kuyuların yanında durakladık, geceyi susuz geçirdik.

29 Nisan. Sabah erken saatlerde yolun sol tarafında kalan iki kuyunun yanından geçtik; günün geri kalanını susuz geçirdik.

30 Nisan. Sabah, ismi bilinmeyen bir gölün yanında açılan kuyudan atlara su verdik ve kendimize de su depoladık; daha sonra Büyük Barsuk'a ulaştık, öğleden sonra orayı geçerek, tuzlu toprakta açılan kuyuların yanında geceledik.

1, 2, 3 Mayıs. Eski yola çıktık ve Magadjar dağlarına ulaştık.

4. Bir gün mola verildi.

5, 6, 7, 8, 9 ve 10 Mayıs. Dağları geçerek, Magadjar dağlarından İlek nehrine kadar ilerledik, orada yüz askeri ile Sultan Arungazi karşıladı ve birkaç koyun hediye etti.

11 Mayıs. Bir günlük mola verildi.

12, 13 ve 14 Mayıs. İlek'ten Orenburg yakınındaki saraya ulaştık.

15 Mayıs. Bir günlük mola verildi.

16 Mayıs. Müfreze, sabah saat 9'da Orenburg'a girdi ve Askeri valinin konağının karşısındaki korudaki tören yerinde şükran ayininden sonra yemek ziyafeti verildi.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Geçmişten günümüze Türkistan bölgesine dünyanın muhtelif bölgelerinden ve kültürlerinden pek çok seyahat gerçekleşmiştir. Bilhassa devletini temsilen görevlendirilen elçilik heyetlerinin seyahatleri en öne çıkmıştır. Öyle ki seyahatleri sırasında pek çok zorluğu aşarak kadim Türk topraklarına varmayı başaran elçilik heyetleri için bu paha biçilmezdi. Batılı devletler tarafından henüz keşfedilmemiş Türkistan kapalı kutu gibiydi. Bilinmezliklerle dolu Türkistan'ı keşfetmek için kapalı kutuyu gün yüzüne çıkarmak elzemdi. Nitekim Ruslar bu durumu kendilerine adeta bir görev bilmiş olacak ki XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın son demlerine kadar kadim Türk topraklarına pek çok elçilik heyeti göndermiştir.

XIX. yüzyıl Rusya-Buhara arasında elçi teatisinin yoğun geçtiği bir yüzyıl olmuştur. Henüz XIX. yüzyılın başlarında 1805 yılında Buhara Hanı Emir Haydar Azimcan Mumincanov adındaki elçisini Rusya'ya göndermiştir. Bu ziyaretin gayesi Rusya ile ticaret anlaşması yapmak için Buhara'ya bir elçilik heyeti göndermek idi. Fakat iki devlet arasındaki bu elçilik heyeti müphem kalmıştı. Bunun üzerine dönemin Rus çarı I. Aleksandr Buhara Hanlığı'na bir elçilik heyetinin gönderilmesine karar vermiştir. General Essen'in denetimiyle elçilik heyetinin başkanlığını yapmak üzere Farsça ve Türkçe'ye vâkıf olan ve Doğu'yu yakından tanıyan Aleksandr Negri atanmıştır.

Rus çarı, Buhara Hanlığı ile arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek dışında, Rus esirlerin kurtarılması, Buhara Hanlığı ve Türkistan hakkında kapsamlı ve güvenilir bilgiler edinmek istiyordu. Bunun yanı sıra başta yer altı ve yer üstü zenginliklerinin öğrenilmesi olmak üzere, hanlıkları, onların kendi aralarındaki ve Afganistan, İran, Osmanlı Devleti, Hindistan'la ilişkileri hakkında bilgi toplanması, Sır Derya ve Amu Derya'da gemi taşımacılığı imkânlarının araştırılması, Rusya'da yeterince bilinmeyen bu toprakların geniş perspektiften incelenip kendi bünyesine katmayı hedefliyordu. Başta elçi olmak üzere heyete dâhil edilen kişiler çeşitli uzmanlık alanlarına sahip şahsiyetlerdi. Buhara başta olmak üzere Kazak stepleri ve Türkistan hakkında Rusya ve Batı dünyasında ilk ve en kıymetli eserler bu heyette yer alan kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Nitekim Rahip Budrin bu heyette yer alan ve kayda değer bilgileri günlüğüne not eden önemli şahsiyetlerden birisidir.

Bir din adamı olarak diplomatik heyette yer alan Rahip Budrin seyahati sırasında dikkatini çeken, gördüğü ve çevreden duyduğu bilgileri günlüğüne not etmiştir. Onun “*Russkie v Buhare v 1820 Godu*” isimli eseri heyet içerisinde yazan şahsiyetlere baktığımızda arka planda kalmıştır. Oysaki Rahip Budrin’in günlüğü Meyendorf ve Eversman’ın eserini tamamlayıcı niteliktedir. Öyle ki Budrin’in eserinden bazı parçalar Meyendorf’un Rusça çevirisinin sonuna ilave edilmiştir.

Rahip Budrin heyetin yola çıktığı 10 Ekim 1820 tarihinde günlüğünü yazmaya başlamış ve 16 Mayıs 1821 tarihinde heyetin Rus topraklarına ulaşmasıyla günlüğünü sonlandırmıştır. Budrin’in anlatımlarından anlaşılıyor ki, Ruslar nazarında Türkistan aşılması çetin bir diyar olmasına rağmen Türkistan’a ulaşma davasında asla taviz vermeyecek bir inanç ve kararlılık söz konusudur. Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’nin hatrasının 100 yıl sonra bile oldukça canlı olması buna en iyi örnektir.

Rus elçilik heyetinin Buhara’ya gidişinin esas amacı karşılıklı ticaret anlaşması imzalayarak ticareti geliştirmektir. Rus elçilik heyeti mezkûr bölgede yaklaşık üç ay kalmıştı. Fakat müzakerelerin şekli olarak kaldığını anlıyoruz. Nitekim herhangi bir resmi yazılı anlaşma gerçekleşmemiştir. Elçilik heyetine verilen talimatların bir diğeri ise Rus esirler meselesi idi. Budrin Rus esirlerin Buhara’da alınıp satılmasına ve ağır işlerde çalıştırılmasına bir eleştiri getirmiştir. Elçi yalnızca birkaç Rus esirleri para karşılığında satın alabilmiştir. Öyle ki Buhara hanı esirlerin Rusya’ya iadesini kesin bir dille reddetmiş böylece elçilik heyetine verilen talimat yerine getirilememiştir.

Rahip Budrin Buhara seyahati boyunca gördüğü, ilk defa karşılaştığı bitki türlerini, geçtiği yolların havasını, suyunu, toprağını kendi bilgisi çerçevesinde yorumlayarak değerlendirmiştir. Onun seyahat notlarında yer yer Buhara’nın tarihine, halkın kültürel öğelerine, toplumun yaşam biçimine dair bilgilere rastlıyoruz. Olay ve olguları ise çoğu zaman oryantalist bakış açısıyla eleştirdiğini görmekteyiz. Nitekim diğer seyyah ve diplomatların eserlerinde de aynı durum söz konusudur. Bilhassa Buhara halkının geri kalmışlığına, eğitim sisteminin yetersizliğine ve ordudaki düzensizliğine dikkat çekmiştir. Bu açıdan bakıldığında bir din adamı olmasına rağmen onun eserinde dini hava pek söz konusu değildir.

Rahip Budrin’in özellikle değerlendirdiği bazı hususlar söz konusudur. Bu husulardan en dikkat çekenini Buharalı kadınlardır. Buharalı kadınları evde hapsedilmiş

adeta esir gibi yaşam süren ve peçelerinin arkalarına saklanan kişiler olarak tanımlamıştır. Rahip Budrin'in günlüğünde dikkati çeken konulardan bir diğeri de Buhara'da yaşayan Yahudilerdi. Öyle ki Buhara sokaklarında gezerken kişinin kıyafetine bakarak hangi milletten olabileceğini anlamak güç değildi. Budrin Yahudilerin Buhara'da kendi inanç ve geleneklerini özgürce yaşayabildiklerini fakat giyim kuşam konusunda bazı kısıtlamalara maruz kaldıklarını söylemiştir. Budrin'in notlarında böyle bir sosyal statünün neden olduğuna dair bir bulguya rastlamadık. Fakat Budrin ile aynı heyete yer alan Meyendorf ve kendisinden çok sonra Buhara'ya gelen Hanikov'un notlarında sebebini tespit ettik. Bu bağlamda Yahudiler inançlarını özgürce yaşayabilse bile Buhara'da yeni bir sinagog inşa etmeleri yasaktı. Onlara tahsis edilen bölgede yaşarlar böylece Müslümanlarla karışmazlardı. Budrin'in değerlendirdiği bir diğer husus ise Buharalıların İslam dinine pek riayet etmediğiydi. Onun böyle düşünmesindeki en önemli sebep Buhara'da sarhoşluk, hırsızlık ve dolandırıcılığın epeyce yaygın olmasıdır.

Rahip Budrin'in Buhara Hanı Emir Haydar'ı oryantalist bakış açısıyla acımasızca eleştirmiştir. Hanın yaptığı tüm işleri ibadet ve şehvet olarak iki kelimeyle özetlemiştir. Han ile vezir arasındaki ilişkiye de dikkat çeken Budrin vezirin oldukça kurnaz biri olduğunun altını çizmiştir. Elçi Negri ile Han arasındaki anlaşmazlıkların baş mimarının vezir olduğu düşüncesindedir. Öyle ki vezir Negri'nin taleplerini sürekli reddediyor ve Han ile arasına nifak tohumları atıyordu. Budrin'in dikkatini çeken bu durum Buhara'ya gelen diğer seyyah ve diplomatlar tarafından da değinilmiştir.

Askeri yapı hakkında da malumatlar veren Budrin, Buhara'da düzenli bir ordunun olmadığını söyleyerek bazı önerilerde bulunmuştur. Bir din adamı olmasına rağmen ordu hakkında önerilerde bulunması da oldukça dikkat çekicidir. Öyle ki onun seyahat notlarında Buhara-Hive ilişkilerinden bazı parçalara rastlamak mümkün. Budrin, Hivelilerin Buharalı tüccarların mallarını rahatlıkla yağmaladığını ve bunun en mühim sebebini Buhara'da düzenli bir ordunun olmaması olarak değerlendirmiştir. Bu yağmacı faaliyetlerin önüne geçebilmek için düzenli bir ordunun daima hazır bulunması gerektiğini önermiştir. Aksi halde dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı Buharalıların kendini savunamayacağını düşünmüştür.

Rahip Budrin'in seyahat notlarında Buharaluların geri kalmışlığını yoğun bir şekilde hissedersiniz. Bölgede nükseden hastalıklardan eğitim sistemine, ticaretten askeri teçhizata kadar pek çok alanda Buharaluları eleştirdiğini görüyoruz. Yine de onun seyahat notları Buhara Hanı Emir Haydar döneminde siyasi ilişkileri ortaya koymada önemli bir başvuru kaynağıdır. Bunun yanı sıra XIX. yüzyılda Kazak Sultanı Arungazi'nin Hiveliler ile arasındaki sürtüşmelerine yine onun günlüğünde rastlamaktayız. Rahip Budrin'in Buhara seyahati sırasında tuttuğu günlük dönemin kaynakları arasında arka planda kalmış olsa da çalışmamız sayesinde aydınlatılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- ABRAROV, S. A., *İstoriya Uzbekistana*, Çast 1, Taşkent 2007.
- AKALIN, Şebnem, “Kervansaray”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 299-302.
- AKAR, Kaan, *XI. XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve Islahatlar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
- AKAR, Kaan, “Nikolay Vladimiroviç Hanikov’a Göre Buhara Hanlığı’ndaki Memurlar ve Sosyal Sınıflar”, *İrtad*, C. 3, S. 5, 2020, s. 56-80.
- ALPARGU, Mehmet, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, C. VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- ALPARGU, Mehmet, ÇELİK, M. Bilal, “Nadir Şah’ın Batı Türkistan Seferi”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 29, Temmuz 2009, s. 511-530.
- ARIK, Durmuş, *Buhara Yahudileri*, Aziz Andaç Yayınları, Ankara 2005.
- ATMACA, Emine, “Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, s.21-48.
- BARTHOLD, V.V, *Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm*, Çev. Kaya Bayraktar, Ayşe Mera, Küre Yayınları, İstanbul 2004.
- BURNES, Alexander, *Travels Into Bokhara Being The Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia Also, Narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore, With Presents from the King of Great Britain; Performed Under The Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832, and 1833*, C. II, John Murray-Albemarle Street, London 1834.
- BUDRİN, *Russkie v Buhare v 1820 Godu*, (*Zapiski Oçevidtsa*), Spravoçnaya Knijka Orenburgskago Kraya Na 1871 god, Orenburg 1871.
- BURTON, Audrey, *The Bukharans a Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Richmond: Curzon Press, 1997.
- BOHLEN, Avis “Changes in Russian Dipmolacy under Peter the Great”, *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, S 7, N 3, 1966, s. 341-358.
- ÇELİK, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.

- ÇELİK, Muhammed Bilal “Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri”, *Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 7(3), 2012, s. 781-800.
- ÇELİK, Muhammed Bilal, KESER, Emre, “Meyendorf’un Buhara Hanlığı Seyahati”, *Mavi Atlas*, 6 (2), 2018, s. 28-45.
- ÇORUHLU, Tülin, “Miğfer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2020, C. 30, s. 21-48.
- DOĞAN, Orhan, “Çarlık Rusya’sının Türkistan (Orta Asya) Siyaseti İle İlgili Önemli Bir Belge”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 11, Konya 2004, s. 287-302.
- ERDOĞAN, Hanife, *Rusçada Savaş Söz Varlığı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- ESİN, Emel, “Amuderya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul 1991, s. 98-99.
- EVERSMANN, *Reise von Orenburg nach Buchara*, Berlin 1823.
- FETTERLEYN, K., “Pander Hristiyan Genrih”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, 13, S. Peterburg 1902.
- FETTERLEYN, K. “Vasiliy Alekseyeviç Perovskiy”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, 13, S. Peterburg 1902.
- NAZAROV, Filipp, *Russian Missions Into The Interior of Asia*, Richard Phillips, Londra.
- HABİBULLOEVIÇ, Djurabayev Djamşed, “Borba za Trenstralizatsiyu Gosudarstvennoy Vlasti v Buxarskom Hanstve v Period Pravleniya Muhammada Rahim-Hana (1747-1758)”, *Vestnik Tadjikskogo Gosudarstvennogo Universiteta Prava, Biznesa i Politiki Seriya Gumanitarnih Nauk*, 3(51), 2012.
- HARMAN, Ömer Faruk “Meryem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2004, C. 29, s. 236-241.
- HALFİN, P.İ. Demezov - İ.V. Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, Nauka, Moskova 1983.
- HALFİN, N.A., *Rossia i Hanstva Sredney Azii*, Moskova: Nauka, 1974.
- HANİKOV, N., *Opisanie Buhararskago Hanstva*, S. Petersburg, 1843.
- HATUNOĞLU, Nurettin, “Buhara Hanlığı”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemalöğlü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

- JUKOVSKIY, S. V., *Snoşeniya Rossi s Buharoy i Hivoy za Poslednee Trehsotletkiye*, Petrograd. 1915.
- KARADAĞ, Gülay, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2006.
- KARAKULAK, Mesut, “İki Dünya Arasında Bir Elçi: İvan Daniloviç Hohlov'un Buhara Misyonu (1620-1622)”, *Turkish Studies- Social*, Şubat 2020, 15(1), s. 369-388.
- KARAKULAK, Mesut, “Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673”, *History Studies-Social*, 11/5, Ekim 2019, s. 1607-1626.
- KARAKULAK, Mesut, *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*, Kronik Kitap, Mart 2020.
- KESER, Emre, *E. K. Meyendorf ve Eserinin Buhara Hanlığı Açısından Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kütahya 2018.
- KOÇ, Dinçer, “Hive Hanlığı”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, Ed. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- KOÇ, Dinçer, “Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı ve Komşuları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mayıs-Haziran 2018, C. 119, S. 234, s. 143-190.
- KOÇ, Dinçer, “XVI.- XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 15, S. 227, Mart- Nisan 2017, s. 61-90.
- KOÇ, Dinçer, “Rus Kaynakların Göre XIX. Yüzyılda Buhara Kervansarayları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.121, S. 238, 2019, s. 51-64.
- KOÇ, Dinçer, “Buhara Emirliğinde Eğitim Sistemi”, *Туркологические Исследования (Turkological Studies)*, C. 3, S.1, 2020, s.7-17.
- KUBASOV, İ., “Yakovlev Pavel Lukyanoviç”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, İzdavayemiy İmperatorskim Russkim İstoriçeskim Obşestvom, C. 25, S. Peterburg, 1913.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, “Kaftan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2020, s.707-709.

- MEYENDORF, *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*, Per. E. K. Betger, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1975.
- MOLDABAYEVA, Dana, “Sır Derya Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Bilig*, S. 35, 2005, s. 1-16.
- Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Fransızca'ya Çev. Charles Schefer, Paris 1876.
- Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Materialı k İstorii İzuçeniya Sredney Azii*, Çast 1 1715-1856, İzdatelstvo Sagu, Taşkent, 1955.
- OMOROV, Timurlan, “Buhara Hanlığı’nda Etnik Yapı”, *Manas Sosyal Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 3, 2013, s. 64-85.
- OLUFSEN, Ole, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London 1911.
- ÖĞUZ, Semanur, *Rus Seyyah N.V. Hanıkov’a Göre Buhara Hanlığı/Emirliği (1841-1842)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aksaray, 2021.
- ÖZKAN, Murat “Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’in 1717 Hive Seferi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S 1, 2018, s. 307-332.
- ÖZKAN, Murat, KARAKULAK, Mesut, “Florio Beneveni’nin Buhara Elçiliği (1718-1725)”, *Turkish Studies-History*, 15(1), Mart 2020, s. 209-227.
- ÖZKAN, Murat, *Türkistan’ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev’in Gözünden Buhara*, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- ÖZKAN, Murat, “Sibir Araştırmalarına Dair Bir Rus Mecmuasının Tetkiki: “Sibirskiy Vestnik”, *SUTAD*, Nisan 2019, S. 45, s. 307-332.
- ÖZKAN, Murat, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.
- ÖZKAN, Murat, “Rus Emperyal Yayılmasının Bir Vasıtası Olarak: Orenburg Neplüev Askeri Okulu”, 4. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (14-17 Şubat 2019/ Yalova), 2019, s. 65-82.
- PANDER, Genrih, “Natural History of Bokhara”, *The Asiatic Journal and Monthly Register for British India and its Dependencies*, Sayı 25, 1828, s. 207-212.
- “Pismo Doktora Eversmana, Nahodivşagosya Pri Rossiyskoy Missii v Buhariyu, Poluçennoe Pervogo Marta 1821 Goda v S. Peterburge”, *Severnıy Arhiv*, 1822 Mart , No 6, s. 512-517.

- SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.
- SARAY, Mehmet, “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, *Türkler*, Ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- SELA, Ron “Seventeenth Century Russian Diplomatic Missions To Central Asia”, (edited by Nile Green), *Writing Travel in Central Asian History, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press*, 2013, s. 69-88.
- SPASSKİ, Grigori İvanoviç “Buhara ve Hive’nin Kısa Tasviri (Kratkoe Opisanie Buharii i Hivı)”, Çev. Zafer Sever, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 2, 2019, s. 226-237.
- SEVER, Zafer, “19. Asır Rus Matbuatında Türkler ve Türk Dünyası: Severniy Arhiv Örneği”, *Mavi Atlas*, 9(2), 2021, s. 34-46.
- SOBOLEF, L., *Latest History of the Khanates of Bokhara and Kokand*, Translated from P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Türkistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul 2012, s. 556-560.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Türk Askeri Tarihinin Başlangıcı: Hun Ordusu*”, Ed. A. Sefa Özkaya, Hunlar’dan Günümüze Türk Askeri Kültürü, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.
- TÜRKER, Özgür, “Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara”, Ed. Mustafa Gökçe, *Seyyahların İzinde Türkistan* Pegem Akademi, Ankara, 2020, s. 73-110.
- ÜNAL, Fatih, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- ÜNAL, Fatih, “1820’de Buhara’ya Gönderilen Rus Elçiliği ve Yakovlev’in Notları”, *Türkoloji’nin Delikanlısı Seyyah Prof. Dr. İsmail Doğan Armağanı*, Ed. Hüseyin Yıldız – Abdulkadir Öztürk, Fenomen, Erzurum, 2021, s. 565-578.
- ÜNAL, Fatih, “Geçmişten Günümüze As-Tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 38, Erzurum 2008, s. 227-252.
- ÜNAL, Sümeysa, *Petr İvanoviç Demezov’un Buhara Hanlığı Hakkındaki Raporu (Tercüme-Tahlil)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

ÜKTEN, Selim Serkan, “16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı’na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2017, 18(2), s. 137-164.

ÜKTEN, Selim Serkan, “*Buhara Hanlığı’nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)*”, TTK, Ankara 2018.

VAMBERY, Arminius, *Travels in Central Asia Being The Account of a Journey from Teheran across the Torkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarcand Performed in The Year 1863*, Preager Publishers Washington 1970.

VURGUN, Seda Yılmaz, “Buhara Emirliği’nin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 2016.

VURGUN, Seda Yılmaz, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2013.

YAKOVLEV, P. L., “Otrivok İz Puteşestviya v Buhariyu v 1820 i 1821 godah”, *Sibirskiy Vestnik*, 18. Kısım/ Sanktpeterburg 1822, s.419-428.

YAKOVLEV, P. L., “Vyezd v Gorod Buharu Rossiyskoy İmperatorskoy Missii v 1820 Godu (20 Dekabriya 1820)”, *Sibirskiy Vestnik*, 1822, 19. Kısım, s.47-52.

YAKOVLEV, P. L., “Russkiy Kapral Topçi-Başı u Buharskogo Hana”, *Oteçestvenniya Zapiski*, 1822, XI. Çast, XIX. Kitap, Sanktpeterburg 1822, s.366-369.

YILMAZ, Ahmet, TORAMAN, Ali, “Türk Kültüründe At Kuyruğunu Bağlama ve Kesme Geleneği Üzerine Bazı Tetkikler”, *History Studies- International Journal of History*, C. 12, S. 3, Haziran 2020, s. 745-763.

YORULMAZ, Osman, *Başlangıcından Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

ZARCONI, Thierry, *Yasak Kent Buhara 1830–1888*, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul.

https://ru.wikipedia.org/wiki/Ружейный_замок (23.04.2021)

<https://ru.wikipedia.org/wiki/Осина> (02.06.2022)

https://ru.wikipedia.org/wiki/Польнь_беловойлочная (21.06.2017)

[https://en.wikipedia.org/wiki/Ilek_\(river\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Ilek_(river)) (15.01.2022)

https://ru.wikipedia.org/wiki/Таволга_вязолистная (29.06.2022)

https://ru.wikipedia.org/wiki/Губерлинские_горы (18.08.2021)

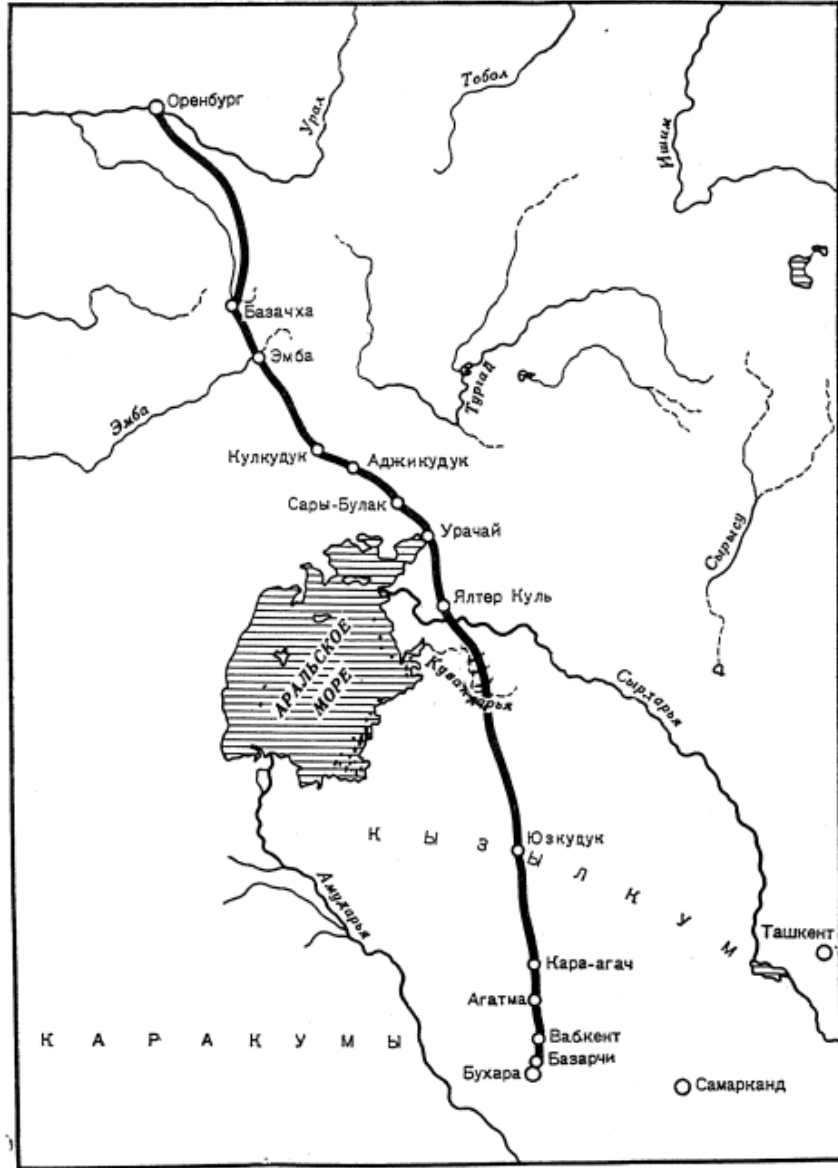
https://ru.wikipedia.org/wiki/Карагана_кустарниковая (06.01.2022)

https://ru.wikipedia.org/wiki/Волжанка_обыкновенная (25.03.2022)

<https://ru.wikipedia.org/wiki/Слюды> (18.04.2022)

<https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/91910> (20.04.2021)

EKLER

Маршрут миссии А. Ф. Негри в Бухару в 1820 г.

Ek 1: Aleksandr Negri başkanlığındaki Rus elçilik heyetinin güzergâhı. (E. K. Meyendorf, *Puteşestvie İz Orenburga v Buharu*, Moskva 1975, s.18)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı-Soyadı	Şadıman Güven
Doğum Yeri-Tarihi	İstanbul- 11.10.1998
E-posta Adresi	sadumanguven98@gmail.com
Eğitim Bilgileri	
Lisans Öğrenimi	
Üniversite	Ordu Üniversitesi
Fakülte-Bölüm	Fen-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi	
Üniversite	Ordu Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı
Programı	Tezli Yüksek Lisans